

This pdf is a file in the Digital South Caucasus Collection (DSCC), a collection in the Ancient World Digital Library (AWDL) hosted by the [Institute for the Study of the Ancient World Library](#) at New York University.

- Creator: Dundua, G. / დუნდუა, გ. / Дундуа, Г.Ф.
- Title: სამონეტო მიმოქცევის საკითხისათვის XV საუკუნის საქართველოში / К вопросу монетного обращения в Грузии XV века
- Publication Date: 1964
- Publisher: Georgian National Academy Of Sciences, Georgian National Museum
- Place of Publication: Tbilisi
- Collection: Digital South Caucasus Collection
- Collection ID: dscc_14866eb0d3

About

The Digital South Caucasus Collection (DSCC) is a collection in the Ancient World Digital Library (AWDL), a project of the Library of the Institute for the Study of the Ancient World (ISAW) at New York University in cooperation with the Georgian National Museum and the Institute of Archaeology and Ethnography in the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia. AWDL's mission is to identify, collect, curate, and provide access to a broad range of scholarly materials relevant to the study of the ancient world. The ISAW library is responsible for curating the collection, clearing the rights as needed, preserving the digital copies in NYU's Faculty Digital Archive, creating high-quality metadata in order to maximize discoverability, and making the works accessible to the general scholarly public.

Rights

The Georgian National Museum has granted permission to the Institute for the Study of the Ancient World of New York University to publish this material electronically in the Digital South Caucasus Collection (DSCC). We are making such material available on a noncommercial basis for research and educational purposes, in an effort to expand access to thinly-held and/or out-of-print material related to the study of the ancient world to the widest possible audience. If you wish to use copyrighted material from this site for purposes beyond those in accordance with fair use (Title 17 U.S.C. Section 107), you must obtain permission from The Georgian National Museum. We respect the intellectual property rights of others. If you believe that you own the copyright to the material made available on this site, please see our takedown policy: <http://dcaa.hosting.nyu.edu/dscc/takedown-notice>.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს
სახელმწიფო მუზეუმი

IVE

2260

გ. ლუნუა

სამონეტო მიმოქცევის
საკითხისათვის XV საუკუნის
საქართველოში

IVE
2260

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს
სახელმწიფო მუზეუმი

გ. ღუნღუა

სამონეტო ბიოქიმიკის
საკითხისათვის XV საუკუნის
საქართველოში

18031

902.9 (c 41)

737.1 (47.922) „14“

c 911

გ. ღუნდუას ნაშრომი—სამონეტო მიმოქცევის საკითხისათვის XV საუკუნის საქართველოში პირველი ცდაა საქართველოს ისტორიის ერთ-ერთი ნაკლებად შესწავლილი პერაოდის ნუმისმატიკური ძეგლების მონოგრაფიულად დამუშავებისა.

წიგნში წყაროების ცნობებისა და საბჭოთა კავშირის სხვადასხვა მუზეუმებში დაცული ფაქტიური მასალის ანალიზისა, აგრეთვე მათი ურთიერთშეჯერების გზით, მოცემულია სამონეტო მიმოქცევის სურათი XV ს-ის საქართველოში, მისი ეკონომიური ურთიერთობანი მეზობელ ქვეყნებთან, აღწერილი და განხილულია როგორც ადგილობრივ მოჭრილი, ასევე უცხოური მონეტები.

გარდა ამისა, ნაშრომში ახლებურადაა გაშუქებული გიორგი ბრწყინვალის სამონეტო ემისიის საკითხი.

საქართველოს ნუმისმატიკური მემკვიდრეობის შესწავლა თითქმის ასოცი წელია რაც წარმოებს. ამ ხნის განმავლობაში ქართულმა ნუმისმატიკამ ერთ-ერთი საპატიო ადგილი დაიკავა ისტორიული მეცნიერების დამხმარე დისციპლინებს შორის. დაიწერა და გამოქვეყნდა კაპიტალური შრომები და უამრავი სტატია ქართული მონეტების შესახებ. მაგრამ, მიუხედავად ქართული ნუმისმატიკის დიდი წარმატებისა, სულ უკანასკნელ დრომდე XV საუკუნის ქართული ფულის შესახებ ნუმისმატიკურ ლიტერატურაში ვერაფერს ნახავდით ვ. ლანგლუას მონოგრაფიის¹ გარდა, რომლის როგორც პირველი, ასევე მეორე გამოცემა უამრავ lapsus-ებს შეიცავს და მათი გამოყენება მეტისმეტ სიფრთხილეს მოითხოვს. ეს „ვაკუუმი“ დ. კაპანაძემ შეავსო². 1935 წელს ქ. გორში აღმოჩენილმა უდიდესმა ფულადმა განძმა საშუალება მისცა დ. კაპანაძეს ძირითადად მოეხაზა XV საუკუნის ქართული ნუმისმატიკური ძეგლები. მაგრამ მაინც მის მიერ ჩატარებული კვლევა-ძიება წინასწარ მოსამზადებელ სამუშაოს ფარგლებს არ სცილდება. მისივე სიტყვებით, მან მხოლოდ მასალა მოამზადა მომავალი გამოკვლევისათვის³. დღის წესრიგში დგას XV საუკუნის ქართული ნუმისმატიკის მონოგრაფიულად შესწავლის საკითხი და არა მარტო XV საუკუნისა. ე. პახო-

¹ V. Langlois, Essai de classification des suites monetaires de la Georgie, depuis L'antiquite jusqu'a nos jours. Paris, 1860, 1861.

² დ. კაპანაძე, XV საუკუნის ქართული ფულის გორის განძი, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, X—B, 1940, გვ. 279—299; მისივე, ქართული ნუმისმატიკა, თბილისი, 1948, გვ. 75—87; მისივე, Грузинская Нумизматика, М., 1955 გვ. 102, 112.

³ დ. კაპანაძე, XV საუკუნის ქართული ფულის გორის განძი, გვ. 281.

მოვისა და დ. კაპანაძის ზოგადი ხასიათის შრომების შემდეგ⁴ საჭირო ხდება ქართული ნუმისმატიკის დიფერენცირებული შესწავლა პერიოდებად, საუკუნეებისა და მიხედვით, მონეტათა ჯგუფებისა და მიხედვით შესწავლა⁵. მაგრამ უკუგდებული უნდა იქნეს ამა თუ იმ პერიოდის ქართული მონეტების იზოლირებული განხილვის ცდები. აუცილებელია პარალელურად შეისწავლოს სინქრონულ ხანებში საქართველოს ტერიტორიაზე მიმოქცევაში არსებული უცხოური საფასეებიც. ეს ერთად თავმოყრილი ნუმისმატიკური მასალა უნდა შეჯერდეს წყაროების ცნობებთან და არქეოლოგიური კვლევის შედეგებთან. უნდა მოხდეს საქართველოს ტერიტორიის დაყოფა „ნუმისმატიკურ პროვინციებად“, ე. ი. პერიოდების მიხედვით უნდა შეიქმნას საქართველოს ისტორიულ-ნუმისმატიკური გეოგრაფია, რომ წარმოდგენა გვქონდეს გარკვეულ ხანებში საქართველოს ესა თუ ის კუთხე რომელი ქვეყნის მონეტებით იკვებებოდა. ამის შემდეგ კი უნდა გაირკვეს ჩვენი ქვეყნის სავაჭრო ეკონომიური ურთიერთობანი გარე სამყაროსთან და სავაჭრო-სატრანზიტო გზების საკითხი. ასეთი ფართო ხასიათის ამოცანა თავისთავად აყენებს მეტოღოლოგიის საკითხს. მიმოიხილავდა რა ქართულ ნუმისმატიკის გარშემო არსებულ ლიტერატურას ჯერ კიდევ აკად. ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა, რომ ყველა ეს „...შრომები მხოლოდ აღწერილობითი ხასიათისანი არიან“-ო⁶. ივ. ჯავახიშვილის ასეთი კვალიფიკაციის ქვეშ მოჰყვა ე. პახომოვის შესანიშნავი ნაშრომიც კი ქართული ნუმისმატიკის შესახებ „Монеты Грузии“. თანამედროვე ისტორიოგრაფიის მოთხოვნილებებს, მით უმეტეს ვერ დააკმაყოფილებს აღწერილობითი ხასიათის ნაშრომები.

⁴ Е. А. Пахомов, Монеты Грузии, ч. I, 1910; Д. Г. Капанадзе, Грузинская Нумизматика, 1955.

⁵ ამ მიმართულებით უკვე გადადგმულია გარკვეული ნაბიჯები: И. Л. Джалагания, Из истории монетного дела в Грузии XIII века, Тб., 1958; თ. აბრამიშვილი, XIII—XIV სს. დასავლურ-ქართული ფული, თბილისი, 1959; გ. დუნდუა, სამონეტო მიმოქცევის საკითხისათვის ანტიკური დროის საქართველოში, მოხსენების თეზისები, აკად. ს. ჯანაშიას სახ. საქ. სახელმწ. მუზეუმის VIII სამეცნიერო სესია, 1960 წ., თბილისი; მისივე „გორგაულის“ საკითხისათვის. მოხსენების თეზისები, აკად. ს. ჯანაშიას სახ. საქ. სახელმწ. მუზეუმის X სამეცნიერო სესია, 1962, თბილისი.

⁶ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული საფას-საზომთამცოდნეობა ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია, ტფილისი, 1925, გვ. 2.

ცხადია, ნუმისმატიკა, როგორც სამეცნიერო დისციპლინა, დაპყრობას არსებობის უფლებას, თუ კი ის უარს იტყვის მონეტის აღწერაზე, ან რომელიმე თავის სპეციფიკურ მეთოდზე. ასეთ მოთხოვნას არც არავინ უყენებს მას. მაგრამ ის, რომ მან უნდა გაათავოთლოს თავისი თვალთახედვის ჰორიზონტი, ეს უდაოა. ქართული ნუმისმატიკა იმ სიმაღლეზე ავიდა, რომ მას თამამად შეუძლია მოჰკიდოს ხელი წყაროების ანალიზს, მისთვის საჭირო ცნობების ამოკრებას სიგელ-გუჯრებიდან, ამ ცნობების შეჯერებას ფაქტიურ მასალასთან, რაც საუკეთესო საკონტროლო საშუალებაა წყაროების ცნობების ავტორიზაციის შესამოწმებლად. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმისმატიკის განყოფილების განძების ფონდი, განყოფილების თანამშრომლების მიერ შედგენილი საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილ მონეტათა კარტოთეკა და ე. პახომოვის ტოპოგრაფიული ხასიათის ნაშრომი „Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа“ вып. I—VIII, 1926-1958, Баку, საშუალებას იძლევა შედარებითი მეთოდის მტკიცედ დამკვიდრებისა ნუმისმატიკურ მეცნიერების არსენალში. ასეთი ხასიათის შრომის დაწერას ისახავდა მიზნად აკად. ივ. ჯავახიშვილი, რომლის გეგმითაც მისი ნაშრომი საქართველოს ნუმისმატიკა-მეტროლოგიის შესახებ სამი ნაწილისაგან უნდა ყოფილიყო შემდგარი: თეორიული, აღწერილობითი და შედარებითი⁷.

წინამდებარე გამოკვლევა შევეცადეთ სწორედ ამ პრინციპებზე აგვეგო. ცხადია, როგორც პირველი ცდა ასეთი ტიპის ნაშრომის შექმნისა, იგი დაზღვეული არ იქნება ნაკლისაგან. გარდა ამისა, მას არც სისრულის პრეტენზია აქვს, ვინაიდან იგი ნაწილია იმ შრომისა, რომელსაც ავტორი მომავლისათვის ამზადებს.

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, XV საუკუნის საქართველოს ნუმისმატიკური ფაქტები სისტემაში მოყვანილი აქვს დ. კაპანაძეს. თეორიულ ნაწილში დიდი მუშაობა აქვთ ჩატარებული ივ. ჯა-

⁷ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია, ტფილისი, 1925, გვ. 2.

ჯავახიშვილსა⁸ და პროფ. ს. კაკაბაძეს⁹, რომლებიც წლების განმავლობაში ნაყოფიერ მუშაობას აწარმოებდნენ საქართველოში საფასის ისტორიის შესწავლის მიზნით. შედეგებითი ნაწილი ჩვენ დამოუკიდებლად უნდა შევქმნათ, მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ წინა ორ ნაწილში დასახელებულ ავტორთა აზრებს ბრძოდ გავიმეორებთ. აქაც რიგ საკითხებს ახლებურად დავსვამთ და შევეცდებით საკუთარი ინტერპრეტაცია მივცეთ მათ.

თემის ქარგაა XIV—XVI სს. სამი შესანიშნავი განძი სოფ. ალიდან, ქ. გორიდან და სოფ. მნადან, რომლებიც დაცულნი არიან საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმიზმატიკის განყოფილებაში¹⁰. ამ განძების მნიშვნელობა განუზომლად დიდია მეცნიერებისათვის, რადგან მათ აღმოჩენამდე ამ საუკუნეების ქართული მონეტების არსებობის ფაქტი ეჭვის ქვეშ იყო დაყენებული¹¹. გათვალისწინებულია აგრეთვე მოსკოვისა და ლენინგრადის მუზეუმებში დაცული პარალელური მასალაც. სადაც ორგზის ვიყავით მივლენებული.

თეორიულ ნაწილისათვის ესარგებლობთ ექვთ. თაყაიშვილის¹², თ. ჟორდანიასა¹³ და ს. კაკაბაძის¹⁴ მიერ გამოცემული საბუთებით.

XV ს. ქართული ფულის მეცლევარი გატკეული სიძნელების წინაშე დგას. პირველი და უმთავრესი სიძნელე, რა თქმა უნდა, წყაროთა სიმცირეა საერთოდ XV საუკუნისა და განსაკუთრებით ამ

⁸ ივ. ჯავახიშვილი, მითით. ნაშრომი.

⁹ ს. კაკაბაძე, საფასის ისტორიისათვის საქართველოში. „საისტორიო მოამბე“, წ. I, 1925; ფულის გაძვირებისა და გაიაფების საკითხისათვის საქართველოში მე-13—17 საუკ. იქვე; სასისხლო სიგელების შესახებ. „საისტორიო მოამბე“, 1924., II, სიტყვა რკინა ფულის მნიშვნელობით, იქვე; რეცენზია პროფ. ივ. ჯავახიშვილის ნაშრომზე „ქართული საფას-საზომების მცოდნეობა, ანუ ნუმიზმატიკა-მეტროლოგია“, იქვე.

¹⁰ საქართველოს საზ. მუზეუმის ნუმიზ. განყ. განძების ფონდი (შემდგომი გ. ფ.) №№ 743—1213; 1683—1863, 7183—7482; 3142—3481.

¹¹ Д. Г. Капанадзе, Грузинская Нумизматика, გვ. 98.

¹² ექვთ. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი. წ. I, II და III.

¹³ თ. ჟორდანია, ქრონიკები, 1897, II, ისტორიული საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა და „ძეგლი“ ვაჰხანის ქვაბთა, 1896.

¹⁴ ს. კაკაბაძე, ისტორიული საბუთები, წ. III, 1913; სასისხლო სიგელების შესახებ „საისტორიო მოამბე“, 1924, II და სხვა.

პერიოდში სამონეტო მიმოქცევის შესახებ ჩვენს ქვეყანაში. მაგრამ რაც გაგვაჩნია, მისი გამოყენებაც კი არ შეიძლება განსაკუთრებული სიფრთხილის გარეშე. საქმე სასისხლო სიგელებს ეხება. როგორც ცნობილია, აკად. ივ. ჯავახიშვილმა მკვეთრად გამოხატული უარყოფითი პოზიცია დაიკავა მათ მიმართ და ყველა მათგანი უკლებლივ ფიქტიურ საბუთად გამოაცხადა¹⁵. არგუმენტები, რომლებიც ივ. ჯავახიშვილს მოჰყავს თავის აზრის დასამტკიცებლად იმდენად სარწმუნოა, რომ ძნელია საწინააღმდეგო პოზიციის დაკავება. ჩვენ არც ვდავობთ ამ საკითხის ირგვლივ. მაგრამ გვეჩვენება, რომ დამოუკიდებლად იმისა, ნატყუარია თუ არა სასისხლო სიგელები, ნუმისმატიკურ მიზნებისათვის მათი გამოყენება არა თუ შეიძლება, არამედ სავალდებულოც არის, ვინაიდან საინტერესოა არა ფულის რაოდენობა, რომლის რიცხვი უდაოდ უზომოდ გაბერილია სასისხლო სიგელებში, არამედ ამა თუ იმ საუკუნეში მიმოქცევაში არსებული ფულადი ერთეული, ფულის აღმნიშვნელი ტერმინები. იმის გამო, რომ ტერმინი „კირმანეული“ სასისხლო სიგელებში ფიგურირებს, ივ. ჯავახიშვილმა იგი არც კი შეიტანა თავის სპეციალურ ნაშრომში ქართული ნუმისმატიკა-მეტროლოგიის შესახებ¹⁶, მაშინ, როდესაც ეს ტერმინი სავსებით რეალურ და დასავლეთ საქართველოში ფართოდ გავრცელებულ სამონეტო ჯგუფს აღნიშნავს¹⁷. ეს გარემოება საუკეთესო ილუსტრაციაა იმისა, თუ რა შეცდომაში შეუძლია შეგვიყვანოს სასისხლო სიგელების ცნობების უგულვებელყოფამ. მეორეს მხრით, სასისხლო სიგელები უნდა გამოვიყენოთ დიდი სიფრთხილით. საუკეთესო კრიტერიუმი მათი ცნობების სისწორის შესამოწმებლად არის ნუმისმატიკური მასალა. ფულადი სისტემების ცვლა საუკუნეთა სიგრძეზე.

შემდეგი სიძნელე ფაქტიური მასალის სირთულეში მდგომარეობს. ამ ბილონის, ან, უკეთეს შემთხვევაში, დაბალი ხარისხის გერცხლის ფირფიტების პირით XV ს-ის საქართველო დაღადებს თავის პოლიტიკურ-ეკონომიურ და კულტურულ კატასტროფას. XV ს-ის ქართული მონეტა საბოლოოდ დაკნინდა. მისი წონა 0,50 გრამამდე და უფრო დაბლაც კი დაეცა. მეტად დაბალია მათი გაფორმების მხატვრული დონე. მონეტებს თარიღი არ აზის. საშინლად დამახინ-

¹⁵ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სიგელთამცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა, ტფილისი, 1926, გვ. 160—188.

¹⁶ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული საფას-საზომთამცოდნეობა ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია, 1925.

¹⁷ თ. აბრამიშვილი, XIII—XIV სს. დასავლურ-ქართული ფული, 1959.

ჯებულისა არა მარტო მუსლიმანური, არამედ ქართული წარწერებიც კი. ყოველგვარი ცდა პალეოგრაფიული ანალიზისა გამორიცხულია. ლეგენდები მხოლოდ მეფეთა სახელების დაქარაგმებებს შეიცავენ მამის სახელების აღუნიშვნელად. ამით კიდევ უფრო რთულდება მონეტის ზუსტი განსაზღვრა. განძების კომპლექსების ანალიზის გარეშე ბევრი მათგანის სწორი ატრიბუცია ვერც კი მოხერხდებოდა. მაგრამ თუ კი ამ დამახინჯებულ წარწერებიან მონეტათა მეტ-ნაკლები სიზუსტით განსაზღვრა მაინც შესაძლებელია, ამ დროის ანეპიგრაფიული მონეტები დღესდღეობით მთლად ამოუხსნელ ამოცანად რჩება მეცნიერებისათვის.

დასასრულ, XV ს-ის ქართული ფულის შესწავლა XIV—XVI საუკუნეების ნუმისმატიკურ მასალისაგან მოწყვეტით შეუძლებელია. ფაქტიური მასალის სირთულის პირობებში კვშმარიტების დადგენა ამ საუკუნეების მონეტების ურთიერთდაპირისპირებისა და შედარების გზით თუ მოხერხდება. ამის გამო ჩვენ ხშირად გვიბდება ძირითად საკითხიდან გადახვევა.

I

ჩვენი შრომის პირველი (თეორიული) ნაწილი წყაროების ცნობების, რომლებიც სხვადასხვა გამოცემაშია გაბნეული, ერთად თავმოყრასა და ამ ცნობებიდან ნუმისმატიკური ხასიათის მასალის ამოკრებას ეძღვნება.

თემურ-ლენგის ისტორიკოსი შერეფ ედ-დინ ალი იეზდი გვანჯდის ასეთ ცნობას: როდესაც თემურ-ლენგსა და საქართველოს მეფეს გიორგი VII-ს შორის შეთანხმება მოხერხდა, ამ უკანასკნელმა მას სხვა საჩუქრებთან ერთად გამოუგზავნა ათასი ოქროს მონეტა. შემკული თემურ-ლენგის სახელით¹.

XVII საუკუნის ქართველი ისტორიკოსი ფარსადან გორგიჯანიძე ამ ამბის შესახებ საწინააღმდეგო ცნობას იძლევა: „რა ელჩი და წინგნი მოუვიდნენ მეფეს (გიორგი VII-ს—გ. დ.), ნამეტნავად იამა და გამხიარულდა. ისრევე მალე (ლ) ჩნი გამოგზავნა და ფეშქაშათ გამოუგზავნა ათასი ცხენი, ათასი თეთრი თემურის

¹ გიორგი მეფისაგან: *هزاتنگه زر سكه آنر بآقاب همايون اراسته* მოუვიდოდა ათასი თანგა ოქრო უმაღლესი სახელით სიქა შემკული (The Zafarnamah, Calcutta, 1883 წ. 11.). მოგვყავს ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით, ქართული საფას-საზომთა ცოდნეობა ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია, გვ. 8.

საქელს ზედან მოჭრილი“² (მიუთითებელი ხაზგასმა ყველგან ჩვენ გვეკუთვნის—გ. დ.).

კონსტანტინე I (1407—1411) დროის საბუთში ნახსენებია თეთრი: „...თქუენთუის თეთრი მოეკსენა ოთარს, ვარაზსა, რომემცა ვენაჭი გეყიდა და მცხეთას მათისა სულისათუის აღაბი დაედვა ნიკოლოზობის დღესა“³.

ალექსანდრე დიდის ეპოქიდან (1412—1443) საფასის აღმნიშვნელმა ორმა ტერმინმა მოაღწია ჩვენამდის: თეთრმა და თანგამ.

ქვათახევის მონასტრის სიგელში (№ 8), რომლის თარიღად თ. ჟორდანია 1412 წ. თვლის, მაგრამ მოცემული აქვს 1452 წლის ქვეშ, ნათქვამია: „მერმე მან ვენახი მომყიდა სამასი თანგამივეც“—ო⁴.

„ქართლის ცხოვრების“ გადამუშავებული გაგრძელებების ავტორს აღნიშნული აქვს: „ქორონიკონსა რ“ ით: მეფემან ალექსანდრე ლორე აიღო, და კუალად/ინება აღშენება ყოველთა საქართველოს ციხეთა და საყდართა. აღაშენნა და განაგრცნა. მას უამსა შემოსავალი არსაით იყო სახლისა მისისათვის. და ამით საქართველოს კუამლსა ზედა ორმეოცი თეთ/რი მალად განაჩინა“⁵.

1433 წელს მიცემული სიგელით ალექსანდრე დიდს კ“ ზეთეოდორესათვის ხელაზლა დაუმტკიცებია მცხეთა, მისი მომღებარე მიდამოები და ძველად გაჩენილი ბაჟი: „...ძუელითგან: გაჩენილი: ბაჟი: ორი: თანგა: სპაღნესა: ზედან. გქონდეს: ესრეთ: რომე: ქარავანი: შეღმა: მივიდოდეს: და: თუ ჩამოდმა: მოვიდოდეს: და: სითცა: მოვიდოდეს: ტუირთისა: ზედან: ორსა: თანგასა: აიღებლით“⁶.

ეს სიგელი, როგორც ჩანს, განუახლებია ალექსანდრე დიდის მემკვიდრე ვახტანგ IV-ს (1443—1446). სიგელი, ს. კაკაბაძის აზრით, გაცემულია 1442 წელს. მას თავი ააღია, მაგრამ ლაპარაკია იგივე მცხეთა-არმაზის მიდამოებზე და ბაჟის იგივე რაოდენობა—ორი თანგაა დასახელებული⁷.

² ფარსადან გიორგიჯანიძის ისტორია, სარგის კაკაბაძის გამოცემა, საისტორიო მთაბგე, 1925, წ. II, გვ. 312.

³ თ. ჟორდანია, ქრონიკები, ტფილისი, წ. II, 1897, გვ. 219.

⁴ იქვე, გვ. 263.

⁵ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II, თბილისი, 1959, გვ. 474 (ახალი ქართლის ცხოვრება, მეორე ტექსტი). თ. ჟორდანია, ქკბი, II, გვ. 243.

⁶ ს. კაკაბაძე, ისტორიული საბუთები, III, ტფილისი, 1913, გვ. 15, თ. ჟორდანია, ქკბი, II, გვ. 239—240.

⁷ ს. კაკაბაძე, იქვე, გვ. 25.

1440 წელს სომეხი ისტორიკოსის თომა მეწოფლის სიტყვით საქართველოს თავრიზის მმართველი ჯეჰან-შაჰი შემოესია. მას ქ. სამ-შვილდე აუღია. ხალხის ქონება და სარჩო-საბადებელი დატაცებულ იქნა შემოსულ ლაშქრისაგან ისე, რომ როდესაც ტყვეებს გაჟიდვა დაუწყეს და 1000 თანგის ფასად ტყვეობიდან ათავისუფლებდნენ, თ. მეწოფლის სიტყვით, ხალხი ისე იყო გაღარიბებული, რომ არც სოფლებსა და არც ქალაქელებს თავიანთი ტყვედ წაყვანილი ნათესავ-მახლობლების გამოსყიდვა არ შეეძლოთ⁸. ვახუშტის ეს შემთხვევა 1444 წ. აქვს გადატანილი და სხვანაირად გადმოსცემს⁹.

გიორგი VIII (1446—1466, 1466—1476) დროისათვის რამდენიმე საბუთი მოგვეპოვება. თ. ყორდანის ვარაუდით 1453—59 წლებში უნდა იყოს დაწერილი მცხეთის გუჯარი, რომელიც გვაუწყებს: „კალაურისა კახეთს“... [ლოცვითა და მადლითა წ. ისა მამისა ჩ. ნისა] დავით გარესჯვლისათა და დოდო და ლუკიანესითა ესე ჟამთა გასათავებელი პირი გკადრეთ და მოგაცხენეთ თქვენ ქე. ს. ღ. თისა მიერ ქართლისა კ. ს. დავითს ჩუენ დიდმან და მცარემან ერთობილთა კალაურელთა მას ჟამსა, ოდეს ჩუენსა და გორგიაშვილისა შუა ცოტა რამე სამღურავი გამოვიდა. აწ ეს წიგნი მოგაცხენეთ: თუ ამის უკანის თუ რამე ჩუენგან ერთმანეთზედა ავკაცობა გამოვიდეს, თქუენი და თქუენის საყდრის შემცოდენი ვიყუნეთ და კუამლისთავსა ათას-ათასი თანგა მოგაცხენოთ შუა შემოუსვლელად ყოვლისა კაცისაგან¹⁰.

1459 წელს ყოფილა შედგენილი სიგელი, რომელიც შეიცავს გრძელ სიას სამთავნელთა სარგოსას და საკანონოსას. ამ დროის ასლისგან 1673 წელს იგი გადმოუწერინებია და დაუმტკიცებია შაჰნავაზ მეფეს¹¹. ამ გრძელ სიაში დ რ ა მ ა ფიგურირებს გადახდის საშუალებად¹².

1459 წლის მცხეთის სიგელში (№ 484) არის ასეთი ფრაზა „ოქროთა ნასყიდსა“¹³ (იგულისხმება მამული—გ. დ.).

1460 წლის სიგელით გიორგი VIII მამულს უმტკიცებს გიორგელ და ბეენა ზუიადისშვილებს. სიგელის ბოლოს წერია: „თქუენგან: მოგუხსენდა: ამისად: ქრთამად: ქამხა: სამი: იაზღური: ხა-

⁸ თომა მეწოფელი, ისტორია, პარიზის 1860 წ. გამოცემა, გვ. 119—20.

⁹ ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, განმარტებული და შევსებული დ. ბაქრაძის მიერ, ტფილისი, 1885, გვ. 303.

¹⁰ თ. ყორდანია, ქ. კბი, II, გვ. 270.

¹¹ იქვე, გვ. 273.

¹² იქვე, გვ. 273.

¹³ იქვე.

რა: ერთი: ოქროს: სალტე: სამი: ოცდათორმეტი: მიტყალია: ფეროზიანი: ოქროს: ბეჭედი: ერთი: გენეტიკური ფლური ოცდაათი: ვერცხლის: თასი: ერთი: ამას: გარეთ: კრესა: მიუხდა: თანგაზუთასი: და კიდევ: მოგუხუდა: სომი: ერთი: სკლატი: ერთი: თასი: ერთი: უნაგირი: ერთი: ფლური: ოთხი:“¹⁴.

სომი და ფლური იხსენიება იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ალაპებში. მამა ქერაპინს მიუღია ფული, რომლითაც „თორმეტ სომად და ორმოც ფლურად“ სპარსთაგან სახარება და ბარძიმი დაუხსნია“¹⁵. დანიელ წინამძღვარს რომ ფული შეუწირავს მონასტრისათვის, „ათი სომი მღრღელთათს გამოეგზავნა“¹⁶. მეორედ: მოგვვიდა. შევნიერ: ყოფილისა. მაკრინესი. სამოცდა ოთხმეტი. სომი. ორას ორმოცდა ათი მუტყალი ოქრო“¹⁷. „ბედიელისა მრკჴისი მოგუვიდა. ოცი. სომი. ათი. თანგა. ათი. ფლური: ორი სარტყელი. ვერცხლი-ა“¹⁸. „ამსვე დღესა: წრვა: დააღაბი: სარგის: ბოცოს ძის: მოგვდა: ორს ორმოციდ, ოთხმეტი ფლორი: შნ ღნ:“¹⁹. „გაუჩინეთ. მაისსა. ოცდახუთსა. ალაბი საუკუნო. ხუსისძესა: სულა. ყოფილსა:... მოგუვიდა. ასოცი ფლორი. გენეტიკური“²⁰. მოვიდა ნაუა სძე ზოხიმე კუმურდოელი მოიტანა სქონელი მისიკა და პტრონის მისისკა ქეთაონ უფლის ქრისტინესი და გულქანისი მსწა ფრგთა გოლგოთა წაგუართუც და მნ დაიქსნა ოთხასი ფლური გმოიღო დიდი საქმე ქნა...“²¹. „ამასვე: დღესა: წრვა: და ალაბი: საუკუნო: ათბაგისა: ყუარყუარეს: შჯლისა: ბადურისი: შს: ღნ: მოგუვიდა:... ფლული“²².

იმავე გიორგი VIII-ის დროს შედგენილ შიომღვიმის მონასტრის სიგელში (№ 66) ნათქვამია: „...სიგელი ესე მოგეც მე მიწობლი-

¹⁴ ს. კაკაბაძე, ისტორიული საბუთები, III, გვ. 36, თ. უთრდანია, ქცბი, II, გვ. 277—278.

¹⁵ ნ. მარი, Синодик Крестного монастыря в Иерусалиме, С.-Петербург, 1914, გვ. 19.

¹⁶ იქვე, გვ. 29.

¹⁷ იქვე, გვ. 52.

¹⁸ იქვე, გვ. 58.

¹⁹ იქვე, გვ. 11.

²⁰ იქვე, გვ. 60.

²¹ იქვე, გვ. 5.

²² იქვე, გვ. 9—10.

ძეშან ფარეშტუ თქუფნ მონასტონთა ხერხეულადის ასუღსა ეკატერა-
ნეს მას ფაშსა, ოღუეს მტკუტრის პარს მიწა მოგყიდეთ და ავიღეთ ფა-
სი, რაჟსად მთხოვნელნი ვიყვენით ან ბატონი და ან ყმა. პირვე-
ლად მამულის პატრონმა აიღო სამას სამოცი ნადრი
თანგა და ჩუფ პატრონმა ავიღეთ. გქონდეს მისითა წყლის-პი-
რითა²⁵.

გიორგი VIII-ის სახელთანაა დაკავშირებული შემდეგი ცნო-
ბაც. როდესაც 1451 წ. ბიზანტიის უკანასკნელი კეისრის კონსტან-
ტინეს წარმოგზავნილმა ფრანძესიმ ამ უკანასკნელს საცოლედ გი-
ორგი VIII-ის ასული ამოუტრია, გახარებულ საქართველოს მეფეს
განუცხადებია, რომ თავის ასულს კონსტანტინეპოლში გამგზავ-
რებისას საჩუქრის სახით ერთდროულად 56000 ლუკატს გაა-
ტანდა, ხოლო ყოველწლიურად კიდევ 5000 ლუკატს მისცემ-
და²⁶. თვით ამ საქმის შეამავალს. კეისრის დესპანს ფრანძესის. ის
შეჰპირებია, რომ როდესაც მომავალ გაზაფხულზე მისი ასულის
კეისრისათვის საცოლედ წასაყვანად მოვიდოდა, საჩუქრად საუკე-
თესო ღირსების აბრეშუმის შულოს ანუ ბოკლს, თითოს 500
ფლუტად ღირებულს მისცემდა²⁷.

ბოლო რჩენის მონასტრის გუჯარში, რომელიც ბაგრატ VI
ხანას განეკუთვნება (1466—1478. შედგენილია 1464 წ.) იხსენიება
„თეთრი“. „...და ამას რაღაცა თეთრი დარჩებოდესო“²⁸.

ბაგრატ VI-ის მეფობის ხანასვე განეკუთვნება კვლავ ლუკა-
ტისა და „ბალიშის“ მოხსენიება²⁹, აგრეთვე ასპრი-
საც. იტალიელი მოგზაური იოსაფა ბარბარო გვაუწყებს,
რომ მის თანამგზავრს ანტოლინეს ადგილობრივ მკვიდრისათვის ბა-
თუმში მიუცია რამდენიმე ასპრი რაიმე გასავ-
რძელე ბელის საყიდლად. იგი იქვე განმარტავს, რომ
„ასპრი ბერძნების ფულიაო“³⁰.

ძალიან საინტერესო ცნობებს გვაწვდის ყვარყვარე ათაბაგის
ძის ბაადურის (ბაჰადური) მოსახსენებელი ალაპი ათონის ქართველ-

²⁵ თ. ჟორდანი, ისტორიული საბუთები შიო-მღვიმის მონასტრისა და
„ძეგლი“ ვაჰხანის ქვაბთა, ტფილისი, 1896, გვ. 75.

²⁶ თ. ჟორდანი, ქცბი, II, გვ. 287; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი
ერის ისტორია, თბილისი, 1948, წ. IV, გვ. 50.

²⁷ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. IV, გვ. 50.

²⁸ თ. ჟორდანი, ქცბი, წ. II, გვ. 292.

²⁹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. IV, გვ. 122; იტა-
ლიელი მოგზაურები საქართველოში, „მოამბე“, 1894, № XI.

³⁰ „მოამბე“, 1894, № XI, გვ. 46, 47.

თა მონასტერში, რომელიც 1475 წელს გარდაცვლილა (ქრცის მეორე გაგრძელების ვერსიით 1478 წ.)²⁹. გარდაცვალებულის „საცხენებელის“ დასაწესებლად მშობლებმა და ძმებმა უხვი შეწირულობა დაარიგეს საქართველოში და უცხოეთშიაც: „...და ამას ესე ვითარსა უპოვარებასა შინა მოვაკსენეთ ამა ჩუჴნსა მონასტერსა ოცი ათასი ოთმანურიცა, რომელიმე ფლურად და რომელიმე თეთრად და ეგრეთვე ორნი ცხენნი“³⁰.

კონსტანტინე II ხანას (1479—1505) ეკუთვნის ქვათახევის სიგელი (№ 5): „...მე, მსასოებელმან ძისა შენისამან (ქვათახევის ღთისმშობელზე იტყვის — თ. ჟ.) ...დედოფალმან გულშარ... ერთი დღე საუკუნო აღაპი გავაჩინე... ასე და ამა წესითა, რომე შიდარს ავგაროზის ძესა ანდრიაშვილსა გრიგოლს და მისთა შვილთა ჩემი ნალუაწი თოთხმეტი ათასი თეთრი მივეც და მათ მათითა ნებითა და წადილითა საუკუნო აღაპი გამიჩინეს“³¹. თეთრი ნახსენებია 1495 წ. გელათის სიგელშიაც (ოცსა თეთრსა)³².

1500 წელს გარდაიცვალა ქაიხოსრო ათაბაგი ყვარყვარეს-ძე³³, რომლის სულის მოსახსენებლად მისი შმა მზეჭაბუკი წესისამებრ უხვად არიგებს სახსრებს შინ და გარეთ. მარტო ათონის ქართველთა მონასტრისათვის 25500 „ოთმანურისა“ საფასე შეუწირავს: „ეგრეთვე ჩუენსა ამას (ივერიის) მონასტერსა მოვაკსენეთ ოც-და-ხუთი ათას ხუთასი ოთმანურიცა ზოგი ფლურად და ზოგი თეთრად“³⁴.

XVI საუკუნის დასაწყისის საბუთებში გვხვდება ფლური და თანგა. ასე მაგ.: 1504—1516 წწ. მცხეთის სიგელში აღნიშნულია „ფლური ოცი“³⁵, ხოლო 1512 წ. ქვათახევის სიგელში (45) ნათქვამია: „...მას ჟამსა, ოდეს დაგუეჴირა და ავიღე-ვით შენგან ათასი თანგა და ჩუენ შეგუიკუეთეთ აღაპი მისითა პანაშვიდითა“³⁶.

ს. კაკაბაძის აზრით, XV საუკუნის მეორე ნახევარში უნდა იყოს შედგენილი ერთი საბუთი, დაწერილი პატარა ტყავზე, რომელიც

²⁹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, IV, გვ. 111.

³⁰ თ. ჟორდანია, ქკბი, II, გვ. 299.

³¹ იქვე, გვ. 306.

³² იქვე, გვ. 311.

³³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. IV, გვ. 163.

³⁴ თ. ჟორდანია, ქკბი, II, გვ. 314.

³⁵ იქვე, გვ. 324.

³⁶ იქვე, გვ. 329.

იმერეთიდან მომდინარეობს. ამ საბუთში სიტყვა „რკინა“ იხსენიება ფულის მნიშვნელობით: „...და [მომეცი]თ. თქვენ. ფასი. რაგვა-
რაც. გული. შემიჯერდებოდა. ერთი ზროხა. და ერთი. [კოზაკი]: და
თორმეტისა. რ კ ი ნ ი ს ა: პური. ასრე რომენ ლიტრა. პური. ე რ-
თ ი. თ ა. რ კ ი ნ ა თ ა. ი ყ ო. და ჩ ე ნ ა (sic) ო რ ო ლ ი.
მ ო გ ე ც ი თ. ერთი თოჭი მოგეცით. ... და ს ა მ ი ს ა. რ კ ი ნ ი-
ს ა მ ა რ ი ლ ი“³⁷.

ქუთაისის საყდრის 1578 წ. დავთრის ბოლო ნაწილს³⁸ შემოუნა-
ხავს ასეთი ცნობა: „მართებს ლომას და მის ძმებსა ანდლულაძეთა
ჩ ი თ ა ხ რ ი თ ო რ მ ე ტ ი, საკლავი ერთი, ქათამი ერთი, ღომი
ფსომიარე ერთი....“ და სხვ. ს. კაკაბაძის დაკვირვებით დავთრის
ბოლო ნაწილში ხმარებული ტერმინები წინა ნაწილში არ გვხვდება
და იგი უფრო ადრეულ ხანას უნდა ეკუთვნოდეს. დავთრის სხვა
ნაწილებში მოხსენებულია თ ე თ რ ი. ამრიგად, ს. კაკაბაძე ფიქ-
რობს, რომ ტერმინი ჩ ი თ ა ხ უ რ ი XV საუკუნეში უნდა ყოფი-
ლიყო გავრცელებული დასავლეთ საქართველოში და იგი ვერცხლის
ფულს აღნიშნავდა³⁹.

ცალკე ვყოფთ სასისხლო სიგელების ცნობებს. ნაშრომის ამ
ნაწილში ყურადღება გამახვილებული გვექნება მხოლოდ იმ სიგე-
ლებზე, რომლებთაც XV საუკუნეს აკუთვნებენ. მათი უმრავლესო-
ბა, როგორც ცნობილია, დასავლეთ საქართველოდან მომდინარე-
ობს. აღმოსავლეთ საქართველოსადმი მიკუთვნებული სიგელები
სპეციალურად გვექნება აღნიშნული. ეს იურიდიული ხასიათის
დოკუმენტები, დამოუკიდებლად მათი სიყალბე-ნამდვილობისა-
გან, საინტერესო ცნობებს გვაწვდიან ქართული ფულის შესახებ⁴⁰:

1. ცირლილასძეთა სასისხლო სიგელი, მიცემული კონსტანტი-
ნე I მიერ 1408 წელს⁴¹, შემდეგ ცნობას იძლევა: „მიუბოძეთ (გე-

³⁷ ს. კაკაბაძე, სიტყვა რკინა, ფულის მნიშვნელობით, საისტორიო
მოამბე, 1924, წ. II, გვ. 256.

³⁸ ექვთ. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი, IV, 1—72.

³⁹ ს. კაკაბაძე, ქუთაისის საყდრის დავთრის უძველესი ნაწილი, საი-
სტორიო მოამბე, 1925 წ. I, გვ. 244.

⁴⁰ დაწვრილებით ამის შესახებ იხ. ს. კაკაბაძე, სასისხლო სიგელების
შესახებ, საისტორიო მოამბე, 1924, წ. II.

⁴¹ ექვთ. თაყაიშვილი, სქლს სიძ., III, გვ. 434—435; ს. კაკაბაძე,
გენეალოგია დიდის ალექსანდრე მეფისა, ტფილისი, 1923, გვ. 4—6; მისივე სა-
სისხლო სიგელების შესახებ, გვ. 58.

ნათის მეღვინეთუხუცესს ცირილასძეს) ახლად ძუელი იგივე სისხ-
ლი პაპ(ა)თა ჩუენთაგან გაჩენილი ასოცი ათასი ძველი
თეთრი...“.

2. XV საუკუნის დასაწყისის ყიფიანთა სიგელით⁴² სასისხლო
„საყდრიშვილობით“ გაჩენილია „ოთხმოცი ათასი გო-
გაური თეთრი“. გოგაური, შენიშნავს ს. კაკაბაძე ცხადია,
დამახინჯებული გიორგაული უნდა იყოს⁴³.

3. სინქრონულია გირგალიძეთა სიგელი⁴⁴. გირგალიძე დასახე-
ლებულია მეღვინეთუხუცესად, მისი სასისხლო ნაჩვენებია ორ-
ასი ათასი ძველი თეთრი ყაზნაური (sic).

4. თანადროულია აგრეთვე გელოანის, სვანთა ერისთავის, სა-
სისხლო სიგელი⁴⁵. ტექსტში ნაცვლად ორი ათი ათასისა,
ს. კაკაბაძის აზრით, უნდა იკითხებოდეს „ორი ასი ათასი
კირმანელი თეთრი“⁴⁶.

5. კოტრიძეთა სიგელის თანახმად სასისხლო ფასია ასოცი
ათასი ძველი თეთრი. ს. კაკაბაძე საბუთის გაცემის თა-
რილად თვლის 1432 წელს⁴⁷. ამ თანხის საფასურს ჭარულისძე ნა-
ტურით ანაზღაურებს: „...და მოსცა ერთი ჯაჭვი მოწყობილი მისი-
თა ყოვლითა, რკინის ქალამანი და ერთი საზროხო ქუაბი, ერთი
ჭირღათო, ერთი ოთხთავი, ორი ჯორი, ხუთი ცხენი, თორმეტი ხა-
რი, სამი ორხუა ნაქუსოვი, ორი ტყავი სინჯაფისანი და სხუა საჩუ-
ქარი დიდი მოსცა კოტრიძეთა და გარდასწყვიტეს იგი“⁴⁸.

6. იმავე ხანებშია გაცემული გურალიძეთა სიგელი. სასისხ-
ლოდ დაწესებულია ხუთასი ათასი თეთრი⁴⁹.

7. იაკობიძეთა სასისხლო სიგელში სასისხლო განსაზღვრულია

⁴² ექვთ. თაყაიშვილი, ს¹ქლს სიძ., II, გვ. 398—399; ს. კაკაბაძე
სასისხლო სიგელების შესახებ, გვ. 58.

⁴³ ს. კაკაბაძე, სასისხლო სიგელების შესახებ, გვ. 58.

⁴⁴ იქვე, გვ. 58; ს. კაკაბაძე, კვლევა-ძიებანი საქართველოს ისტორიის
საკითხების შესახებ, გვ. 1—3.

⁴⁵ ექვთ. თაყაიშვილი, ს¹ქლს სიძ., II, გვ. 514—515; ს. კაკაბაძე,
სასისხლო სიგელების შესახებ, გვ. 60.

⁴⁶ ს. კაკაბაძე, სასისხლო სიგელების შესახებ, გვ. 60.

⁴⁷ ს. კაკაბაძე, ვახტანგ, უცნობი მე-15 საუკ. აფხაზ-იმერეთის მეფეთგანი
გვ. 9—11; მისივე, სასისხლო სიგელების შესახებ, გვ. 59.

⁴⁸ იქვე.

⁴⁹ ს. კაკაბაძე, ვახტანგ, უცნობი მე-15 საუკ. აფხაზ-იმერეთის მეფეთა-
განი, გვ. 11—13.

ასოცი ათასი კილმანაურით. სიგელი სინქრონულ ხანებშია გაცემული⁵⁰.

8. ასათიანების სასისხლო სიგელი ყურადღებას იმსახურებს ფულის ნაცვლად მეკომური გლეხთა რიცხვის ჩვენებით: ვისმე ასათიანის გვარის კაცი შეაკუდეს, ეს ჩვენგან გაჩენილი სრული სისხლი ერთი მონასტერი ასოცი(ი)თა გლეხითა, თეთრ(ი)თა ქორ(ი)თა, თეთრ(ი)თა მეძებარ(ი)თა, თეთრ(ი)თა ჯორ(ი)თა დაეურვებოდეს სანახში (ირ)ოს აქათ, სანახში(ირ) ოთ ასოცი ათასი თეთრი დაეურვებოდეს⁵¹.

9. 1446 წელს თულაძეებისადმი გაცემულ სიგელში სასისხლო ნაჩვენებია ასოცი ათასი ძველი თეთრი კირმანაურული⁵².

10. ვაჩნაძეების სიგელში, რომელიც წარმოშობით კახეთს უკავშირდება, ნათქვამია: „...და გაგიჩინეთ თქუენისა გვარისა კაც-სა სისხლად რვა ასი ათასი ძველი კირმან (ა)-ული თეთრი, სანახშიროსა და საზაოსა გარეთ და სანახშიროთ და საზაოთ გაგიჩინეთ ორასი ათასი კირმანაურლი თეთრი“. ჩამოთვლილია დანაშაულის სახეობანი და შემდეგ: „...რა რიგადცა დიდსა ბრკობისა განაჩენსა შიგან სწერია, იმა წესითა ამა რვა ასი ათასისა კირმანაურლისა ანგარიშისა თეთრი დაგიურვოს“. დაბოლოს განმარტება: „...ამა თეთრისა საქმე ასე უწყოდეთ. ბერძენთა მეფეს კირმანოელ ერქვა და მისეულად კირმანოელისეული ჰქუიან. არის წონითა ერთი თეთრი ერთისა დრამისა წონა, წმიდა და ხალასი ვეცხლი“. სიგელი მიცემულია გიორგი VIII მიერ 1455 წელს⁵³.

11. აღმოსავლეთ საქართველოს უკავშირდება აგრეთვე 1457 წელს გაცემული ელიოზისძის სიგელი, სადაც ძველად გაჩენილი სასისხლო „ექუსასი ათასი კირმანეული თეთრი“-ა განახლებული⁵⁴.

⁵⁰ ექვთ. თაყაიშვილი, სკლს სიძ., II, გვ. 371—374, ს. კაკაბაძე, სასისხლო სიგელების შესახებ, გვ. 62.

⁵¹ ს. კაკაბაძე, სასისხლო სიგელების შესახებ, გვ. 14.

⁵² ს. კაკაბაძე, ბაგრატ მეფე, მე-15 საუკ. არგვეთის მფლობელი; ექვთ. თაყაიშვილი, სკლს სიძ., II, გვ. 13—14; ს. კაკაბაძე, სასისხლო სიგელების შესახებ, გვ. 63.

⁵³ ს. კაკაბაძე, სასისხლო სიგელების შესახებ, გვ. 41—42, 63.

⁵⁴ იქვე, გვ. 17.

12. 1458 წელს გიორგი VIII-ის მიერ ბოძებულ გამყრელიძეთა სიგელში ორას ოცი ათასი ძველი ცხუმური თეთრი ფიგურირებს სასისხლოდ⁵⁵.

აღმოსავლეთ საქართველოდან მომდინარეობს ქვემოთ მოყვანილი ორი სასისხლო სიგელი, გაცემული გიორგი VIII-ის მიერ.

13. ჟურთულის სასისხლო განსაზღვრულია ას სამოცი ათასი კილმანაური თეთრით. 1472 წელს მას ხელახლა ამტკიცებს ბაგრატ მეფეც და თან განმარტავს: „...ვინცა კირმანაურისა თეთრისა ვითარება არ იცოდეს, კირმანური თანგისა ზომა არის“⁵⁶.

14. ქვენიფნეველის ერისთავის სახლის სასისხლო ას-სამოცი-და-ათი-ათას კირმანეულად არის შეფასებული⁵⁷.

15. 1463 წელს გიორგი VIII-ის მიერ ქუთაისს გაცემულია ორალელისძე კვიტაიშვილთა სასისხლო სიგელი. სასისხლო უდრის ოთხას ათას ძველ ცხუმურს⁵⁸.

16. ფრიად საყურადღებოა ავშანდაძეთა სასისხლო სიგელი. სიგელში აღნიშნულია, რომ „მოკითხული ვქენით (ავშანდაძეთა სისხლი) და ძველაც გაჩენილი იყო ლიონ მეფისაგან, აწ ჩუენცა გაგიახლეთ“-ო. ს. კაკაბაძის ვარაუდით, აქ მოხსენიებული პირი, არის ლეონ აფხაზთა მეფე 957—967 წწ. სიგელი ავშანდაძეთა სხვადასხვა დროს სისხლის რაოდენობის გამოხატვის სურათს უნდა იძლეოდეს: დავით აღმაშენებლის დროს იგი ორასათას ბოტინა-ტურ თეთრს უდრიდა, მე-15 ს-ში კი ორას ათას ძველ ცხუმურ თეთრს, რომლის ექვივალენტს წარმოადგენდა 12 გლეხი, 12 თეთრი ჯორი, თორმეტი თეთრი ქორი და სხვა⁵⁹.

17. 1486—1488 წწ. გაცემული სიგელით მაღნარაძეთა სისხ-

⁵⁵ ექვთ. თაყაიშვილი, სქლს სიძ., II, გვ. 17—18; ს. კაკაბაძე, სასისხლო სიგელების შესახებ, გვ. 63.

⁵⁶ ექვთ. თაყაიშვილი, სქლს სიძ. I, გვ. 3—7; თ. ჟორდანიას, ქკბი, II, გვ. 278—280; ს. კაკაბაძე, სასისხლო სიგელების შესახებ, გვ. 63.

⁵⁷ თ. ჟორდანიას, ქკბი, II, გვ. 280, ს. კაკაბაძე, სასისხლო სიგელების შესახებ, გვ. 63.

⁵⁸ ექვთ. თაყაიშვილი, სქლს სიძ., III, გვ. 436—439. ს. კაკაბაძე, მითით. ნაშრომი, გვ. 63.

⁵⁹ ს. კაკაბაძე, სასისხლო სიგელების შესახებ, გვ. 63—65.

ლის ფასი შეფასებულია ოთხასი ათასი ძველი კირმანაული თეთრით⁶⁰.

18. თოდოდეთა სისხლს კონსტანტინე II (1485—1488 წლებში) ორას სამოცი ათასი თეთრით საზღვრავს⁶¹.

19. თოფურისძეთა სასისხლო სიგელი⁶² ს. კაკაბაძის აზრით გაცემულია ალექსანდრე იმერთა მეფის მიერ 1490 წელს. XVI—XVII სს.-ში გადაწერილი პირის მიხედვით ნაცვლად სამას სამოცდახუთი ათას ძველი კირმანაულისა სასისხლო განსაზღვრულია ექსას ასი ათასი კირმანეულით.

20. 1497 წელს ალექსანდრე იმერთა მეფის მიერ ბოძებული ფონჯავიძეთა სიგელი გამოქვეყნებულია მე-19 საუკუნის დასაწყისში გადაწერილი პირის მიხედვით: „ძუელთა ჩუენთა გუართაგან დავით აღმაშენებელისაგან ბოძებული სიგელი გქონდა და ჩუენცა იმაზე გაგიჩინეთ. თუ ვისმე თქუენი გუარის კაცი შეაუდეს ოთხმოცი ათასი ძველი კირმანეული თეთრი გარდაგიხადოს. თეთრი ჯორი, თეთრი ქორი, სისხლი გარდაგიხადოს. ბოლოს (?) ექუსი გლეხი მისითა სისხლითა, ჩხერესუბანს სამი გლეხი ფიწალაძე გვიბოძებია. ესე ძუელსა სიგელშიგან გეწერა და ჩუენცა ახლადვე დაგიმტკიცეთ და ორი პატახტი ლუერკს გიბოძეთ და უფროსობა მოგეცით. გაგიჩინეთ სანახშირე, სამი ათასი ძუელი კირმანეული თეთრი, გერში ოცი ათასი გიორგოული თეთრი“⁶³.

21. იმავე ალექსანდრეს მიერ არის გაცემული ბაქრაძეთა და გორგაძეთა სასისხლო სიგელები. პირველის სისხლის ფასი ცხრაასი ათასი თეთრია⁶⁴, მეორეს სასისხლო კი სამჯერასი ათასი, კირმანეული თეთრი⁶⁵.

⁶⁰ ს. კაკაბაძე სასისხლო სიგელების შესახებ, გვ. 65.

⁶¹ იქვე. გვ. 65.

⁶² ექვთ. თაყაიშვილი, სქლს, სიძ. II, გვ. 35—37; თ. ჟორდანიას, ქცბი, II, გვ. 233—235; ს. კაკაბაძე, კვლევა-ძიებანი, გვ. 73—78; მისივე სასისხლო სიგელების შესახებ; გვ. 65.

⁶³ „მნათობი“, 1869, №№ V—VI, ს. კაკაბაძე, სასისხლო სიგელების შესახებ, გვ. 66.

⁶⁴ ექვთ. თაყაიშვილი, სქლს სიძ., II, გვ. 22—23; ს. კაკაბაძე, მითით. შრომა, გვ. 67.

⁶⁵ თ. ჟორდანიას, ქცბი, II, 193—194; ს. კაკაბაძე, მითით. შრ., გვ. 68.

ამრიგად, XV ს-ის საბუთებში საფასის აღმნიშვნელი შემდეგი ტერმინები გვხვდება: თეთრი, თანგა, დრამა, ვენეტოკური ფლური, ვენეტოკური ფლორი, ფლური, ფლული, სომი, ბალიში, ასპრი, ოთმანური (ფლური და თეთრი) რკინა, ჩითახური. სასისხლო სიგელების მიხედვით: ძველი თეთრი, გოგაური თეთრი, ძველი თეთრი ყაზნაური, კირმანელი თეთრი, ძველი ცხუმური თეთრი, გიორგოული თეთრი.

II

XV საუკუნის ნუმისმატიკური მემკვიდრეობა ორ დიდ ჯგუფად განიყოფება: წარწერებიან და ანეპიგრაფიულ მონეტებად. ანეპიგრაფიული მონეტების „ამეტყველება“ დამატებითი მონაცემების გარეშე შეუძლებელია. მაგრამ ზოგიერთ შემთხვევაში ვერც წარწერებიანი მონეტების ზუსტი ატრიბუცია ხერხდება, რადგან ლეგენდები იმდენად დამახინჯებულად არის შესრულებული, რომ მათი ამოკითხვა თითქმის შეუძლებელია. არის შემთხვევები, როდესაც მონეტა მხოლოდ და მხოლოდ „მეფის“ სახელით არის მოჭრილი და ამ ინკოგნიტო „მეფის“ მიგნება ისტორიკოსის ძალ-ღონეს აღემატება. ყველაფერი ეს, რა თქმა უნდა, XV საუკუნეში შექმნილ რთულ ისტორიულ სიტუაციასთან მიზეზობრივ კავშირშია.

ამ საუკუნეში საბოლოოდ იმარჯვებენ ცენტრიდანული ძალები; საქართველოს ერთიანობას ბოლო ედება. იწყება სათავადოების გენეზისი. მეფისაგან დამოკიდებულებას თავს აღწევენ ათაბაგი, დადიანი, გურიელი, შერვაშიძე. ცალკე გადის კახეთი, იმერეთი. ათაბაგი ყვარყვარე საკუთარ მონეტას სჭრის¹. სავსებით კანონზომიერი იქნება თუ დავუშვებთ, რომ ასეთ „ფეოდალურ“ მონეტებს სხვებიც მოსჭრიდნენ. ეგების ანეპიგრაფიულ მონეტებში მრავლად ერიოს ისინი? მაგრამ ამით საკითხი არ ამოიწურება. აკად. ნ. ბერძენიშვილი წერს: „საქართველოს გაერთიანების ხანაში ტახტის მამიებელი ბატონიშვილები რომელიმე კუთხის მეფობას არ ისახავდნენ მიზნად. ბრძოლა წარმოებს ცენტრალურ სამეფო ხელისუფლებისათვის. უფლისწული ან უწყინარი „ალასტანელია“ ან აჯანყებული პრეტენდენტი...”

¹ Д. Г. Капанадзе, Грузинская Нумизматика, გვ. 107—108.

XIV—XV ს-ში, როცა „გაგელმწიფდეს დიდებულნი“ და „მეფეთა აღგილთა მჯდომ“ მოსაკარგავემ „კნინდა მეფობა იკადრა“. ალასტანელი უფლისწული, სრულიად ბუნებრივია, „ბატონიშვილობას“ აღარ სჯერდება და „მეფობას“ მიიტაცებს.

მეფე ანდრონიკე, მეფე მელქისედეკ (საისტორიო მოამბე 1,138—143), მეფე ალექსანდრე (მე-14 საუკუნის მიწურულს) და გიორგი მეფე, აღბუღას თანამედროვე (საბუთი 1789 d. h.), მეფე ვახტანგ ალექსანდრეს-ძე 1433 წ. (ისტ. საბ. III, 15) მეფე დიმიტრი ალექსანდრეს-ძე 1445 წ. (ქრ. II, 257), მეფე ბაგრატ დიმიტრის-ძე (ჩვენი საბუთი № 1570 d. h.), — ყველა ესენი უმეტესად მოწმობებით არიან დადასტურებული². და შემდეგ: „ვახტანგი მეფეა. დემეტრე მისი ძმაა, — ბატონიშვილი. მეფემ ბატონიშვილს წყალს იქით „მიანება“ ე. ი. გაღმა მხრის პატრონობა მისცა. ამიერიდან მტკვრის გაღმართი ფეოდალები დემეტრეს ყმები არიან. მათ მეფე ველარ დასჯის, ისინი მისთვის მიუწვდომელია. დემეტრე შვილია მეფის და ყმათა (ფეოდალთა) სუვერენული მფლობელი. რაღა დაუშლის მას „მეფე“ უწოდოს თავის თავსა. და აკი მოხსენებულიცაა მეფედ... ასევე ვახტანგიც. ის ჯერ კიდევ მეფე ალექსანდრეს სიცოცხლეშივე 1433 წელს მოიხსენიება „მეფედ“. შემდეგ კი — არა. შეიძლება აქაც მეფის მიერ უფლისწულისადმი ქვეყნის რომელიმე ნაწილის ისეთივე „მინებება“ (და შეიძლება არც მთლად ნებაყოფლობითი) ვიგულისხმოთ, როგორც ზემორე მოვიყვანეთ³. ყვარყვარე ათაბაგს, რომ გიორგი მეფე დაუტყვევებია, ქართლში მეფობა ბატონიშვილ კონსტანტინეს დაუწყია. მასვე ჰქონია ქუთაისის ციხეც⁴. მისი ძმა — ბატონიშვილი დავითი გორისა და მისი მიდამოების მფლობელია⁵. ჩქარა ბაგრათი ქართლში გადმოსულა. მაგრამ ამ ხანამდეც ბაგრატ VI მეფის ტიტულს ატარებს. 1463 წლის ადრე ის უკვე მეფედ იწოდება⁶. გიორგი VIII ჰყავს ვაჟი ალექსანდრე, რომელიც მას ჯერ კიდევ 1463 წელს „მეფედ“ ჰყავს მოხსენიებული⁷.

² ნ. ბერძენიშვილი, ფეოდალურ ურთიერთობიდან XV საუკუნეში (დოკუმენტები კრიტიკული წერილით), მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, თბილისი, 1937, გვ. 25.

³ იქვე, გვ. 25—26.

⁴ იქვე, გვ. 26.

⁵ ექვთ. თაყაიშვილი, სკლს სიძ., II, 20—21.

⁶ ნ. ბერძენიშვილი, მითით. შრ., გვ. 17.

⁷ იქვე, გვ. 30. ექვთ. თაყაიშვილი, სკლს სიძ., II, 19.

ასეთ ვითარებაში XV საუკუნის ქართული მონეტების ზუსტი კლასიფიკაცია ჭირს. სრულიად არ არის გამორიცხული, რომ „მეფედ“ წოდებულ და სამფლობელოებ „მინებებულ“ ბატონიშვილებს სამონეტო რეგალიისათვის მოეკიდათ ხელი. ალბათ, ასეთი ფულებიც ურევია XV საუკუნის ჯერეთ გაურკვეველ მონეტებში. გარდა ამისა, მაშინაც კი, როდესაც მონეტის მომჭრელის ვინაობა ეჭვმიუტანელად დგინდება, ძნელია სათანადო ქრონოლოგიური ჩარჩოების გამონახვა ამა თუ იმ მეფის მონეტების ვარიანტებისათვის. მონეტები უთარიღოა და ამდენად იმის თქმა, თუ მეფობის რომელ ეტაპზეა მოჭრილი, ვთქვათ, გიორგი VIII-ისა ან კონსტანტინე II მონეტების ესა თუ ის ვარიანტი, შეუძლებელია.

*
* *

ვიდრე უშუალოდ XV ს. ქართული მონეტების აღწერას შევუდგებოდეთ, საჭიროდ მიგვაჩნია ორიოდ სიტყვით შევეხოთ XIV—XVI სს. ქართული საფასის მოჭრის ტექნიკას. ეს საკითხი დღესდღეობით სავსებით შეუსწავლელია. არსებობს მხოლოდ დ. კაპანაძის მიერ ამ ოციოდე წლის წინათ გამოთქმული მოსაზრება XV ს-ის ქართული მონეტების მოჭრის ტექნიკის შესახებ. თავის სტატიაში „XV საუკუნის ქართული ფულის ვორის განძი“ დ. კაპანაძე წერდა, რომ „...ამ განძის ფულების მოჭრის ტექნიკა ძალიან მდარეა და პრიმიტიული.... ნიშნების ჩამოსასხმელად სარგებლობდნენ დამდნარი დაბალხარისხოვანი ლითონით, რომელსაც წვეთობით უშვებდნენ პრიმიტიულ მანქანიდან (ზოგიერთ ნიშნებს გაცილებული და გაჭყლეტილი წვეთის კონტურიც კი შერჩა).... ამასთან ხელოსანი სრულებით არ სცდილობდა მიეცა ნიშნისათვის სწორი რგოლის სახე და ფულს უშვებდა სხვადასხვა ფორმისა და კონტურებისას. არც დნობის ტემპერატურა იყო თანაბარი და დამდნარი ლითონის წვეთი, გაცივებისას, სიქის დაკვრის შემდეგაც კი, სტოვებდა ნიშანზე არასწორ კიბესნაირ სივრცეს, რომელიც ხშირად აფერხებს ზედწერილის წაკითხვასაც და სახის დეტალების განხილვასაც“⁸. ეს აზრი არ არის მართებული. სამწუხაროდ, დ. კაპანაძემ არც თავის შემდგომდროინდელ ნაშრომებში შეიტანა სათანადო კორექტივი. მართალია, იგი უკვე „პრიმიტიულ მანქანიდან გადმოშვებულ წვეთებზე“ აღარ ლაპარაკობს, მაგრამ XV ს-ის ქართული ფულის დამზადების ტექნიკა მაინც პრიმიტიულად მიაჩნია⁹. ასეთი

⁸ საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, ტ. X-B, 1940, გვ. 282—283.

⁹ Д. Г. Капанадзе, Грузинская Нумизматика, გვ. 104.

მტკიცება თავისთავად გულისხმობს იმ გარემოებას, რომ ავტორს არ ჩაუტარებია შედარებითი მუშაობა XV ს-ის ქართული მონეტებისა სხვა ქვეყნების სინქრონული ხანების ნუმიზმატიკურ ძეგლებთან.

ლენინგრადში, სახელმწიფო ერნიტაჟში მივლინების დროს ადგილობრივი ნუმიზმატების ა. ბიკოვის, ი. სპასკისა და ი. დოზროვოლსკის დახმარებით ჩვენ ვაწარმოეთ ასეთი ხასიათის სამუშაო. გამოიკვეთა, რომ XV ს-ის ქართული მონეტების მოჭრის ტექნიკის პ რ ი ნ ც ი პ ი ი გ ი ვ ე ა, რა პრინციპითაც სპრიდნენ მონეტებს ოქროს ურდოში. რუსეთში, ყირიმის სახანოში და, შესაძლებელია, სხვა ქვეყნებშიაც. იგი დამყარებულია ე. წ. მავთულურ (ან მავთულის) ტექნიკაზე. მისი არსი მოკლედ შემდეგში მდგომარეობს: ნაცვლად იმისა, რომ ხელოსნებს მოეხდინათ ლითონის (ვერცხლის) გამოკვერვა (კვერში გამოყვანა, ჭედა) ფურცლებად და აქედან გამოეჭრათ მრგვალი ფირფიტები, როგორც ეს საერთოდ მიღებული იყო, მას (ე. ი. ლითონს) ჭიმავდნენ და ლებულობდნენ მავთულს, რომელსაც შემდეგ ჰყოფდნენ თანაბარი ზომის ნაწილებად. მათი გადაჭრისა და გაბრტყელების შედეგად მიღებულ ოღნავ ოვალურ ფორმის ნამზადებს ურტყამდნენ სიქას¹⁰. მართალია, ასეთი ტექნიკით დამზადებული მონეტების ესთეტიკური მხარე საგრძნობლად აგებდა, მაგრამ მას თავისი დადებითი მხარეც ჰქონდა: ჯერ-ერთი, ნაკლები იყო მონეტათა წონითი რემედიუმი და მეორეც, აღწევდნენ ლითონისა და დროის ეკონომიას, რადგან ასეთი მეთოდით მუშაობისას ნაკლებია ლითონის დანაკარგი და ნარჩენები აღარ მოითხოვენ დამატებით გადამუშავებას¹¹.

სრულიად უდაოა, რომ XIV ს-ის II ნახევრიდან XVI ს. ჩათვლით საქართველოში მონეტები მავთულური ტექნიკით იჭრებოდა. ამას ნათლად ამტკიცებს ამ პერიოდის ქართული მონეტების ზერეულე გადათვალიერებაც კი¹². მაგრამ, ლაპარაკი ქართული მონეტების პრიმიტიული წესის მიხედვით მოჭრის შესახებ უსაფუძვლოა.

¹⁰ И. Г. С п а с с к и й, Русская монетная система, Москва, 1957, გვ. 48, მ ი ს ი ვ ე, Денежное обращение в Московском государстве с 1533 г. по 1617 г. Материалы и Исследования по Археологии СССР, № 44, გვ. 230—239, მ ი ს ი ვ ე, Русская монетная система, Ленинград, 1962, გვ. 89.

¹¹ სქემა მავთულური ტექნიკით მონეტების დამზადებისა მოტანილი აქვს ი. სპასკის ზემოდასახელებულ ნაშრომებში, შესაბამისად იხ. გვ. 48, 89, 233.

¹² იხ. Д. Капанадзе, Груз. Нум. ნახ. 7—25; ტაბ. IX, №№ 119—132ა.

პირიქით, საქართველო ფეხდაფეხ მიჰყვება მეზობელ ქვეყნებს. სხვა საკითხია, რომ ამ პერიოდის ქართული მონეტების სინჯი და ბალია. ეს ქვეყნის პოლიტიკური მდგომარეობით იყო გამრწვეული.

მაგრამ აქ უკვე თავისთავად იბადება მეორე საკითხი: საიდან მომდინარეობს ეს ტექნიკა? წლების განმავლობაში ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი ი. სპასკი რუსეთის პრიორიტეტს იცავდა და ამტკიცებდა, რომ იგი რუსულ ნიადაგზე აღმოცენებული ორიგინალური ტექნიკა იყო¹³. ამასთანავე ავტორი სრულებით არ ითვალისწინებდა სინქრონული ხანების მეზობელი ქვეყნების ნუმისმატიკურ მასალას. 1961 წლის ზაფხულში ყირიმის სახანოს მონეტებზე მუშაობის დროს ი. სპასკის თვალსაზრისში ეჭვი შეიტანა ი. დობროვოლსკიმ, რომელმაც დაამტკიცა, რომ გირეების ნუმისმატიკაც იდენტურ ტექნიკაზეა დაფუძნებული¹⁴. შემდეგში მან სპეციალური მოხსენება წაიკითხა ამ თემაზე¹⁵, მაგრამ მისი შედეგები ი. სპასკისათვის გაცილებით ადრე იყო ცნობილი. როდესაც გირეების მონეტებს ზედ დაერთო იმავე ტექნიკით მოჭრილი ქართული მონეტებიც, მაშინ ი. დობროვოლსკისთან ერთად ჩვენ შევუდექით საკითხის გაღრმავებას. სახელმწიფო ერმიტაჟის ჯუჩიდური მონეტების მდიდარი ფონდის გადათვალიერებამ დაგვარწმუნა, რომ მავთულური ტექნიკის საწყისები აქ მენგუ-თემურის (1266—1282 წწ.) დროიდან შეიმჩნევა¹⁶. მართალია, ამ ხანაში ჯუჩიდური მონეტების სინჯი მაღალია და ამდენად ისინი ნაკლებად განსხვავდებიან ჩვეულებრივ ტექნიკით დამზადებულ საფასეებისაგან, მაგრამ ძლიერი მიკროსკოპის ქვეშ ეს მონეტები უდაოდ ამჟღავნებენ მოჭრის ტექნიკის საიდუმლოებას. XV ს-ის ჯუჩიდური მონეტები კი სრულიად აშკარად მავთულური ტექნიკით არიან მოჭრილნი. მუჰამედ ხანის (1414—1436 წწ.) ფული წააგავს ქართულს და ისევე როგორც ამ

¹³ И. Г. С п а с с к и й, Русская монетная система, 1957, გვ. 47—89; მ ი ს ი ვ ე, Денежное обращение в Московском государстве, გვ. 230—239; ამ ტექნიკით მოჭრილი XIV—XV სს. რუსული მონეტების ფოტოები, იხ. А. О р е ш н и к о в, Русские монеты до 1547 года, Москва, 1896, აგრეთვე, И. Г. С п а с с к и й, Русская монетная система, 1962, გვ. 68—98.

¹⁴ გირეების ნუმისმატიკის შესახებ, იხ. О. R e t o w s k i, Die Münzen, der Girei, Moskau, 1905, გვ. 3—58, ტ. I—VI.

¹⁵ ი. დობროვოლსკი, მოხსენება წაკითხული ერმიტაჟის ნუმისმატიკის განყ. სხდომაზე 23.IV.62, სათაურით: „Некоторые вопросы классификации и монетной чеканки Крымских ханов (гиреев)“.

¹⁶ იხ. მაგ.: ერმიტაჟის აღმოსავლური მონეტების ფონდი, ჯუჩიდები №№ O¹ და 1.

საუკუნის გირეებისა და ქართული მონეტებიც, უახლოვდება ბილონს.

ყოველივე ამის შემდეგ ი. სპასკიმ თავისი შეხედულება შეიცვალა. მისი აზრით, საკითხი გადაიჭრება მხოლოდ მაშინ, როდესაც შესწავლილი იქნება ჯუჩიდების ზარაფხანების ტექნიკა¹⁷. ეს დასკვნაც ნაადრევია. მავთულური ტექნიკა უდაოდ მონდოლურია, მაგრამ რომელ ნაწილში ჩაისახა იგი, ეს სპეციალური კვლევის საგანია. ყოველ შემთხვევაში ერმიტაჟის აღმოსავლური მონეტების ფონდში დაცული ტურაკინა-ხათუნისა (1241—1246) და მანგუ-ყაენის (1248—1259) მონეტები¹⁸, რომლებთანაც ემხნევათ, მავთულური ტექნიკით მოჭრის ნიშნები, სიფრთხილეს გვიკარნახებენ.

*
* *
*

გიორგი VII (1393—1407 წწ.) მონეტების რამდენიმე ტიპია ცნობილი. ერთ-ერთი მათგანი, 1861 წ. თბილისის მიდამოებში აღმოჩენილ განძის¹⁹ შემადგენლობაში შეშავალი ცალეები, ჯერ კიდევ ვ. ლანგლუამ გამოაქვეყნა²⁰. ამ მონეტების წონა მერყეობს 0,57—0,80 გრამებში. ვიძლევიტ მის აღწერილობას.

№ 1. AR

AV. | سلطان

خد خلد ملك

ملك غازي كيركي

ضرب تفليس

სულტან ა

ჰმედი ხანგრძლივი იყოს მეფობა მისი

მეფე გამარჯვებული გიორგი

იჭედა თბილისს.

გარშემო ხაზოვანი რკალი, ზოგჯერ ორმაგი.

¹⁷ И. Г. С п а с с к и й, Денежное Хозяйство Русского Государства в XVI—XVII вв. Л., 1961, გვ. 13, სადოქტორო დისერტაციის ავტორეფერატი; მისივე, Русская монетная система, 1962, გვ. 89.

¹⁸ №№ 14883, 14935.

¹⁹ Е. А. П а х о м о в, Монетные клады Азербайджана и Закавказья, Баку, 1926, I, № 163.

²⁰ V. Langlois, Supplément à l'Essai de classification, des suites monétaires de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'à nos jours (Extrait de la Revue de la numismatique belge V, 3e-Série) 1861. გვ. 10—13, №№ 9, 10 და 11. ამ ნომრების ნაცვლად ვ. ლანგლუას წერილში შეცდომით მოცემული აქვს №№ 10, 11, 12.

Rv. ორმაგ ხაზოვან კვადრატში, რომელსაც გარს უვლის ჯერ ხაზოვანი, შემდეგ კი წერტილოვანი რკალი

الله|لا| لا| لا არა არს ღმერთი გარდა ალლაჰისა

محمد მუჰამედი

رسول الله ღვთის წინასწარმეტყველი.

კვადრატსა და რკალს შუა სეგმენტებში ოთხი ხალიფას სახელი.

აღწერილი მონეტის სამი ცალი, რომლებიც ი. ბარტოლომეიმ პარიზის Cabinet de France -ს შესწირა, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, გამოაქვეყნა ვ. ლანგლუამ. მაგრამ, მიუხედავად იმისა, რომ სამივე მონეტა იდენტურია, რაც აშკარად ჩანს ტაბულაზე მოთავსებული ასლების მიხედვით. ვ. ლანგლუამ ზედწერილების სხვადასხვა წაკითხვა მოგვცა. განსაკუთრებით საოცარია ვ. ლანგლუას მიერ მონეტათა ზურგის ზედწერილების წაკითხვა. იმ დროს, როდესაც სამივე მონეტის რევერსზე გარკვევით იკითხება: لا|الله رسول الله²¹, ლანგლუა, ერთ შემთხვევაში კითხულობს: მ/ე/ფ/ე/თ/მ/ფ/ე/გ/რ/გ²², ხოლო მეორეში კი: ضرب تغليس²³. მხოლოდ მესამე შემთხვევაში გახსნა მან ლეგენდა მართებულად²⁴. მონეტათა შუბლის ზედწერილიც ვ. ლანგლუამ მხოლოდ მესამე შემთხვევაში წაიკითხა სწორად. პირველ ორ ზედ იგი კითხულობდა: سلطان | احمد | خان²⁵.

ვ. ლანგლუას წაკითხვის სისწორეში ჯერ კიდევ ა. მარკოვმა შეიტანა ეჭვი. მან თხოვნით მიმართა Cabinet de France-ს აღმოსავლური მონეტების მცველს პ. კაზანოვას შეემოწმებინა ლეგენდები, მაგრამ მისგანაც არაღამაკმაყოფილებელი პასუხი მიიღო. პ. კაზანოვამ მონეტის შუბლზე წაიკითხა: سلطان | احمد | خان | ملك²⁶. ხოლო ზურგზე..... رسول محمد | لا|الله²⁶.

ამის შემდეგ მარკოვმა საერთოდ უარყო ვ. ლანგლუას მართე-

²¹ V. Langlois, მითით. ნაშრომი, ტაბ. №№ 10, 11, 12 (უნდა იყოს 9, 10, 11).

²² იქვე, გვ. 11, ტაბ. № 9.

²³ იქვე, ტაბ. № 10.

²⁴ იქვე, გვ. 12, ტაბ. № 11.

²⁵ იქვე, გვ. 11, ტაბ. №№ 9, 10.

²⁶ А. А. Марков, Каталог Джеланридских монет, СПб, 1897, 83. LXX.

ბული აზრი ამ მონეტების საქართველოს მეფის გიორგის VII და მისი მოკავშირის აჰმედ ჯელაირისათვის მიკუთვნების შესახებ²⁷.

პირველი, რომელმაც ყოველმხრივ შეისწავლა ეს მონეტები, ბოლომდე გამოამყლავნა ვ. ლანგლუას შეცდომები და მოუძებნა მათ ვიწრო ქრონოლოგიური ჩარჩოები, იყო დოც. თ. ლომოური²⁸. ამაში მას დიდი დახმარება გაუწია 1925 წელს ხაშურის რ-ნ სოფ. ალში ნაპოვნმა ფულადმა განძმა, რომელიც 471 ვერცხლის

ჯ გ უ ფ ე ბ ი	მონეტის თარიღი	რაოდენობა
I. თქროს ურდოს მონეტები (204 ც.)		
1. თოვთოვუ ხანი (1291—1313)	პიჯ. 710 = 1310 წ.	5
2. უზბეკი (1313—1341)	722, 728, 734	22
3. ჯანიბეკი (1341—1357)	742, 755	73
4. ბირდიბეკი (1357—1359)	759	6
5. კულნა ხანი (1359)	760	1
6. ზიზრი ხანი (1360—1361)	761, 762	6
7. გილდი ბეკი (1361—1362)	762	1
8. მიურიდ ხოჯა (1362—1364)	764 და ?	3
9. ყაზდ ალაჰ ხანი (1367—1369)	765, 770	15
10. ჯანიბეკ II (1367)	—	5
11. მუჰამედ ბულაკი (1370—1376)	771, 786	46
12. თოხთამიში (1377—1406)	782—86 = 1384	15
13. ყაზდ ალაჰ ხანი (ერთ მხარეს) და მუჰამედ-ბულაკი (მეორე მხარეს)	—	1
14. ბრატეარი (წარმოდგენილია მხოლოდ მონეტის ზურგი)	—	1
15. გამოსარკვევი	—	4
II. ჯელაირიდული მონეტები (4 ც.)		
1. შეინ ოვეისი (1356—1374)	—	2
2. ჰუსეინი (1374—1382)	—	2
III. ითანე II ტრაპიზონელის (1280—97) ასპრის ქართ. მიბაძვა (კირმანელი)		
—	—	1
IV. აჰმედ ჯელაირისა და საქართველოს მეფე გიორგი VII-ის		
—	—	249
V. გაურკვეველი ქართული		
—	—	10
VI. გაცვეთილი		
—	—	2
VII. ერანის შაჰ სულეიმან I-ის მაჰმუდი, 1089 = 1678 წ. ?!		
1089	—	1

²⁷ А. М а р к о в, მითით. ნაშრომი, გვ. XX.

²⁸ თ. ლომოური, აჰმედ ჯელაირის და გიორგი VII-ის მონეტა, მოხსენება, წაკითხული 1946 წელს ნუმისმატიკის კაბინეტში (ხელნაწერი ინახება საქ. სახ. მუზეუმის ნუმის. განყოფილებაში).

მონეტას შეიცავდა²⁹. ვინაიდან ალის განძის შემადგენლობის გათვალისწინება მრავალგზის დაგვჭირდება, მას აქვე მოვიყვანოთ (იხ. გვ. 26). მონეტები განსაზღვრულია თ. ლომოურის მიერ³⁰.

ალის განძში შემავალი გიორგი VII-ისა და აჰმედ ჯელაირის სახელით მოჭრილი 249 ცალი მონეტა როგორც დაცულობის, ასევე ტექნიკური შესრულების მხრით ერთნაირი არ არის. მათი უმცირესი ნაწილი (28 ცალი) წესიერადაა მოჭრილი და წარწერებიც გარკვევით იკითხება. 89 ცალი პირველებს შინაარსით უდგებიან, მაგრამ ტექნიკურად ბევრად უფრო მდარე ღირსებისანი არიან—წარწერები უშნოდ, გაურკვეველად არის მათზე აღბეჭდილი. მესამე ჯგუფი 74 ცალის რაოდენობით ამ უკანასკნელთაგან უნდა მომდინარეობდეს, მაგრამ მათზე წარწერები შებრუნებითაა გამოყვანილი. დანარჩენები კი გაცვეთილია და მათზე არაფერი აღარ ირკვევა.

როგორც ცნობილია, თემურ-ლენგმა საქართველოში პირველად 1386, ხოლო მეორედ 1393 წელს ილაშქრა. 1394—1398 წწ. საქართველოს ოთხწლიანი შესვენების საშუალება მიეცა. 1398 წელს თემურმა საშინლად დაამარცხა მისი მეტოქე თოხთამიშ ხანი³¹ და პირი ინდოეთისაკენ იბრუნა. ამით ისარგებლეს თემურ-ლენგის მიერ დაპყრობილმა და ყმადნაფიცმა ქვეყნებმა და თავისი დამოუკიდებლობის აღდგენა სცადეს. საქართველოც აქტიურ მოქმედებაზე გადავიდა. იგი უკავშირდება ჯელაირიდების წარმომადგენლებს აჰმედსა და მის ძეს ალ მელიქ ათ-თაჰირს (ქართული წყაროებით თირ სულტანი). ჯელაირიდებისა და საქართველოს პოლიტიკური კავშირი ამ დროს თემურ-ლენგის წინააღმდეგ—წყაროებით დადასტურებული ფაქტია³². საქართველოს ჯარი ადარბადაგანში გადასულა და ჯელაირიდების მხარეზე მონაწილეობა მიუღია ალინჯის ციხის გარშემო წარმოებულ ბრძოლაში. ამის შესახებ ცნობები აქვს შემონახული სპარსელ ისტორიკოსს შერეფ ედ დინ ალი იეზდის. მაგრამ იგი მტკიცდება აგრეთვე ლარგვისის მონასტრის პარაკლიტონის წარწერითაც: „მეფობასა შინა მეფეთ მეფისა გიორგი ბაგრატიის ძისასა და ერისთაობასა შინა ერისთავთ-ერისთავისა ქვენიფ-

²⁹ დ. კაპანაძე, ზოგიერთი გაურკვეველი ქართული ფულის დათარიღებისათვის, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XI—B, 1941, გვ. 133.

³⁰ იქვე, გვ. 134.

³¹ Проф. А. Якубовский, Тимур (опыт краткой характеристики) ВИ, 1946, გვ. 63—64.

³² მრ-მ დედელ ქც, გამოცემა ე. თაყაიშვილისა, გვ. 876.

ნეველისა ვირშელისასა, ოდეს იგი დიდთა ომთაგან გამარჯვებული აღინჯით მოვიდეს მოქცევასა იდ ქ³³ კსაკჳ მაისსა ზ, მოვიდა თემურ ბეგ სულტანი სამარყანდელი³³. წარწერაში მოხსენიებული თარიღი — ქორონიკონი 88 = 1400 წელს. თ. ლომოურის აზრით, სწორედ ამ დროს უნდა იყოს მოჭრილი გიორგი VII-ისა და აჰმედ ჯელაირის სახელებით აღბეჭდილი მონეტები. ამ მონეტის წარწერაში გიორგისადმი მიკუთვნებული ეპიტეტი „გამარჯვებული“ (غازی), მისივე სამართლიანი მოსაზრებით, ამ ფაქტის გამოძახილია. ამის საფუძველზე მან ეს მონეტები 1400—1401 წ. დაათარიღა³⁴.

შემდეგში ეგვევ მონეტა ორჯერ გამოსცა დ. კაპანაძემ და უცვლელად გაიმეორა თ. ლომოურის აზრი³⁵.

ამ მონეტის სინქრონულია ქვემოთ აღწერილი ორი მონეტაც, რომლებიც უფრო იშვიათად გვხვდებიან.

№ 2 AR

Av.

ضرب تغلیس
ملك غاز
ی کیر کی

იჭედა თბილისს
მეფე გამარჯვებული
გიორგი

Rv

سلطان
احمد
خان

სულტანი
აჰმედ
ხანი³⁶

№ 3 AR

Av. ხაზოვან რკალით შემოვლებულ კვადრატში მოთავსებულია ორსტრიქონიანი ქართული წარწერა: **გფდგფუ ჴტღუ** ე. ი. მეფეთ მეფე გიორგი. სეგმენტებში გაურკვეველი ნიშნებია.

Rv. № 2-ის ანალოგიურია³⁷.

გიორგი VII მიეკუთვნება აგრეთვე ვერცხლის იშვიათი მონეტა, რომლის წონა ძალზედ დაკნინებულია.

³³ ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, განმარტებული და შევსებული დ. ბაქრაძის მიერ, თბ., 1885, გვ. 291, შენიშვნა 2.

³⁴ თ. ლომოური, მითით. ნაშრ., გვ. 9.

³⁵ დ. კაპანაძე, ქართული ნუმისმატიკა, გვ. 78, ტ. IX, № 127. მისივე გვ. Грузинская Нумизматика, გვ. 102, ტ. IX, № 127.

³⁶ Д. Г. Капанадзе, Груз. Нум., гв. 109, ტ. IX, № 128.

³⁷ იქვე, გვ. 102, ტ. IX, № 129.

AV. კვადრატში მოთავსებული ორსტრიქონიანი ქართული წარწერა **ႠႠႦႧ**, ე. ი. გიორგი მეფე.

Rv. ორმაგ რკალში ჩასმული არაბული წარწერა **الله اعلم** ღმერთის სახელით³⁸.

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმისმატიკის განყოფილებაში დაცულია ერთი მონეტა³⁹, რომელიც იმეორებს ზემოთ აღწერილ ცალს, მაგრამ არაბული წარწერა დამახინჯებულია, ქართული კი, ნაწილობრივ, გადასული.

ვ. ლანგლუას ცნობის თანახმად, ეს მონეტა 1832 წელს ლორეში აღმოჩენილ განძის შემადგენლობაში შედიოდა აღმოსავლურ. ბიზანტიურ და ქართულ მონეტებთან ერთად. ქართულ მონეტებიდან განძში ყოფილა აგრეთვე კონსტანტინესა და ალექსანდრეს სახელით მოჭრილი ფულებიც. მასვე მოცემული აქვს აღმოსავლური მონეტების ქრონოლოგიური ჩარჩოები: 1343—1426 წწ.⁴⁰ გიორგისა და კონსტანტინეს სახელების დაკავშირებით და აღმოსავლური მონეტების თარიღის საფუძველზე ვ. ლანგლუამ ეს მონეტა გიორგი VII მიაკუთვნა. დ. კაპანაძეს ამ აზრის შესამაგრებლად მოჰყავს აგრეთვე მონეტის დაბალი წონა, ტიპოლოგიური და ფაქტურული მსგავსება XV ს-ის ნუმისმატიკურ ძეგლებთან⁴¹. ეს მონეტა მოჭრილი უნდა იყოს გიორგი VII-ის მეფობის მიწურულში. მონეტის მცირე წონა, წარწერის უპრეტენზიო ხასიათი და ამ მონეტის ტიპოლოგიური კავშირი კონსტანტინე I-სადმი მიკუთვნებულ მონეტასთან, ასეთ ვარაუდს მხარს უჭერს⁴².

ჩვენი აზრით, გიორგი VII-ის მიერვე უნდა იყოს მოჭრილი ვერცხლის ასევე იშვიათი მონეტები, რომლებიც სპეციალურ ლიტერატურაში „გიორგაულებად“ (გიორგი ბრწყინვალის 1314—1346 წწ. მონეტებად) არიან ცნობილი⁴³. ვიძლევიტ მათ აღწერილობას დ. კაპანაძის მიხედვით:

³⁸ V. Langlois, Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie, depuis L'antiquité jusqu'à nos jours, Paris, 1860, გვ. 94, ტ. VII, № 11: Д. Капанадзе, Митит. ნაშრ., გვ. 103, ტ. IX, № 130.

³⁹ ქართ. მონეტების ძირითადი ფონდი № 3101.

⁴⁰ V. Langlois, მითით. ნაშრომი, გვ. 94—95.

⁴¹ Д. Капанадзе, Груз. Нумиз. გვ. 103.

⁴² იქვე, გვ. 104—105, ნახ. № 7.

⁴³ დ. კაპანაძე, ზოგიერთი გაურკვეველი ქართული ფულის დათარიღებისათვის; მისივე, Груз. Нумизматика, გვ. 100.

№ 5. AR.

AV. მონეტის ცენტრში მსხვილი წერტილია. ამ წერტილის მარჯვნივ და მარცხნივ გაუგებარი ნიშნებია, რომლებიც მოგვაგონებენ გადაბრუნებულ მუსლიმანურ ღვთისმსახურებით წარმონათქვამს აჰ, ე. ი. „უფალს“. ეს ყველაფერი ჩასმულია წვეტიან ოვალში და ამრიგად იქმნება ადამიანის გახელილი თვალის შთაბეჭდილება. მონეტის კიდურებზე წარწერა **გ-ი-ფ-ი-მ- | გ-ფ-ი-ღ-ი** „მეფეთ მეფე გიორგი“.

RV. რამდენადმე დამახინჯებული არაბული წარწერა (სუნიტური რელიგიური სიმბოლო)⁴⁴.

№ 6. AR.

AV. „ადამიანის გახელილი თვალის“ სახე. მონეტის ცენტრში მსხვილი წერტილის მარჯვნივ და მარცხნივ დაწოლილი ქართული ასოებია მოთავსებული „შ“ და „ფ“-მეფე. ფრჩხილისებურ ჩარჩოს გარეთ ტალღისებური ხაზები და თითო წერტილი (დ. კაპანაძის აზრით, დანიღბული ზედწერილი).

RV. სამსტრიქონიანი დამახინჯებული არაბული წარწერა (სუნიტური რელიგიური სიმბოლო უნდა იყოს)⁴⁵.

№ 7. AR.

AV. მონეტის ცენტრში მსხვილი წერტილია, რომელსაც მარჯვნივ და მარცხნივ თითო წერტილი უზის კიდევ. წერტილები ჩასმულია წვეტიან ოვალში. ზემოთ და ქვემოთ ტალღისებური ხაზები და თითო წერტილი ამკობს. ყველაფერი ეს შემოვლებულია ორმაგი რკალით—ხაზიანი და შემდეგ წერტილიანი.

RV. მონეტის ცენტრში სამსტრიქონიანი დამახინჯებული არაბული ზედწერილი,—სუნიტური რელიგიური სიმბოლოა, რომელიც ასეთივე რკალებითაა შემოვლებული, როგორც AV-ზე გვაქვს⁴⁶.

ვინაიდან დ. კაპანაძე ამ მონეტებს გიორგი ბრწყინვალეს აკუთვნებს ჩვენ კი მათ გიორგი VII მონეტებად ვთვლით, მოგვიხდება ამ საკითხის დეტალურად განხილვა⁴⁷.

⁴⁴ დ. კაპანაძე, ზოგიერთი გაურკვეველი... გვ. 140; მისივე, Грыз. Нумизматика, გვ. 100.

⁴⁵ დ. კაპანაძე, ზოგიერთი გაურკვეველი ქართული ფულის დათარიღებისათვის, გვ. 140.

⁴⁶ იქვე, გვ. 135.

⁴⁷ ამ საკითხის შეახებ იხ. ჩვენი მოხსენების: „გიორგაულის“ საკითხისათვის“ თეზისები საქ. სახ. მუზეუმის X სამეცნიერო სესიაზე, თბილისი, 1962, გვ. 5.

წყაროთა სიმცირის გამო გიორგი ბრწყინვალის მრავალმხრივი მოღვაწეობა და მაშინდელი საქართველოს პოლიტიკურ-ეკონომიური ვითარება სათანადოდ შესწავლილი არ არის. ამიტომ ყოველი ახალი საბუთი ამ მიმართებით დიდ სამეცნიერო ინტერესს იწვევს.

ქართულ სამეცნიერო-საისტორიო მწერლობაში აღნიშნულია, რომ გიორგი ბრწყინვალემ 1330 წელს შეუწყვიტა ხარკის ძლევა მონღოლებს⁴⁸, რაც ფაქტიურად სრული დამოუკიდებლობის მოპოვებას ნიშნავდა. ქართულ ისტორიოგრაფიაში ასევე დამკვიდრებულად ითვლება ის აზრი, რომ გიორგიმ ცვლილებანი შეიტანა საქართველოს ფინანსებშიაც და მოსჭრა საკუთარი მონეტა, რომელიც „გიორგაულის“ სახელითაა ცნობილი⁴⁹.

მეორეს მხრით, სპარსული წყაროები და საქართველოს ზარაფხანებში იღბანების სახელით მოჭრილი მონეტები დიამეტრალურად საწინააღმდეგო პოზიციაზე გვაყენებენ. სპარსელი ისტორიკოსის ჰამდალაჰ ყაზვინის ცნობის თანახმად, რომელსაც პირველად ყურადღება ინგლისელმა მეცნიერმა დ. ლენგმა მიაქცია, საქართველო მონღოლებს ხარკს უხდის 1336 წელსაც⁵⁰. მეორე სპარსელი ისტორიკოსი, სახელდობრ აბდალაჰ იბნ მოჰამედ იბნ ქია აღ-მაზანდარანი, საქართველოს ხარკის გადამხდელ ქვეყნებს შორის ასახელებს 1349—50 წლებშიაც⁵¹. ჰამდალაჰ—ყაზვინის თხზულება „ნოზჰათ აღ-ყოლუბ“ („გულთა სიამე“), საიდანაც აღებულია ცნობა საქართველოს მიერ ხარკის გადახდის შესახებ მონღოლთა სასარგებლოდ 1336 წ., დაწერილია 1339—40 წლებში, ხოლო აღ-მაზანდარანის ცნობა მოტანილია 1363 წ. შედგენილ დოკუმენტში⁵². თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ გიორგი ბრწყინვალის მეფობის უკანასკნელი წლების შესახებ ქართული წყაროები XVIII ს. განეკუთვნებიან, ხოლო ჰამდალაჰ—ყაზვინის თხზულება დაწერი-

⁴⁸ ვ. გაბაშვილი, საქართველოში მონღოლთა ბატონობის ხანგრძლიობის საკითხისათვის, აღმოსავლური კრებული, თბილისი, 1960, გვ. 121.

⁴⁹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული საფას-საზომთამცოდნეობა ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია, გვ. 21; მ. ს. ივ. გ., ქართველი ერის ისტორია, წ. III, თბილისი, 1949, გვ. 271; ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, თბილისი, 1953, გვ. 195; მ. ს. ივ. გ., გიორგი ბრწყინვალის სამართალი, 1957, გვ. 9; საქართველოს ისტორია, I, თბილისი, 1958, გვ. 253; Д. Г. Кананадзе, Грузинская Нумизматика, გვ. 99—100 და სხვ.

⁵⁰ D. M. Lang, Georgia in the Reign of Giorgi the Brilliant BSOAS, XVII, I, 1955.

⁵¹ W. Hinz, Ein persischer Leitfadern des Staatlichen Rechnungswesensum 1363, Wiesbaden, 1952.

⁵² ვ. გაბაშვილი, მითით. წერილი, გვ. 120—121.

ლია გიორგის სიცოცხლეშივე, მაშინ ნათელი იქნება ამ უკანასკნელის განსაკუთრებული მნიშვნელობა საქართველოს მონღოლებთან ურთიერთობის დასადგენად XIV ს.-ის 30-იან წლების მიწურულში. ხოლო თუ ზემოთქმულს დავუმატებთ იმ გარემოებას, რომ მთელს ამიერკავკასიის ზარაფხანებში, მათ შორის საქართველოს ზარაფხანებშიაც (თბილისი, ყარაღაჯი) ჰიჯ. 756 წ.-მდე (= 1355 წ.) მონეტები იჭრებოდა მხოლოდ და მხოლოდ ილხანების სახელით⁵³, მაშინ ქართულ ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებული შეხედულების გადასინჯვის საჭიროება თვალნათლივი იქნება.

ხსენებული სპარსელი ისტორიკოსების ცნობების შემოტანით მეცნიერებაში პირველი ასეთი ცდა დ. ლენგს ეკუთვნის. 1960 წ. დ. ლენგს გამოეხმაურა პროფ. გაბაშვილი⁵⁴. მაგრამ, სამწუხაროდ, მათ შრომებში სათანადო გადაწყვეტა ვერ პოვნეს ნუმიზმატიკურმა საკითხებმა. უფრო მეტიც: დ. ლენგის ახალმა პიპოთეზამ „გიორგაულისა“ და „კირმანეულის“ იდენტურობის შესახებ უფრო გაართულა პრობლემა. იმ ფაქტის დადგენისაგან კი სჭრიდა თუ არა გიორგი ბრწყინვალე საკუთარ, ეროვნული ხასიათის მონეტას, მნიშვნელოვნად არის განპირობებული საქართველოში მონღოლთა ბატონობის ხანგრძლიობის საკითხის გადაწყვეტაც. ამიტომ გიორგი ბრწყინვალის სამონეტო ემისიის სპეციალური შესწავლა აუცილებელია.

რას ემყარებოდა ქართული ისტორიოგრაფია, როდესაც გიორგი ბრწყინვალეს საკუთარი, ეროვნული ხასიათის მონეტის მოჭრა მიაწერა?

აკად. ივ. ჯავახიშვილი წერს: „ათაბაგ აღბუღას თავისი პაპისა და თავის სამართლის წიგნის შესავალში ნათქვამი აქვს: პაპა ჩემს ბექას ყაზანაური თეთრი დაეწესებინა სისხლის საზღაურად, მაგრამ ჩვენ დროს ამგვარი ფული უკვე აღარ არსებობდა და ჩვენ „დიდისა წარჩინებულისა მეფისა გიორგის უამისა თეთრი გავაჩინეთ“. აქ უეჭველია გიორგი ბრწყინვალე იგულისხმება. სწორედ ამ გიორგი ბრწყინვალის ვერცხლის ფულს ეძახდნენ „გიორგაულს“ თეთრს. როგორც ეტყობა, XIV ს. მეორე ნახევარშიაც ეს ფული წინანდებურად ხმარებაში იყო“⁵⁵. ამრიგად, აკად. ივ. ჯავახიშვილი-

⁵³ Е. А. Пахомов, Борьба феодальных династий за восточное-Закавказье с половины XIV в. до начала XV в. по монетным данным, КСИИМК, вып. 66, 1956, გვ. 47.

⁵⁴ ვ. გაბაშვილი, მითით. წერილი.

⁵⁵ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული საფას-საზომთამცოდნეობა ანუ ნუმიზმატიკა-მეტროლოგია, გვ. 21.

სათვის, შემდეგ კი უკვე სხვებისათვისაც, ამოსავალი იყო ბექა-აღ-
ბუღას კანონთა კოდექსი. გარდა ამისა, ქართულ ისტორიოგრაფი-
ას გააჩნდა უფრო გვიანდელი, კერძოდ XVIII ს-ის ცნობაც. მხედ-
ველობაში გვაქვს ვახტანგ VI სამართლის სიტყვები: „პირველს ჟა-
მუარს თეთრს გიორგაულს ეძახდნენ. ის თურმე საქმობდა სისხლში-
აცა და ისრეც, გიორგაული რა ერთიც წონა ყოფილა, ის ძველს
წიგნებში სწერია და იმით იცნობთ“⁵⁶... საჭიროა აქვე აღინიშნოს,
რომ პროფ. ს. კაკაბაძე დასახელებულ საბუთებს გარდა ეყრდნო-
ბოდა აგრეთვე სასისხლო სიგელების ცნობებს⁵⁷ და ერთ ნასყიდო-
ბის საბუთს, შესრულებულს ქართლში 1508 წელს⁵⁸. შემდგომი-
სათვის გაუგებრობის თავიდან ასაცილებლად ჩვენ საჭიროა
იცნობთ აქვე შევჩერდეთ ამ უკანასკნელების კრიტიკულ ანალიზზე.

სასისხლო სიგელების მიმართ ჩვენი პოზიცია შესავალში ჩა-
მოვყალიბეთ. აღვნიშნეთ, რომ მათი გამოყენება ნუმისმატიკური
მიზნებისათვის სავალდებულოა, მაგრამ საჭიროა სიფრთხილის დაც-
ვა. საუკეთესო კრიტერიუმში მათი ცნობების სისწორის შესამოწ-
მებლად არის ნუმისმატიკური მასალა, ფულადი სისტემების ცვლა
საუკუნეთა სიგრძეზე, ამ თვალსაზრისით, ის სასისხლო სიგელე-
ბი, რომლებთაც პროფ. ს. კაკაბაძე ეყრდნობა ნაკლებად იმსახუ-
რებენ ნდობას.

დავიწყოთ ფონჯავიძეთა სიგელით. იგი მომდინარეობს და-
სავლეთ საქართველოდან. და მიცემულია 1497 წელს. ეს საბუთი
პირველად გამოქვეყნდა 1869 წ. ჟურნალ „მნათობში“ (№№ V—VI)
სიმპტომატური სათაურით: „პირის პირი“. საქმე ისაა, რომ მისი
დედანი არავის უნახავს. ჟურნალს ხელთ ჰქონია 1810 ან 1820
წლებში დავით ჩხეიძის მიერ გადაწერილი პირი. უკვე ამისათვის ეს
საბუთი საეჭვოა, მაგრამ ჩვენ ამას ყურადღებას არ მივაქცევდით,
რომ სიგელის ტექსტი არ შეიცავდეს აშკარა ხასიათის ანაქრონიზ-
მებს.

სიგელი სხვადასხვა ეპოქის გადანაწერ ფენას მოიცავს. პირვე-
ლად იგი გაცემული ყოფილა დავით აღმაშენებლის დროს. მოგვყავს

⁵⁶ ვახტანგის სამართლის წიგნი, კარი თეთრის გარიგებისა, § 15.

⁵⁷ ს. კაკაბაძე, სასისხლო სიგელების შესახებ, საისტორიო მოამბე, 1924.
წ. II, გვ. 58, 66.

⁵⁸ ექვთ. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი, III, 1909, ტფი-
ლისი, გვ. 401.

თვით სიგელის სიტყვები: „ძუელთა ჩუენთა გუარტაგან დავით აღმაშენებლისაგან ბოძებული სიგელი გქონდა და ჩუენცა იმაზე გაგიჩინეთ. თუ ვისმე თქუენი გუარის კაცი შეაკუდეს ოთხმოცი ათასი ძველი კირმანეული თეთრი გარდაგინადოს... ესე ძუელსა სიგელშიგან გეწერა და ჩუენცა ახლადვე დაგიმტკიცეთ“⁵⁹. კონტექსტიდან ირკვევა, რომ დავით აღმაშენებლის ეპოქაში ფონჯავიძეთა გვარის სასისხლო ოთხმოცი ათასი ძველი კირმანეული თეთრს უდრიდა და 1497 წ. ალექსანდრე იმერთა მეფეს იგი ავტომატურად განუახლებია. ეს აშკარა ანაქრონიზმია. კირმანეული XIII—XIV სს. დასავლურ-ქართული ფულია⁶⁰. დავა შეიძლება ამ სამონეტო ჯგუფის გვიანდელ ქრონოლოგიურ ზღვარზე, მაგრამ არავითარ შემთხვევაში ადრეულზე. საქმე ისაა, რომ კირმანეულის სამონეტო ტიპი აღებულია ტრაპიზონის ასპრებიდან, კერძოდ მანუელ I (1238—1268 წწ.) მონეტებიდან. XIII ს.-ზე ადრე ეს სამონეტო ჯგუფი არ არსებობდა და არც შეიძლება არსებულიყო, რადგან, როგორც ცნობილია, თვით ტრაპიზონის იმპერია 1204 წ. შეიქმნა. ამდენად, დავით აღმაშენებლის ეპოქაში ლაპარაკი კირმანეულზე და ისიც ძველი კირმანეულზე (!) მოკლებულია ყოველგვარ საფუძველს. ეს მეორე სერიოზული ხარვეზია ამ სიგელისა. დაბოლოს შესამე. მოგვყავს კიდევ ერთი ფრაგმენტი ამ დოკუმენტიდან: „გაგიჩინეთ სანახშირე სამი ათასი ძუელი კირმანეული თეთრი, გერში ოცი ათასი გიორგოული თეთრი“⁶¹, როგორც პროფ. ს. კაკაბაძე ვარაუდობს და ვარაუდობს იმდენად, რამდენადაც ცნობილია გიორგი V-ის მეფობის პერიოდი, ეს სიტყვება XIV ს. ეკუთვნის და არა სიგელის გაცემის ხანას, ე. ი. 1497 წ. დავუშვათ რომ ეს ასეა, სიგელი აქაც სცოდავს. ჯერ კიდევ ამ ორმოციოდე წლის წინათ პროფ. ს. კაკაბაძე სრულიად სამართლიანად აღნიშნავდა, რომ სასისხლო სიგელების „...გარჩევა შეუძლებელი ხდება, სანამ არ არის გამორკვეული მთავარი მნიშვნელობის საკითხი ფულის სისტემის შესახებ საქართველოში. ამ საკითხს აქვს მნიშვნელობა. რასაკვირველია, არა მარტო სასისხლო სიგელების პრობლემის გასარკვევად.

⁵⁹ ჟურნალი „მნათობი“, 1869, მაისი-ივნისი (V—VI); ს. კაკაბაძე, სასისხლო სიგელების შესახებ. გვ. 66.

⁶⁰ თ. აბრამიშვილი, XIII—XIV სს. დასავლურ-ქართული ფული (კირმანეული), 1959, თბილისი.

⁶¹ ს. კაკაბაძე, სასისხლო სიგელების შესახებ, გვ. 66.

მასთან მჭიდროდ დაკავშირებულია საქართველოს ეკონომიურ განვითარების საფესურების გარკვევა საშუალო და ახალ საუკუნეებში. სამწუხაროდ, რამდენადაც საკითხი საქართველოში ტრიალებულ ფულის სისტემის შესახებ მნიშვნელოვანია, იმდენად ის არის ჯერ-ჯერობით სრულებით გამოურკვეველი⁶². ეს მართებული მეთოდოლოგიური მიდგომა საკითხისადმი კორექტივს მოითხოვს მხოლოდ იმ მხრივ, რომ დღეისათვის ამა თუ იმ საუკუნეში საქართველოს ამა თუ იმ ნაწილში მოქმედი ფულადი სისტემებისა და მონეტათა გავრცელების ტოპოგრაფიის შესწავლისათვის ძალიან ბევრი რამ არის გაკეთებული და ამდენად დღეს სასისხლო სიგელების ცნობების შემოწმების მეტი საშუალებაა. ამ თვალსაზრისით ფონჯავიძეთა სიგელის ზემოთ მოყვანილი სიტყვები, თუნდაც ისინი XIV ს. ეკუთვნოდნენ, შეუსაბამობაშია ფაქტიური მასალის გავრცელების არეალთან. „გიორგაული“ თეთრის საფუძველი, თუ კი იგი ოდესმე იჭრებოდა, ჰულაგუიდური ფულადი სისტემა უნდა ყოფილიყო. ამას ჯერ კიდევ პროფ. ს. კაკაბაძე აღნიშნავდა ამ ორმოციოდე წლის წინათ, როდესაც „გიორგაულის“ წონა ილხან აბუ-საიდის დირჰემის წონას გაუთანაბრა⁶³. ხოლო დასავლეთ საქართველოში, მისივე გამოკვლევით, სინქრონულ ხანებში მონეტები, კერძოდ კირმანეულები, ტრაპიზონის ფულადი სისტემის მიხედვით იჭრება და საერთოდ დასავლეთ-საქართველო ეკონომიურად ბიზანტია-ტრაპიზონის სამყაროსთანაა დაკავშირებული⁶⁴. თუ ჩვენ თვალს გადავაგვლებთ აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე XIV ს. ადგილობრივ და უცხოურ საფასეების აღმოჩენათა ტოპოგრაფიას⁶⁵, დავრწმუნდებით, რომ ეს დასკვნა ძალაში რჩება დღესაც. აღმოსავლეთ საქართველოში ამ პერიოდში მიმოიქცევა ჰულაგუიდური მონეტები, ხოლო დასავლეთ საქართველოში ეს მონეტები თითქმის არ გადის. ამრიგად, სასისხლო სიგელის ეს ცნობაც არ უნდა იყოს მართებული. და თუ სიგელის ზემოთ მოყვანილი სიტყვები 1497 წ. ეკუთვნის, რისი მტკიცებაც შეიძლება, მაშინ ჩვენ საქმე გვექნება მეორე სერიოზულ ანაქრონიზმთან.

⁶² ს. კაკაბაძე, სასისხლო სიგელების შესახებ, გვ. 71.

⁶³ იქვე, გვ. 79.

⁶⁴ იქვე, გვ. 76.

⁶⁵ იხ. საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილ მონეტათა საქ. სახ. მუზ. ნუმიზმ. განყ. კარტოთეკა; აგრეთვე Е. А. Пахомов, Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа I—VIII, 1926—1959.

XV ს-ის დასაწყისში აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ფულად სისტემაში ახალი გარდატეხა მოხდა. საბოლოოდ დაკნინებულ ჯელაირიდულ ღირებულებას ცვლის თემურის მაღალხარისხიანი ვერცხლის თანგა, რომლის წონა 6,2 გრ-ს უდრიდა⁶⁵. მიუხედავად იმისა, რომ დროთა განმავლობაში თანგის წონა საგრძნობლად მცირდება მთელი საუკუნის მანძილზე, იგი მაინც ფულადი სისტემის საფუძველია. XIV ს. I ნახევრის პულაგუიდური მონეტები XV ს-ის მიწურულში არა თუ დასავლეთ საქართველოში, არამედ აღმოსავლეთ საქართველოშიც კი არ გვხვდება. ეს გასაგებიცაა, რადგან ეს სისტემა ამ ხანებში მკვდარია. შესაბამისად მკვდარია „გიორგაულიც“, რომელიც ამ სისტემით იჭრებოდა. ამის საფუძველზე, დასავლეთ საქართველოში სისხლის დაურევება XV ს. მიწურულში გიორგაული თეთრით, მეტი რომ არ ვთქვათ, არ არის სწორი. ყოველივე ზემოთქმულის გამო, ფონჯავიძეთა სასისხლო სიგელში გიორგოულის ფიგურირებას ჩვენ არ ვაძლევთ მნიშვნელობას.

გადავდივართ შემდეგი სიგელის განხილვაზე. ესაა ყიფიანთა სასისხლო სიგელი. მიცემული ბაგრატ VI (1462—1478) მიერ. პირველად მისი ასლი გამოაქვეყნა ექვთ. თაყაიშვილმა⁶⁷. როგორც წინა, ისე ამ სიგელის დედანი არ არის ცნობილი⁶⁸. ამდენად სკეპტიციზმი მის მიმართ უკვე ამიტომ სრულიად საფუძველიანია. მოგვყავს ნაწყვეტი ამ საბუთიდან: „...გაგიჩინეთ ესე სიგელი ჩუენ მეფეთ მეფემან ბაგრატ თქუენ, ყიფიანსა თემნასა, ბუჭასა და შენთა შვილთა და შვილიშვილთა და სახლიშვილთა, მომავალსა სახლისა თქუენისათა ოთხმოცი ათასი გოგაური თეთრი, ოცი ცხენი, სამი ქორი მისით ბაზიარითა და მეძებრითა“⁶⁹. როგორც ექვთ. თაყაიშვილი, ისე პროფ. ს. კაკაბაძე ვარაუდობენ, რომ „გოგაური“ აქ „გიორგაულის“ ნაცვლად უნდა იყოს ნახმარი⁷⁰. ჩვენ თავს ნებას მივცემთ a priori-ული ვუწოდოთ ასეთ გაიგივებას, რადგან გარკვეული ფონეტიკური მსგავსების მეტი ამის სასარგებლოდ არაფერი მეტყველებს. პირუკუ, XV ს-ის ყველა საბუთი და საქართველოს ტერიტორიაზე XV ს-ის მონეტების აღმოჩენათა შემთხვევები ასეთ გაიდენტურებას ძირს უთხრებს.

ჩვენ უკვე გვქონდა აღნიშნული, რომ XV ს. დასაწყისში აღმო-

⁶⁵ E. A. Пахомов, Митит. ნაშრ., I, გვ. 30.

⁶⁷ ექვთ. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი, ტ. II, ტფილისი, 1909, გვ. 398—399.

⁶⁸ ს. კაკაბაძე, სასისხლო სიგელების შესახებ, გვ. 58.

⁶⁹ ექვთ. თაყაიშვილი, საქ. სიძ., II, გვ. 398.

⁷⁰ ექვთ. თაყაიშვილი, მითით. ნაშრ., 398, სქოლიოში; ს. კაკაბაძე, მითით. ნაშრ., გვ. 58.

სავლეთ ამიერკავკასიის ფულადმა სისტემამ თემურის თანგა მიიღო ფულის ძირითად ერთეულად. უკვე ალექსანდრე I-ის დროიდან (1412—1443) მთელი XV ს-ის სიგრძეზე ეს ტერმინი ქართულ საბუთებში დომინირებს⁷¹, რაც ცხადად მიუთითებს იმაზე, რომ საქართველო განზე არ დარჩენილა ამ ფინანსიურ სიახლისაგან. XV ს. საბუთებიდანვე ირკვევა, რომ გარდა თანგისა ამ დროს აღმოსავლეთ საქართველოში ბრუნავს აგრეთვე ვენეტაკური ფლური და სომი⁷². დასავლეთ საქართველოში ტრაპიზონის ასპრები⁷³, ხოლო სამცხე-საათაბაგოში ოთმანური (ე. ი. ოსმალური), როგორც ფლური, ასევე თეთრიც⁷⁴. ამრიგად, XV ს-ის არც ერთი საბუთი არ უჭერს მხარს ყიფიანთა სასისხლო სიგელის ჩვენებას.

მივმართოთ ფაქტიურ მასალას. 1400—1401 წლებში ჩამარხულ ალის განძის შემადგენლობაში (იხ. გვ. 26) არც ერთი ჰულაგუიდური მონეტა არ შედის. არ შედის იგი არც პარიზიდან დაბრუნებულ 1405—1406 წლების შემდეგ ჩამარხულ ჯუჩიდური მონეტების უპასპორტო განძში⁷⁵, რომლის შემადგენლობას ქვემოთ მოვიყვანთ.

1830—1832 წწ. ლორეში აღმოჩენილ უზარმაზარ განძის შემადგენლობაში, რომლის დაფლობის terminus post quem 1426 წელია⁷⁶, ჰულაგუიდური მონეტების რიცხვი მხოლოდ 22 აღწევს. ხოლო 1928—30 წლებში ღუშეთის რ-ნ სოფ. ყინვანში აღმოჩენილ⁷⁷, 1430/31 წლების შემდეგ ჩამარხულ ფულადი განძის შემადგენლობაში, ეს მონეტები საერთოდ არ შედის. ამ განძების შემადგენლობაში უპირატესი ადგილი შირვანშაჰების თანგებს უკავია.

1935 წ. ქ. გორში და 1924 წ. ყაზბეგის რ-ნ სოფ. მნაში აღმოჩენილმა XV—XVI სს. ფულადმა განძებმა გარდა იმისა, რომ საშუალება მოგვცა ძირითადად მოგვეჩვენა ამ საუკუნეების ქართული ნუმიზმატიკური ძეგლები, საშუალება მოგვცა აგრეთვე მიგვეჩვენა იმ უცხოურ საფასეებისათვის, რომლებიც მიმოიქცეოდნენ საქართ-

⁷¹ თ. ყორღანია, ქკბი, წ. II, გვ. 263, 270; ს. კაკაბაძე, ისტორ. საბ., გვ. 15, 25.

⁷² ს. კაკაბაძე, ისტ. საბ., III, გვ. 36; თ. ყორღანია, ქკბი, II, გვ. 277—278.

⁷³ იტალიელი მოგზაურები საქ-ში, „მონეტა“, 1894, № XI, გვ. 46—47.

⁷⁴ თ. ყორღანია, ქკბი, II, გვ. 299.

⁷⁵ გ. ფ. №№ 7584—7700.

⁷⁶ Е. А. Пахомов, Монетные клады..., вып. I, № 165.

⁷⁷ ე. პახომოვს ეს განძი კახეთში აღმოჩენილად მიაჩნია. იხ. Е. А. Пахомов, Монетные клады, вып. III, გვ. 54, № 876.

ველოში XV ს.-ის II ნახევარსა და XVI ს.-ის დასაწყისში. საქმე ისაა, რომ გორის განძის შემადგენლობაში შედის თურქული აყჩები, მოჭრილი ადრიანოპოლში, თურქული აყჩებისა და შირვანული მონეტების მინაბაძები, რაც თავისთავად გულისხმობს ორიგინალების ტრიალს ჩვენში. გარდა ამისა, თუ ჩვენ XV ს.-ის II ნახევრის ქართული ფულების ძირითად ტიპებს შევადარებთ ოსმალეთში სულთან მუჰამედ II-ის დროს (1451—1481) მოჭრილ მონეტებს, მათ შორის დიდ მსგავსებას შევნიშნავთ⁷⁸. ოსმალურ აყჩებს XV ს.-ის ქართული მონეტები უახლოვდება წონითაც. 1952 წელს ბორჯომის რ-ნ სოფ. ახალდაბის მახლობლად აღმოჩნდა XV ს.-ის თურქული აყჩების განძი⁷⁹.

ამრიგად, XV ს. საბუთები და ფაქტიური მასალის ანალიზი არ უჭერს მხარს ყიფიანთა სასისხლო სიგელის ჩვენებას. აშკარაა, რომ ბაგრატ VI ეპოქაში სისხლის დაურევა გიორგაული თერთობით და ისიც დასავლეთ საქართველოში არ შეიძლება მომხდარიყო. რადგან ჰულაგუიდური ფულადი სისტემა ამ დროს აღარ იყო ხმარებაში. და თუ ტერმინ გოგაურის ქვეშ სხვა ფულადი ერთეული იგულისხმება და არა გიორგაული, მაშინ მისი მოძებნა მომავლის საქმეა.

შემდეგი დოკუმენტი, სადაც იხსენიება გიორგაული და იხსენიება ისევ დამახინჯებული სახით, არის ნასყიდობის წიგნი ათაბაგის მეუღლის ნესტარჯანისა, შესრულებული 1508 წ. მაისის პირველს⁸⁰. ამ საბუთში ვენახის გაყიდვაზეა ლაპარაკი: „...[მოგყიდეთ] ჩუენგან ძუირად და სამკუიდროდ და ს[აფასით] ნას[ყიდი] წითლისძირეული ვენაჲ, ქევთა... თასამძღურითა ყოვლითურთ უკლები, წელითა]. ასრე რომე გარდავიტდიდეთ აღაჲსა, რა რიგადაც [გარიგებული იყო, ავიღეთ] თქუენგან ფასი სრული და უკლები, რ[ითაც] გული] ჩუენი შესჯერდებოდა, თანგა ათასი⁸¹. და შემდეგ: „...დაიწერა [მტკიცე] სიგელი ესე ჟამსა მეფეთა მეფისა, პატრონისა [დავითისა, ქენსა, რჯვ, თუესმა მაის[სა] ერთსა, გელ[ითა] სა წინამძღურისა მახარებლისათა“⁸². სიგელის ტექსტი რომ თავდება შემდეგ მქრალის მეღნით სხვა ხელით სწერია: „...კელის ჭასართავადი (sic) ოცდა [ათი] გიორგაული (sic) თანა-

⁷⁸ დ. კაპანაძე, XV საუკუნის ქართული ფულის გორის განძი, გვ. 283, 304 (თურქული მონეტები იხ. Modern Copper Coins of the Muhammadan States by Valeantine. London, 1911, გვ. 17, №№ 45, 46, 48.

⁷⁹ საქ. სახელმწ. მუზეუმის ნუმიზ. განყ. კარტოთეკა.

⁸⁰ ექვთ. თაყაიშვილი, საქ. სიძვ., II, გვ. 399—401.

⁸¹ იქვე, გვ. 400.

⁸² იქვე, გვ. 401.

გი (sic) აქა მონასტერსა⁸³. ამ ჩამატების შემდეგ სიგელი ტექსტისვე ხელით გრძელდება⁸⁴. აღსანიშნავია, რომ ამ ჩამატებულ (შესაძლებელია შემდეგდროინდელ) სტრიქონში, რამდენი სიტყვაც არის, თითქმის იმდენივე შეცდომაა. მას თვით ექვთ. თაყაიშვილი უცქერდა ეჭვის თვალით და, ალბათ, სწორედ ამიტომ არის, რომ ამ საბუთის ეს ჩამატებული სიტყვები აკად. ივ. ჯავახიშვილს არც კი გამოუყენებია. ესეც რომ არ იყოს, ერთ და იმავე სიგელში თან გი ს ა და გ ი ო რ გ უ ა ლ ა ი თ ა ნ ა გ ი ს მოხსენება არ არის მართებული, რადგან, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, არა თუ XVI ს., არამედ XV ს-შიაც კი ეს ფულადი ერთეული ცოცხალი არ შეიძლება ყოფილიყო.

ამრიგად, დაგვრჩა ორი საბუთი, რითაც ქართული ისტორიოგრაფია „გიორგაული“ თეთრის არსებობას ადასტურებს. პირველი ეს არის ბექა-აღბუღას კანონთა კოდექსი, რადგან „ძველის დადებაში უბრალოდ თეთრია ნახსენები⁸⁵ და ამდენად იგი დაკონკრეტების საშუალებას არ იძლევა და ვახტანგ VI სიტყვები: „პირველს უამურს თეთრს გიორგაულს ეძახდნენ“. მაგრამ ვახტანგიც რომ ბექა-აღბუღას სამართალს ეყრდნობოდა, ეს სრულიად აშკარაა. როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილი მიუთითებდა, ვახტანგ VI ამ ფულის შესახებ ძალიან ბუნდოვანი წარმოდგენა ჰქონია, რადგან იგი მას პირველ ქართულ ფულად მიაჩნდა⁸⁶. მოგვყავს ვახტანგ VI სიტყვები: „ის (ე. ი. გიორგაული—გ. დ.) საქმობდა სისხლშიაც და ისრეც, გიორგაული რა ერთის წონა ყოფილა, ის ძველ წიგნებში სწერია და იმიო იცნობთ“⁸⁷. ე. წ. „გიორგაულის“ წონა კი მხოლოდ აღბუღას სამართლის წიგნშია მოყვანილი: „...ორიანი ხუთი დანგი წმინდა ვერცხლი“⁸⁸. როგორც იტყვიან: ყველა გზა რომში მიდის. ბექა-აღბუღას კანონთა კოდექსია იმ აზრის სათავე, რომ თითქოს გიორგი ბრწყინვალეს ცვლილებანი შეეტანოს საქართველოს ფინანსებში.

ეყრდნობოდა რა ქართულ ისტორიულ ლიტერატურაში გაბატონებულ აზრს იმის შესახებ, რომ გიორგი ბრწყინვალემ მოსჭრა საკუთარი მონეტა ე. წ. „გიორგაული“, დ. კაპანაძე შეეცადა ფაქტიური მასალით შეემაგრებინა ეს დებულება. „გიორგაულებად“ მას ჩვენ მიერ ზემოთ აღწერილი (№№ 5, 6, 7) მონეტები მიაჩნია.

⁸³ ექვთ. თაყაიშვილი, საქ. სიძგ. II, გვ. 401.

⁸⁴ იქვე, გვ. 401.

⁸⁵ ი. დოლიძე, გიორგი ბრწყინვალის სამართალი.

⁸⁶ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული საფას-საზომთამცოდნეობა, ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია, გვ. 21.

⁸⁷ ვახტანგის სამართლის წიგნი, კარი თეთრის გარიგებისა, § 15.

⁸⁸ ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, გვ. 286.

რა საბუთები მოჰყავს დ. კაპანაძეს ასეთი გაიდენტურების სასარგებლოდ?

აღწერილი მონეტების პირველი ვარიანტი, ე. ი. სრული ქართული ზედწერილიანი მონეტა (№ 5) კირმანეულთან (იოანე II 1280—1297 წწ. ასპრის მინაბადი) ერთად 1930 თუ 1931 წელს ერთ ტფილელ კოლექციონერს გადაუცია დ. კაპანაძისათვის და თან დაურთავს ცნობა, რომ ისინი 1904-5 წლებში ღუშეთში აღმოჩენილ განძიდან ყოფილა. დ. კაპანაძე ვარაუდობს, რომ ეს მონეტები იმ განძიდანაა, რომელიც ე. პახომოვს № 169-ის ქვეშ აქვს მოხსენებული. თუნდაც ეს ასე იყოს, ეს არაფერს ამტკიცებს. მივმართოთ თვით ე. პახომოვს, რომლის ცნობის თანახმად 1905 წ. ღუშეთის რ-ში აღმოჩენილა 960 ვერცხლის მონეტისაგან შემდგარი განძი. ეს განძი შემდეგში დაღუპულა. ე. პახომოვის განსაზღვრით გადარჩენილი ცალები შემდეგი მონეტები აღმოჩნდა: ერთი ცალი XIV—XV სს. უცნობი ქართული ფული (ე. ი. ის ცალი, რომელიც დ. კაპანაძეს „გიორგაულად“ მიაჩნია), ერთი ტრაპიზონული ასპრის მინაბადი და ორი ცალი ჯუჩიდური მონეტა. თოხთამიშის მიერ ურდოში მოჭრილი (ერთზე მოხიანს თარიღი 192 წ. უნდა იყოს 792 = 1389/90 წწ)⁸⁹. ამრიგად, კიდევაც რომ დავუშვათ, რომ ხსენებულ განძში უფრო გვიანდელი მონეტა არ ყოფილა, მისი დაფლობის terminus post quem 1389/90 წლებია. თუ კი საერთოდ შეიძლება ამ საბუთით მსჯელობა, იგი საწინააღმდეგოს უფრო დაამტკიცებს, ვიდრე საინტერესო მონეტისა და „გიორგაულის“ იგივეობას. დ. კაპანაძეს რატომღაც მიაჩნია, რომ ამ განძის შემადგენლობაში XIII ს-ის ფულის მიმბაძველობებს გაცილებით უფრო მეტი ადგილი ეჭირებოდათ⁹⁰. მას, ალბათ, მხედველობაში იოანე II. ასპრების ქართული მინაბადები აქვს. ასეთი მტკიცებისათვის საფუძველი არ არსებობს. ჯერ საკითხს თეორიულად მივუდგეთ. ღუშეთის რ-ში აღმოჩენილ განძში კირმანეულებს არ შეიძლება მეტი ადგილი სჭეროდეთ, რადგან აღმოსავლეთ საქართველოში ამ ფულს არ ჰქონია ისეთი ფართო გავრცელება, როგორც დასავლეთ საქართველოში⁹¹. მაგრამ აქაც ვუშვებთ, რომ კირმანეულები ამ განძის ძირითადი ნაწილი იყო. ნიშნავს ეს იმას თუ არა, რომ განძი XIII ს. დასასრულით ან XIV ს. პირველი ნახევრით დათარიღდეს? რა თქმა უნ-

⁸⁹ Е. А. Пахомов, Монетные клады... I, № 169.

⁹⁰ დ. კაპანაძე, ზოგიერთი გაურკვეველი ქართული ფულის დათარიღებისათვის, გვ. 144—145.

⁹¹ თ. აბრამიშვილი, XIII—XIV სს. დასავლურ-ქართული ფული (კირმანეული), გვ. 44.

და, არა. XIII ს-ის არის თვით იოანე II ასპრი, ხოლო მისი მინაბადები იჭრებოდა როგორც XIII ს-ის დასასრულს, ასევე XIV ს-ის მთელ სიგრძეზე და XV საუკუნეშიაც. ეს გზა არ გამოდგება განძის დათარიღებისათვის. განძის გადარჩენილ ჯუჩიდურ მონეტებს კი, როგორც აღნიშნული გვქონდა; XIV ს-ის მიწურულში გადავყავართ. ამრიგად, თუ კი პირობით დავუშვებთ იმას, რომ ტფილელ კოლექციონერის განმარტება ჭეშმარიტებას შეეფერება, არავითარი საფუძველი არ არსებობს მის მიერ გადმოცემული ორი მონეტა XIV ს. პირველ ნახევარს მივაკუთვნოთ.

საინტერესო მონეტების მესამე ვარიანტი, ე. ი. ის მონეტები, რომელთაც არავითარი ქართული წარწერა არა აქვთ (№ 7), ხუთი ცალის რაოდენობით აღმოჩნდა 1925 წ. ხაშურის რ-ნ სოფ. აღში ნაპოვნ ფულადი განძის შემადგენლობაში. ალის განძის შემადგენლობა ჩვენ ზემოთ გვაქვს მოტანილი⁹². მისი დაფლობის terminus post quem - 1400-1 წლებია, რადგან იგი დიდი რაოდენობით შეიცავს გიორგი VII და აჰმედ ჯელაირის სახელით მოჭრილ საფასეებს. თუ აქედან ამოვალთ, ის ხუთი მონეტაც XIV ს. დასასრულით, ან XV ს-ის დასაწყისით უნდა დავათარიღოთ. მაგრამ დ. კაპანაძე სხვა აზრს ადგია. იგი წერს: „სრულებით დაუჯერებელია, რომ ეს სამივე ფულადი ტიპი (იგულისხმება ზემოთ აღწერილი მონეტის სამი ვარიანტი) გიორგი VI-ის (1386/87—1407) (თანამედროვე ნუმერაციით გიორგი VII—გ. დ.) მეფობაში ყოფილიყო გამოშვებული. მით უმეტეს, რომ XIV ს. ბოლო ხანებში, როგორც ამას თვით ჩვენი განძის (იგულისხმება ალის განძი—გ. დ.) შემადგენლობაც გვიჩვენებს, გიორგი VI-ს სულ სხვა ტიპის, საბოლოოდ დაწვრილებული მონეტები მოუჭრია. ალის განძის შემადგენლობაში. ამ დაწვრილებულ ფულს თითქმის 50%-ზე მეტი ადგილი უჭირავს... V ჯგუფის გაურკვეველი ქართული“ მონეტები კი, რომლებიც ამ დაწვრილებულ ფულებს წონით თითქმის ერთი ორად აღემატებიან, ალის განძში მხოლოდ 2%-ზე ცოტა მეტი აღმოჩნდა—ჩვენ გვგონია, რომ ეს ვარემოება გასაგები გახდება, თუ გავიხსენებთ, რომ განძის მეორე უმთავრესი ნაწილი ოქროს ჯრდოს მეტ წილად XIV ს-ის I-ლი ნახევრით დათარიღებული 204 ვერცხლის მონეტისაგან შედგება, რომლებიც ზომით და წონით უახლოვდებიან ჩვენს „გაურკვეველებს“... ადგილი დასაშვებია, რომ ეს ორივე კატეგორიის ფულადი ნიმუშები ერთსა და იმავე დროს ყოფილიყო მიმოქცევაში“⁹³. და

⁹² იხ. გვ. 26.

⁹³ დ. კაპანაძე, ზოგიერთი გაურკვეველი ქართული ფულის დათარიღებისათვის, გვ. 141.

შემდეგ: წონით გიორგი VII-ისა და აჰმედ ჯელაირის მონეტები XV ს. ქართულ ფულს უახლოვდება, იმ დროს, როდესაც განძის დანარჩენი მონეტები, „გაურკვეველი“ ქართული მონეტების ჩათვლით, წონითაც და მთელი თავისი გარეგნობით უფრო XIV ს. პირველი ნახევრის ტიპს⁹⁴. ყოველი მიმბაძველობა—განაგრძობს დ. კაპანაძე თავის პირვანდელ ტიპს (ამ შემთხვევაში პირვანდელ ტიპად მას მიაჩნია სრული ქართული ზედწერილიანი მონეტა, ხოლო მეორე და მესამე ვარიანტი კი მიმბაძველობად—გ. დ.) სულ უკანასკნელი 10 წლით მაინც უნდა იყოს დაშორებული და ჩვენს განძში მეორე ან და, შესაძლებელია, მესამე წყების მიმბაძველობების აღმოჩენა, სრულ უფლებას გვაძლევს ეს ვადები სათანადოდ გავადიდოთ. გიორგიმ ტახტი დაიკავა 1386 ან 1387 წელს და ამრიგად გიორგის ტახტზე ასვლის დღიდან მისი და აჰმედის სახელით აღბეჭდილი ფულადი ნიშნების გამოშვებამდე 10—12 წელიწადზე მეტი არ უნდა გასულიყო. სრულებით დაუჯერებელია, რომ ამ მოკლე ხნის განმავლობაში პირვანდელ ფულად ტიპს გარკვეული ქართული ზედწერილებით, ამგვარი მნიშვნელოვანი და მრავალნაირი ცვლილება—დამახინჯების პროცესი და ტიპის სქემატიზაცია გამოეცვლოს⁹⁵. დაბოლოს, ყოველი ახალი ფულადი ტიპის შექმნის დროს, ჩვეულებრივ ნიშნულად იმ ფულის ნიშნებს იღებენ, რომლებიც იმ დროს არსებობს. ასეთ სანიშნურო მონეტად დ. კაპანაძეს ელხან სულეიმანის (1339—1344 წწ.) ღირჰემი მიაჩნია⁹⁶. ზემოთ მოყვანილის საფუძველზე დ. კაპანაძე ფიქრობს, რომ ეს მონეტა გიორგი VII-ის წინამორბედის მოჭრილი უნდა იყოს, რომელსაც აგრეთვე გიორგი რქმევია და ასეთი მხოლოდ გიორგი ბრწყინვალე შეიძლებოდა ყოფილიყო⁹⁷. თავის აზრის გასამტკიცებლად, დასასრულ, დ. კაპანაძეს მოჰყავს აკად. ივ. ჯავახიშვილის სიტყვები, რომელიც თავის მხრით აღბუღას სამართალს ეყრდნობა⁹⁸. ასეთია დ. კაპანაძის თვალსაზრისი საინტერესო მონეტებთან დაკავშირებით, ჩვენ ვერ გავიზიარებთ მას.

ზემოთ აღწერილ სამივე მონეტას ჩვენ გიორგი VII ვაკუთვნებთ. პირველი საბუთი ამის სასარგებლოდ არის იმ განძების დაფლობის ხანა, რომელთა შემადგენლობაშიაც ეს მონეტები შედიოდ-

⁹⁴ დ. კაპანაძე, ზოგიერთი გაურკვეველი ქართული ფულის დათარიღებისათვის, გვ. 141.

⁹⁵ იქვე, გვ. 143.

⁹⁶ იქვე, ტ. № 9.

⁹⁷ იქვე, გვ. 143.

⁹⁸ იქვე, გვ. 145.

ნენ. დუშეთის განძი 1389/90 წლების შემდეგაა ჩამარხული, ხოლო ალის განძი კი 1400—1401 წლებში.

როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, დ. კაპანაძეს ე. წ. „გიორგაულის“ სანიმუშო მონეტად ილხან სულეიმანის ფული მიაჩნია, მაგრამ როგორც თვითონაც სამართლიანად აღნიშნავს, ეს ტიპი 1339 წელზე ადრე ვერ გაჩნდებოდა. ე. ი. თუ კი დავუშვებთ, რომ გიორგი ბრწყინვალემ იმავე 1339 წელსვე მოსჭრა თავის მონეტა (რაც ნაკლებად სავარაუდებელია, რადგან პროტოტიპი იმდენად დაცილებულია ორიგინალს, რომ დავაც კი შეიძლება იმ საკითხის ირგვლივ საერთოდ ილხან სულეიმანის მონეტის მიხედვით თუ არის მოჭრილი ე. წ. „გიორგაული“) ქრონოლოგიური ჩარჩოები ამ მონეტის გამოშვებისა 6—7 წელიწადს არ აღემატება. აქედან დასკვნა: თუ კი 10—12 წელიწადში არ შეიძლებოდა ამ სამონეტო ტიპს დამახინჯების მსგავსი პროცესი გაეგლო, მით უმეტეს არ შეიძლებოდა ეს მომხდარიყო 6—7 წელიწადში. გიორგი VII მეფობის პერიოდი ამისათვის უფრო შესაფერი-ხანაა, როგორც დროის ხანგრძლიობის, ასევე ქვეყნის პოლიტიკურ-ეკონომიური მდგომარეობის მხრივაც. როგორც ცნობილია, გიორგი VII 1393 წ. გამეფდა. შესაძლებელია გამეფებასთან დაკავშირებით მან მოაჭრევინა ის მონეტები, რომლებთაც სრული ქართული ზედწერილი: „მეფეთ მეფე გიორგი“ ამშვენებთ. იმავე წელსვე თემურ-ლენგი მეორედ შემოესია საქართველოს⁹⁹, ხოლო 1394 წელს მესამედ¹⁰⁰. ცხადია, ასეთ სიტუაციაში უფრო დამაჯერებელია ამ მონეტების ე. წ. მინაბაძების გაჩენა, ვიდრე გიორგი ბრწყინვალის ხანაში. გაუგებარია რაში დასჭირდებოდა გიორგი ბრწყინვალეს საკუთარი მონეტების „მინაბაძები“ მოეჭრა. გაოცებას იწვევს ამასთან დაკავშირებით ერთი დეტალიც: საქართველოს ზარაფხანებში, კერძოდ თბილისში 741¹⁰¹, 742¹⁰², 743 წწ.¹⁰³ (= 1340/1, 1341/2, 1342/3) სულეიმანის სახელით იჭრება საერთო ჰულაგუიდური ტიპის კლასიკური დირჰემი. ეს დირჰემები გარდა მოჭრის ადგილის აღმნიშვნელი სიტყვისა არაფრით არ განსხვავდებიან ჰულაგუიდების სხვა ზარაფხანების პროდუქციისა-

⁹⁹ ნ. ბერძენიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, ნაწ. I, 1946, გვ. 280.

¹⁰⁰ იქვე, გვ. 280.

¹⁰¹ გ. ფ. 7516, 7505, 7520, 7506, 7507, 7508, 7509, 7510, 7502, 7503, 7504, 7511, 7500, 7519, 7512, 7513, 7515, 7514, 7501; ქართ. მონეტ. ძ. ფ. №№ 3195, 3116, 3170, 3171, 3192, 3194.

¹⁰² ქ. მონეტ. ძ. ფ. №№ 3190, 3173.

¹⁰³ ქ. მონეტ. ძ. ფ. №№ 3193, 2383; გ. ფ. № 7548.

გან. ნორმალურია მათი წონა, ლიგატურა, მაღალია მათი მოჭრის ტექნიკა და მხატვრული გაფორმების დონე. ლეგენდები, არა თუ არაბული, არამედ უილდურულიც კი დაზღვეულია რაიმე ენობრივ თუ გრამატიკული ხასიათის lapsus-ებისაგან. როგორც ჩანს, თბილისში და საერთოდ საქართველოს ზარათუხანებში კარგი ხელოსნები ისხდნენ. მაშ როგორ უნდა გამოეშვა ერთ და იგივე ზარათუხანას სინქრონულ ხანებში სულეიმანის კლასიკური დირჰემები და დ. კაპანაძის მიერ „გიორგაულად“ მიჩნეული მონეტები, რომელთა არაბული ზედწერილები საშინლად დამახინჯებულია?!

რაც შეეხება ამ მონეტების მცირერიცხოვნებას XIV ს-ის მიწურულის განძებში და ამის საფუძველზე მათი XIV ს-ის I ნახევარში გადატანა, არ არის მართებული, რადგან სჯულმდებელი აღბურღა გიორგის უამის თეთრს XIV ს-ის 80-იან წლებში აწესებს სისხლის საზღაურად¹⁰⁴, თანაც ათასების ფარგლებში, რაც აშკარად მიუთითებს იმაზე, რომ ამ ხანებში ეს ფული ცოცხალი და ჯანსაღი ერთეულია. აქედან გამომდინარეობს, თუ კი ზუსტად აღწერილი მონეტები გიორგაულებია, ისინი გაცილებით მეტი რაოდენობით უნდა ყოფილიყო XIV ს-ის II ნახევრის განძებში, ვიდრე ეს სინამდვილეშია.

შევვხვით მონეტის წონასაც. იგი სავსებით ნორმალურია XIV ს-ის 80-იან წლების მიწურულისათვის და არა XIV ს-ის პირველი ნახევრისათვის. გიორგი VII და აჰმედის სახელით მოჭრილი მონეტების წონითი რემედიუმი, როგორც ეს თავის ადგილზე გვქონდა აღნიშნული, 0,57—0,80 გრამებში მერყეობს. „გიორგაულად“ მიჩნეული მონეტების საშუალო წონა კი ერთ გრამსაც არ აღწევს. მეტი დამაჯერებლობისათვის აქვე მოგვყავს ნუმიზმატიკის განყოფილების ზოგიერთი ცალების წონა: 0,99, 0,85¹⁰⁵, 0,99, 0,90¹⁰⁶ და ა. შ. სრულებით აშკარაა, რომ მათ შორის დიდი სხვაობა არ არის. მით უმეტეს, რომ გიორგისა და აჰმედის სახელით მოჭრილი მონეტა XV ს-ის დასაწყისის ეკუთვნის და ე. წ. „გიორგაულები“ მათზე ათიოდე წლით მაინც უფრო ადრეული უნდა იყოს.

დასასრულ, თუ კი ბეჭა-აღბუდას სამართლის შესავალში ნამდვილად გიორგი ბრწყინვალის მიერ მოჭრილი თეთრი იგულისხმება, როგორც ამას აკად. ივ. ჯავახიშვილი ფიქრობდა და საიდანაც

¹⁰⁴ ი. დოლიძე, გიორგი ბრწყინვალეს სამართალი, გვ. 9.

¹⁰⁵ ქართ. მონეტ. ძ. ფ. №№ 2961, 3230.

¹⁰⁶ გ. ფ. №№ 1198, 1202.

ამოდის თვით დ. კაპანაძე¹⁰⁷, მაშინ უკანასკნელი საყრდენი გამოეც-
ლება ჩვენთვის საინტერესო მონეტის „გიორგაულად“ ჩათვლის
თეორიას. მივმართოთ თვით ბექა-აღბუღას სამართლის ტექსტს.

ათაბაგი აღბუღა შესავალში აღნიშნავს, რომ სისხლის დასაუბრ-
ებლად „პატონის პაპისჩემისაგან განაჩენი ყაზანაური თეთრი იყო.
ამა ყამსა შინა ყაზანაურობა არღარა იყო,
დიდისა მეფისა გიორგის ყამისა თეთრი გა-
ვაჩინეთ: ორიანი ხუთი დანგი წმინდა ვე-
ცსლი და, როგორცა თეთრი იყოს ანგარიშად იმა წესითა აიღე-
ბოდეს“¹⁰⁸. როგორც ვხედავთ, აღბუღა პირდაპირ ამბობს, რომ მის
მიერ სისხლის საზღაურად დაწესებული თეთრი ხუთ დან-
გისანი მონეტა იყო. გრამებში გადაყვანილი ეს 3,50 გრ-ს აღემა-
ტება. „გიორგაულად“ მიჩნეული მონეტის საშუალო წონა კი ერთ
გრამსაც არ აღწევს და ამდენად იგი არ უდგება ტექსტში ნაცულის-
ხმევ ფულად ერთეულს.

ინგლისელმა მეცნიერმა დ. ლენგმა სხვა გზით სვლა არჩია¹⁰⁹.
მან „გიორგაული“ კირმანეულთან გააიდენტურა¹¹⁰. ეს ჰიპოთეზა
ყურადღებას იმსახურებს, როგორც საკითხის მოდერნიზაციის ცდა.
თავისი მსჯელობის ამოსავალად იგი იღებს იმ ფაქტს, რომ გიორგი
მეფის დროინდელი თეთრის ორი ნიმუშის ღირებულება უდრიდა
სუფთა ვერცხლის ხუთ დანგს. მისი დაკვირვებით, კირმანეულის
წონა ირყეოდა 1,7 და 2,2 გრ-ს შორის. ასე რომ თითოეული კირ-
მანეულის საშუალო წონა უდრიდა 1,9 გრ-ს. მისივე გამოანგარი-
შებით, კირმანეულის ორი ნიმუშის წონა (3,8 გრ), მჭიდროდ უა-
ლოვდება ბექა-აღბუღას სამართალში ნაგარაუდევ მონეტის წონას
ხუთ დანგს¹¹¹. მეორე საბუთად დ. ლენგს მოჰყავს ქართულ ზედწე-
რილიანი კირმანეულის ნიმუში, რომელიც სულ ორ ცალადაა ცნო-
ბილი¹¹². ერთი მათგანი საქ. სახელმწ. მუზეუმის კუთვნილებაა (გ.

¹⁰⁷ დ. კაპანაძე, ზოგიერთი გაურკვეველი ქართული ფულის დათარი-
ღებისათვის, გვ. 145.

¹⁰⁸ ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, გვ. 286.

¹⁰⁹ D. M. Lang. Georgia in the Reign of Georgi Brilliant BSOAS
XVII/1 1955; უფრო დაწვრილებით ქართული ნუმიზმატიკის საკითხებს იგი
ვხედავთ მონოგრაფიაში: Studies in the numismatic history of Georgie in
Transcaucasia, New-York, 1955.

¹¹⁰ D. M. Lang, დასახ. ნაშრ., გვ. 87.

¹¹¹ D. M. Lang, დასახ. ნაშრ., გვ. 87—88.

¹¹² Д. Г. Капанадзе, Груз. Нумизм., გვ. 97, ნახ. № 6; თ. აბრა-
მიშვილი, დასავლურ-ქართული ფული, გვ. 82.

ფ. № 6213), ხოლო მეორე (ბარათაშვილის კოლექციის ცალი ბერლინშია დაცული¹¹³. ამ მონეტის შუბლზე ორ სტრიქონად ორი ქართული მთავრული ასოთი შესრულებულია ზედწერილი: „შ.ფ“, ე. ი. მეფე, ზურგზე ასევე ორი ქართული მთავრული ასოა: „ქ.გ“, გიორგი. მეცნიერთა უმრავლესობა ამ მონეტის რევერსის ზედწერილში მეფის სახელის აღმნიშვნელ დაქარაგმებას ხედავდნენ. მ. ბარათაევი მას გიორგი III (1156—1184) მიაწერდა¹¹⁴. ი. ბართოლომეი¹¹⁵, ვ. ლანგლუა¹¹⁶ და ი. მორგანი¹¹⁷ კი გიორგი VIII-ს (1446—1466). ე. პახომოვმა ეს მონეტა გიორგი VII-ს მიაკუთვნა (1393—1407), რომელიც დროებით იმერეთში იმყოფებოდა, როგორც კანონიერი მეფე¹¹⁸. შემდეგში დ. კაპანაძემ გამოთქვა მოსაზრება, რომ, ვინაიდან წარწერა მეფის გამოსახულებასთან კი არ არის გამოყვანილი, არამედ მონეტის ზურგზე—წმინდანის გამოსახულებასთან, იგი ამ უკანასკნელს ეკუთვნისო¹¹⁹, მაგრამ ბოლო ხანებში მან უარყო ეს აზრი.

დ. ლენგმა სწორედ დ. კაპანაძის ამ მოსაზრებას ჩასჭიდა ხელი. იგი სთვლის, რომ წარწერა წმინდანს ეკუთვნის, რითაც საქართველოში მათთვის უცხო წმინდანი ევგენი „გააქართველეს“ და წმინდა გიორგად აქციეს. ეს მკვლევარს საფუძველს აძლევს სთქვას, რომ სათანადო მონეტებს ეწოდებოდა კირმანეულიც, კეისარ მანუელის სახელის მიხედვით. და გიორგაულიც, წმინდანის მიხედვით¹²⁰.

რა თქმა უნდა, დ. ლენგის პოზიცია მცდარია. რომ „გიორგაული“ და „კირმანეული“ ერთ და იმავე სამონეტო ერთეულს არ აღნიშნავდა, ამის დასამტკიცებლად მარტო ვახტანგ VI-ის სიტყვებიც კმარა: „პირველ ჟამურს თეთრს გიორგაულს ეძახდნენ. ის თურმე

¹¹³ თ. აბრამიშვილი, მითით. ნაშრ., გვ. 81, სქოლიოში.

¹¹⁴ М. Баратаев, Нумизматические факты грузинского царства 1844, разр. II, гв. 21, таб. № 111.

¹¹⁵ Bartholomaei J. Bulletin historico-philologique XIV, S—Petersbourg, 1851, გვ. 282, № 52 და Mélanges Asiatiques III. St—Petersbourg, 1859, გვ. 109. № 52.

¹¹⁶ V. Langlois, Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie, Paris, 1860, გვ. 104, № 56.

¹¹⁷ Morgan, Mission scientifique Caucase, II, Paris, 1889, გვ. 270.

¹¹⁸ თ. აბრამიშვილი, დასავლურ-ქართული ფული, გვ. 83.

¹¹⁹ დ. კაპანაძე, ზოგიერთი ტერმინის შესახებ ქართულ ნუმისმატიკაში, საქ. სახელმწ. მუზეუმის მოამბე, XII-B, 1944, გვ. 11.

¹²⁰ D. M. Lang, დასახ. ნაშრ., გვ. 87—88.

საქმობდა სისხლშიაც და ისრეც, გიორგაული რა ერთიც წონა ყოფილა, ის ძველ წიგნებში სწერია და იმით იცნობთ: კ ი დ ე ვ ე რ თ ი რ ი გ ი ს ხ ვ ა თ ე თ რ ი ც ა ყ ო ფ ი ლ ა კ ი რ მ ა ნ ე უ ლ ს ე ძ ა ხ დ ნ ე ნ¹²¹. აქ გარკვევითაა ნათქვამი, რომ კირმანეული სხვა თეთრი იყო. მაგრამ არსებობს სხვა საბუთებიც. აღბუღას სამართლის შესავალში ნახმარია სიტყვა „ო რ ი ა ნ ი“ და არა „ო რ ი“. კონტექსტიდან ცხადად ჩანს, რომ აქ ნაგულისხმევია ო რ ნ ო მ ი ნ ა ლ ი ა ნ ი ე რ თ ი თ ე თ რ ი ს წ ო ნ ა („დ ი დ ი ს ა მ ე ფ ი ს ა გ ი ო რ გ ი ს ე ა მ ი ს ა თ ე თ რ ი... ო რ ი ა ნ ი ხ უ თ ი დ ა ნ გ ი...“) და არა ორი ნიმუშის წონა, როგორც ამას დ. ლენგი ფიქრობს. კირმანეული ცალკე სამონეტო ჯგუფს შეადგენს, რომელიც იჭრებოდა და მიმოქცევაში იყო გიორგი ბრწყინვალის გამეფებამდე და მის შემდეგაც. ცხადია, სავსებით შესაძლებელია გიორგი ბრწყინვალის ხანაში მოჭრილიყო კირმანეულების გარკვეული ნაწილი, მაგრამ ეს არ ლაპარაკობს დ. ლენგის ჰიპოთეზის სასარგებლოდ. ხომ არ შეიძლება, მაგალითად, XIII ს-ში მოჭრილი კირმანეულები „გიორგაულებად“ ჩავთვალოთ? არც დ. ლენგის ის მოსაზრებაა დამაჯერებელი, რომ წარწერა წმინდანს ეკუთვნისო. კირმანეულების აბსოლუტური უმრავლესობა წმინდანის ვინაობის მსგავსს განმარტებას არ შეიცავს. ცხადია, ის არავის არ სჭირდებოდა. სრულიად აშკარაა, რომ ზედწერილი „**ქ**“ მეფის სახელს აღნიშნავს, რომელსაც გიორგი რქმევია, მით უმეტეს, რომ წმინდანის გვერდით მოთავსებულია წმინდა ევგენის სახელის აღმნიშვნელი ასოები (ГЕО...-). ყოველ შემთხვევაში ამ მონეტის მოჭრა ყველაზე ნაკლებად სავარაუდოებელია გიორგი ბრწყინვალეს მივაწეროთ, რადგან მისი წონა (1,5 გრ¹²²) XIV ს-ის პირველი ნახევრისათვის მეტად დაბალია, იგი უფრო XIV საუკუნის მიწურულით და XV ს-ის- დასაწყისით უნდა დათარიღდეს¹²³.

ამრიგად, არც დ. კაპანაძის მიერ „გიორგაულად“ მიჩნეული მონეტები და არც კირმანეულები არ უნდა იყოს ნაგულისხმევი აღბუღას სამართალში.

ამ საკითხს, ჩვენის აზრით, ყველაზე მართებულად მიუდგა დოც. თ. ლომოური თავის მრავალმხრივ საყურადღებო, მაგრამ, სამწუხაროდ, გამოუქვეყნებელ ნაშრომში „უკანასკნელი ილხანე“

¹²¹ ვახტანგის სამართლის წიგნი, კარი თეთრის გარიგებისა, § 15.

¹²² თ. ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, დასავლურ-ქართული ფული, გვ. 82.

¹²³ Д. Г. Капанадзе, Грузинская Нумизматика, გვ. 97.

ბის ფული საქართველოში¹²⁴. თ. ლომოური წერს: „არც გიორგი ბრწყინვალის „ძეგლის დადებაში“ და არც აღბუღას სამართალში ფულის აღმნიშვნელ ტერმინად „გიორგაული“ არ ჩანს. ორივე სჯულმდებელი გერცხლის ფულის აღმნიშვნელ ტერმინად ხმარობენ „თეთრს“. „გიორგაული“, როგორც ჯერჯერობით ცნობილ წყაროებიდან ირკვევა, მოხსენებულია XVIII ს-ის პირველ ნახევარში შედგენილ ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნში („პირველს ეამურს თეთრს გიორგაულს ეძახდნენ“)¹²⁵. XVIII ს-ში ვახტანგის მიერ შემოღებულ ტერმინად მიაჩნია „გიორგაული“ ვ. გაბაშვილსაც¹²⁶. „ძნელი წარმოსადგენია,—განაგრძობს თ. ლომოური,—რომ აღბუღას სამართლის წიგნის ისეთ პასუხსაგებ დებულებებში. როგორც სისხლის საზღაურის განსაზღვრა იყო, რაიმე ორაზროვანი გამოთქმა ეხმარა და ამით გაუგებრობა გამოეწვია. იმ შემთხვევაში, თუ მას გიორგი ბრწყინვალის ფულზე ექნებოდა ლაპარაკი, ის, აშკარაა, არ დაარქმევდა ამ ფულს გიორგის მეფის დროის (ეამის), არამედ გარკვეულად გიორგი მეფის თეთრს უწოდებდა“¹²⁷. ეს მოსაზრება სავსებით სწორად მოჩანს. მართლაც და აღბუღას ხომ არ უხმარია ტერმინი ყაზანის დროის თეთრი, არამედ პირდაპირ ფულის სახელწოდება დაასახელა „ყაზანაური“. ხომ შეეძლო მას „ყაზანაურის“ გვერდით „გიორგაულიც“ ეხმარა, ეს ფულადი ერთეული რომ არსებულებო. მან კი სხვაგვარი ფორმულირება მოგვცა: „დიდისა მეფისა გიორგის ეამისა თეთრი გავაჩინე“-ო. თ. ლომოურის ინტერპრეტაციით ეს ნიშნავს იმას, რომ აღბუღას სისხლის საზღაურად შემოუღია გიორგის დროინდელი (ეამის) თეთრი¹²⁸. თ. ლომოურის აზრით, გიორგი მეფის დროინდელ თეთრში უნდა იგულისხმებოდეს ილხანების სახელით მოჭრილი ფული, რომელიც დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი საქართველოს ტერიტორიაზე¹²⁹.

წყაროს თ. ლომოურისეულ ინტერპრეტაციას სავსებით უჭერს მხარს ფაქტიური მასალის ანალიზიც. როგორც ცნობილია, სისხლის

¹²⁴ მოხსენება წაკითხული ნუმიზმატიკის კაბინეტში 1946 წელს (ხელნაწერი ინახება საქ. სახელმწ. მუზეუმის ნუმიზმ. განყოფილებაში).

¹²⁵ თ. ლომოური, უკანასკნელი ილხანების ფული საქართველოში, გვ. 5.

¹²⁶ ვ. გაბაშვილი, საქართველოში მონღოლთა ბატონობის ხანგრძლიობის საკითხისათვის, გვ. 131.

¹²⁷ თ. ლომოური, მითით. ნაშრომი, გვ. 6.

¹²⁸ იქვე, გვ. 5.

¹²⁹ იქვე, გვ. 12.

დაურევების ფასი აღბუღას სამართლის მიხედვით, ათასების ფარგლებში იანგარიშება. დ. კაპანაძის მიერ „გიორგაულად“ მიჩნეული მონეტები სულ რამდენიმე ცალად არის ცნობილი და იგი არ მოსჩანს ისე ფართოდ გავრცელებული, როგორც ილხანების ფული. საერთოდ ძნელი წარმოსადგენია, რომ ამ მონეტებს, თუნდაც ისინი ნამდვილად გიორგი ბრწყინვალეს ეკუთვნოდნენ, XIV ს-ის ბო-იან წლებში, ათაბაგ აღბუღას ხანაში, ასეთი მნიშვნელობა ჰქონოდათ. ამის სასარგებლოდ არ ლაპარაკობს არც მათი სინჯი, არც მათი წონა, და არც მათი გავრცელების ხასიათი. ილხანების ფულის გავრცელების მასშტაბი ჩვენს ტერიტორიაზე და მათი სრულფასოვნება ამაგრებს თ. ლომოურის აზრს.

შემდეგ თ. ლომოური შეეცადა აეხსნა რას ნიშნავს აღბუღას სამართლის სიტყვები: „ორიანი ხუთი დანგი წმინდა ვერცხლი“. მან მიუთითა, რომ აქ მოცემულია 1) წონა იმ ერთეულისა, რომელიც თეთრად იყო წოდებული და 2) მისი ლითონური შემადგენლობა¹³⁰, მაგრამ ეს ცდა ბოლომდე ვერ მიიყვანა.

ჩვენის აზრით, ფორმულირება „ორიანი ხუთი დანგის წმინდა ვერცხლი“ უნდა აღნიშნავდეს ორ ნომინალიან ხუთი დანგის წონის მქონე წმინდა ვერცხლის მონეტას. არის თუ არა ილხანების ჩვენამდე მოღწეულ მონეტებში იდენტური ერთეული? არის. ესაა ილხანების სახელით მოჭრილი ორდირჰემიანები. გიორგი ბრწყინვალის მეფობის სინქრონული ხანების ილხანების ორდირჰემიანების წონა: 3,5¹³¹ გრ მჭიდროდ უახლოვდება ხუთ დანგს. აკად. ივ. ჯავახიშვილის გამოანგარიშებით 4 ცერცვის მარცვალი = 1 დანგს. 1 ცერცვის მარცვალი = 1 კერატს. 1 კერატი = 0,178 გრ-ს. აქედან 1 დანგი = 0,178 გ $\times$ 4 = 0,712, რის მიხედვითაც ხუთდანგიანი თეთრი იწონის 3,55 გრამს¹³².

დასკვნის სახით ამ საკითხთან დაკავშირებით შეიძლება ითქვას შემდეგი:

1. ბექა-აღბუღას სამართლის შესავალში იგულისხმება არა გიორგი ბრწყინვალის მიერ მოჭრილი ეროვნული ხასიათის მონეტა, არამედ ფულის ის ნიშნები, რომლებიც საქართველოში ბრუნავდა მისი მეფობის პერიოდში, სახელდობრ უკანასკნელი ილხანების სახელით მოჭრილი მონეტები.

¹³⁰ თ. ლომოური, მითით. ნაშრ., გვ. 13—16.

¹³¹ Д. Г. Капанадзе, Груз. Нум., გვ. 88.

¹³² ივ. ჯავახიშვილი, ქართული საფას-საზომთამცოდნეობა ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია, გვ. 31, 97—98.

2. აღბუღას მიერ სისხლის საზღაურად დაწესებული ორი-
ანი ხუთი დანგის წონის წმინდა ვერცხლის მონეტა
შეიძლება დავუპირისპიროთ ილხანების ორდირჰემიანებს.

3. სპეციალურ ლიტერატურაში „გიორგაულად“ მიჩნეული
მონეტების მოჭრა გიორგი ბრწყინვალის მიერ სრულებით არ არის
გამორიცხული, მაგრამ თუ ამოსავალად აღბუღას სამართლის ცნო-
ბებს მივიღებთ, ამ მონეტის „გიორგაულად“ მიჩნევის საკითხი თა-
ვისთავად მოიხსნება, რადგან იქ აშკარად სხვა ფულია ნავარაუ-
დები.

4. დღეს-დღეობით ამ მონეტების მიკუთვნება გიორგი VII-
ის მეფობის პირველ წლებისათვის, ე. ი. გიორგისა და აჰმედის სა-
ხელით აღბეჭდილი მონეტის მოჭრამდე (1400-1 წწ.) უფრო მიზან-
შეწონილად გვეჩვენება.

რამდენად მისაღებია ეს დასკვნები?

როგორც ცნობილია, გიორგი ბრწყინვალის მეფობის ხანაში
საქართველოს ზარაფხანებში არც ერთი წელი არ შეწყვეტილა ილ-
ხანების სახელით მოჭრილი საერთო ჰულაგუიდური ტიპის მონე-
ტების გამოშვება. მსოფლიოს, რომელიც გნებავთ ცოტად თუ ბევ-
რად დიდ საცავში (ბრიტანეთის მუზეუმი¹³³, ერმიტაჟი¹³⁴, ნიუ-იორკ-
ის მუზეუმი¹³⁵, მოსკოვის ისტორიულ¹³⁶ და საქართველოს სახელ-
მწიფო მუზეუმები¹³⁷) ეს ნუმისმატიკური ნიშნები დიდი რაოდენო-

¹³³ Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, vol VI, Lon-
don, 1881.

¹³⁴ А. Марков, Инвентарный Каталог Мусульманских монет Импе-
раторского Эрмитажа, С.-Петербург, 1896 год. №№ 260, 288, 299, 300,
304, 310, 320, 319, 328, 326, 321, 395, 461, 478, 504, 532, 534, 653, 656;
გარდა ამისა იხ. აგრეთვე ერმიტაჟის აღმოსავლური მონეტების ძირითადი
ფონდის შემდეგი №№ 269c, 304a, 310a, 318c, 328a, 327A, 327Aa, 327B,
518e, 518f.

¹³⁵ D. M. Lang, *Georgie in the Reign of Giorgi the Brilliant*,
გვ. 85—86.

¹³⁶ მოსკოვის აღმ. მონეტების ძ. ფ. №№ 517754, 516759, 516761, 516790,
516791. თარო № 49, №№ 516890, 516909, 516979, 516980, 516981, 517020,
517042, 517043; თარო № 50, №№ 517078, 517079, 517080—517085; თარო
№ 51, №№ 517233, 517394, 517399, 517400.

¹³⁷ საქ. სახელმწ. მუზეუმის ქართული მონეტების ძ. ფ. №№ 2356, 2357,
3350, 2355, 520, 2358, 2359, 2360, 3349, 3354, 2361, 3184, 3356, 2363, 2364,
2365, 516, 521, 2366, 1514, 515, 2674, 2675, 2376, 2372, 2367, 2368, 2369, 2370,
2371, 3357, 2373, 3352, 2374, 3355, 3351, 3228, 2375, 3220, 3221, 3223, 3225,
3227, 517, 3353, 3224, 3226, 3229, 519, 513, 522, 2701, 3185, 2377, 2372,

ბითაა დაცული. დიდი რაოდენობითაა ისინი ცნობილი ლიტერატურადანაც¹³⁸. მათი შესწავლა ამტკიცებს, რომ საქართველოს ზარაფხანებში (თბილისი, ყარა-ალაჯი) გიორგი ბრწყინვალის თანამედროვე ყველა ყაენის სახელით (მარიონეტების სახელითაც კი!) მოჭრილა ერთიანი და ორიანი ღირებემები. ასე განსაჯეთ, საქართველოს სახელმწ. მუზეუმში დაცულია აბუ-საიდის სახელით თბილისში მოჭრილი სპილენძის მონეტებიც კი¹³⁹. ეს მეტად მნიშვნელოვანი ფაქტია. როგორც ჩანს, სპილენძის მონეტებიც კი, არა თუ ვერცხლის, ამ დროს საქართველოში ილხანის სახელით იჭრება. სამწუხაროდ, თარიღი არც ერთ მათგანზე არ იკითხება და ამდენად გაუგებარია აბუ-საიდის, ილხანობის რომელ პერიოდს ეკუთვნის სპილენძის მონეტების ემისია თბილისის ზარაფხანაში, რასაც საკითხისათვის არსებითი მნიშვნელობა აქვს.

რით ავსხნათ ეს დიდმნიშვნელოვანი ფაქტი? ვთქვათ, საქართველოს ერთიანობის აღდგენამდე გიორგი ბრწყინვალეს რომ აბუ-საიდის სახელით მოეჭრა მონეტა, ამაში არაფერია გასაკვირი, მაგრამ რატომ სჭრის გაერთიანებული, ძლიერი ქვეყნის მეფე მონეტებს მარიონეტების სახელით?

დავუშვათ რომ გიორგი ბრწყინვალე პარალელურად საკუთარ მონეტასაც სჭრის, რომლის წონა აღბუღას მიხედვით 3,5 გრამს აღემატება. მაშინ გამოდის, რომ ერთ და იმავე ხანებში საქართველოს ზარაფხანებში ორი სრულფასოვანი მონეტა იჭრება, ორდირპემიანი მონეტა ილხანების სახელით და ორდირპემიანი წმინდა ვერცხლის მონეტა გიორგი ბრწყინვალის სახელით. და ეს ხდება XIV ს-ის 30-იან წლებში, როდესაც თვით ჰულაგუიდური მონეტების წონა საგრძნობლად კნინდება¹⁴⁰. ვერცხლის რამდენი მარაგი იყო

523, 2372, 3368—69, 3186, 3168, 3189, 2380, 2381, 2389, 3169, 3188, 3187, 3190, 3173, 3193, 2383, 3197, 3172, 3199, 3198, გ. ფ. №№ 7494, 7516, 7505, 7520, 7506, 7507, 7508, 7509, 7510, 7502, 7503, 7504, 7511, 7500, 7517, 7518, 7519, 7512, 7513, 7515, 7514, 7501, 7548.

¹³⁸ G. Bartholomaei, *Lettres à Monsieur Soret*, Nos 1—4, in *Revue de la Numismatique Belge*, 1859—1864. c. m. Fraehn, *De Il—Chanorum Seu Chulaguidarum numis* in *Memoires de Académie Impériale des Sciences*, St. Petersburg. 1834; S. Lane—Poole, *The Coins of the Mongols* London 1881; E. A. Пахомов, *Монетные клады Азербайджана и других республик краев и областей Кавказа*, I—VIII, 1926—1959, Баку.

¹³⁹ გ. ფ. №№ 523, 2379, 3368, 3369.

¹⁴⁰ ამ საკითხის ირგვლივ იხ. Г. А. Федоров-Давыдов, *К вопросу о денежном курсе золота в Иране и Средней Азии в XIV в.*, КСИИМК, вып. 66.

ამისათვის საჭირო? როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, საქართველოში ილხანების სახელით მოჭრილი მონეტები დიდი რაოდენობითაა ცნობილი. თუ ამოვალთ აღბუღას სიტყვებიდან, გიორგი ბრწყინვალესაც კოლოსალური რაოდენობით უნდა მოეჭრა თავისი სრულფასოვანი ფულადი ერთეული, რადგან აღბუღა XIV ს-ის 80-იან წლებშიაც კი მას სისხლის საზღაურად აწესებს, თანაც 12000 და 6000 ფარგლებში¹⁴¹. ნუმიზმატიკური მეცნიერება არ იცნობს ასეთ პარალელურ ემისიებს, მით უფრო, რომ ისინი ერთ და იმავე მეტალზეა დაფუძნებული.

დასასრულ ერთი მეტად სიმპტომატური ფაქტიც: საქართველოს ტერიტორიაზე XIV ს-ის მონეტათა განძების აღმოჩენის ოცი შემთხვევაა აღრიცხული¹⁴². უმეტესობა ამ განძებისა რამდენიმე ასეულ მონეტას ითვლიდა. მათ შემადგენლობაში დიდი რაოდენობითაა მოხვედრილი გიორგი ბრწყინვალის თანამედროვე ყველა ილხანის სახელით მოჭრილი მონეტა, ისეთებისაც კი, რომელიც მხოლოდ ერთი წლით იყო ტახტზე (მაგ. სათი ბეგი¹⁴³) და მეტად ხანმოკლე დროის განმავლობაში აწარმოებდა სამონეტო ემისიას. ბუნებრივია, დაისვას კითხვა: რატომ არ მოხვდა ამ განძების შემადგენლობაში გიორგი ბრწყინვალის თუნდაც ერთადერთი ხუთდანიანი მონეტა, რომელიც მიმოიქცეოდა სინქრონულ ხანებში და რომელმაც, თუ ვიმსჯელებთ აღბუღას სამართლის მიხედვით, XIV ს-ის 80-იან წლებამდისაც კი იცოცხლა?! რას უნდა მივაწეროთ ეს ფაქტი, შემთხვევითობას? რა თქმა უნდა, არა. მაშ რა ახსნა უნდა მოეძებნოს მას?

ჩვენ უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ აღმოსავლური წყაროები აღნიშნავენ საქართველოს მიერ ხარკის გადახდის ფაქტს მონღოლთა სასარგებლოდ გაერთიანების შემდეგაც. პირველი ასეთი

¹⁴¹ ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, გვ. 333 და სხვ.

¹⁴² საქ. სახ. მუზეუმის ნუმიზმ. განყოფილების საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი მონეტათა კარტოთეკა. Е. А. Пахомов, Монетные клады, №№ 163, 168, 158, 1160, 1155, 1159, 468, 152, 150; დ. კაპანაძე, ზოგიერთი გაურკვეველი ქართული ფულის დათარიღებისათვის; ირ. ჯალაღანია, XIV საუკუნის თბილური მონეტების ლენინგრის განძი, საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, ტ. XII, № 2, 1959; ნუმიზ. განყ. გ. ფ. №№ 5549—5572, 7062—7071, 7084—96, 7492—7583, 1610—11; სომხეთის ისტ. მუზეუმის (ერევანში) საინვენტარო №№ 14566, 14450; იხ. აგრეთვე, საქ. სახელმწიფო ხელოვნების მუზეუმში დაცული ახმეტაში აღმოჩენილი XIV ს-ის ჭულაგუიღური მონეტების განძი, რომელიც 121 ცალს შეიცავს.

¹⁴³ იხ. მაგ. გ. ფ. № 7494.

ცნობა ეკუთვნის სპარსელ ისტორიკოსსა და ფინანსისტს ჰამდალაჰ-ყაზვინს, რომელმაც 1339-40 წწ. დაწერილ თხზულებაში აღნიშნა, რომ 1336 წ. საქართველოდან შემოვიდა 120¹/₂ თუმანი (= 1,202000 დინარს ან 7,21200 ლირპემს)¹⁴⁴. ჰამდალაჰ-ყაზვინი კარგად იყო ილხანთა სახელმწიფოს ფინანსურ საქმეებში ჩახედული და ამდენად ამ ცნობის სისწორეში ეჭვი არავის შეუტანია. XIV ს-ის მეორე სპარსელი ისტორიკოსის (ალ-მაზანდარანი) ცნობით, საქართველო მონღოლებს ხარკს უხდის 1349-50 წლებშიაც¹⁴⁵. ამასვე იმეორებენ XV ს. ისტორიკოსებიც. რაშიდ ედ-დინის გამგრძელებელი ჰაფეზე აბრუ გვაწვდის ცნობას, რომლის მიხედვით 1338 წელს საქართველო დაულაშქრავს და დაუპყრია ჩოხანიან შეიხ ჰასან მცირეს (ქუჩუქს), თიმურთაშის შვილს. ჰასან მცირემ მარიონეტად დასვა სათი-ბეგი (ოლჯეითუს ასული), რომლის ძალაუფლებას, ჰაფეზე აბრუს სიტყვით, დაექვემდებარა აზერბაიჯანი. საქართველოს ნაწილი, ირანის ერაყი და რიგი სხვა ოლქებისა¹⁴⁶, აღმოსავლური წყაროების ამ ცნობებისა და ნუმისმატიკურ მასალის საფუძველზე დ. ლენგმა დაასკვნა, საქართველოში მონღოლთა ბატონობა XIV ს-ის მთელი პირველი ნახევრის განმავლობაში გრძელდებოდა¹⁴⁷. გერმანელი მეცნიერის ბ. შპულერის აზრით „მხოლოდ გარეგნული ფორმით რჩებოდა საქართველო დაახლოებით 1350 წლამდე მონღოლებზე დამოკიდებული, რაც, მაგალითად, თავის გამოხატულებას პოულობს მონეტების ზედწერილებში“¹⁴⁸. ბ. შპულერს მხარი დაუჭირა პროფ. ვ. გაბაშვილმა. იგი, მართალია, არ უარყოფს ჰამდალაჰ-ყაზვინისა და სხვათა ცნობებს საქართველოს მიერ ხარკის გადახდის შესახებ მონღოლთა სასარგებლოდ, მაგრამ ეს მიაჩნია ეპიზოდურ შემთხვევად და არამონღოლური სახარკო სისტემის ბატონობად საქართველოში¹⁴⁹. ამის თქმის საფუძველს მას აძლევს ის გარემოება, რომ 1335 წლის შემ-

¹⁴⁴ Nuzhat al Qulub (GMS—Gibb memorial series XXIII/I), გვ. 93.

¹⁴⁵ W. Hinz, Ein persischer Leitfaden des Staatlichen Rechnungswesens um 1363, Wiesbaden, 1952.

¹⁴⁶ დამოწმებულია ვ. გაბაშვილის სტატიის მიხედვით: საქართველოში მონღოლთა ბატონობის ხანგრძლიობის საკითხისათვის, გვ. 141; შდრ. A. A. Али-заде, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана в XIII—XIV вв., Баку, 1956, გვ. 330.

¹⁴⁷ D. M. Lang, Georgia in the Reign of Giorgi the Brilliant.

¹⁴⁸ B. Spuler, Die Mongolen in Iran, Berlin, 1955, გვ. 126.

¹⁴⁹ ვ. გაბაშვილი, საქართველოში მონღოლთა ბატონობის ხანგრძლიობის საკითხისათვის, გვ. 141.

დეგ ილხანთა ირანის სახელმწიფო დაიშალა, ხოლო საქართველო ამ დროს ძლიერი პოლიტიკური ორგანიზმია, რომელსაც ანგარიშს უწევს შორეული ეგვიპტეც კი. მაგრამ, მეორეს მხრით, მისივე სიტყვებით, თვით საქართველოს ერთიანობას აღარ ჰქონდა მყარი შინაგანი პირობები და რომ 1335 წლის შემდეგ ქვეყნის ეკონომიური მდგომარეობა სწრაფად გაუარესდა¹⁵⁰. ვის მხარეზეა სიმართლე? ამას მხოლოდ მომავალი კვლევა-ძიება გადაწყვეტს, მაგრამ ერთი მომენტის გათვალისწინება უკვე აშთავითვე აუცილებელია. ესაა ეკონომიური მომენტი. ეხებოდა რა ყაზან-ყაენის (1295—1304 წწ.) მიერ სამონეტო ტიპის უნიფიკაციას მისი თანამედროვე რაშიდ ედ-დინი აღნიშნავდა: „Даже в Грузии, где никогда не чеканили монету во имя бога и посланика (его) стали по необходимости (ее) чеканить, ибо (другие монеты) помимо нее, не имели (нигде) хождения, так что тем местам тоже пришлось чеканить эту монету, хотя они (грузины) и не признают власти (Газан-хана), а иначе их деньги нигде не принимали“¹⁵¹.

მართალია, რაშიდ ედ-დინის ეს სიტყვები უშუალოდ გიორგი ბრწყინვალის მეფობის ხანას არ ეკუთვნის, მაგრამ მისგან დროის არც თუ ისე დიდი მონაკვეთითაა დაშორებული და ამდენად მას შეუძლია გარკვეული დახმარების გაწევა. მოყვანილ ფრაგმენტში გარკვევითაა ნათქვამი ქართველების მიერ საერთო ჰულაგუიდური ტიპის მონეტის მოჭრის მიზეზის შესახებ. იმის გამო, რომ საქართველო არ მოქცეულიყო ეკონომიურ ბლოკადაში, არ მოწყვეტილიყო მაშინდელ სავაჭრო-ეკონომიურ ცენტრებს, მისი მესვეურები იძულებულნი იყვნენ გადაედგათ ეს ნაბიჯი. გიორგი ბრწყინვალე, როგორც თავის დროის შესანიშნავი პოლიტიკოსი, მით უმეტეს არ დადგებოდა საქართველოს მახლობელ აღმოსავლეთთან ეკონომიურად მოწყვეტის გზას. ალბათ, ამიტომაც არის რომ მის დროს საქართველოს ზარაფხანებში არც ერთი წელი არ შეწყვეტილა ილხანების სახელით მოჭრილი მონეტების ემისია.

უკანასკნელ ხანებში რაშიდ ედ-დინის შემოთმომყვანილ ციტატაზე დაყრდნობით საქართველოს ზარაფხანებში XIV ს-ის პირველ

¹⁵⁰ ვ. გაბაშვილი, საქართველოში მონღოლთა ბატონობის ხანგრძლივობის საკითხისათვის, გვ. 137—138.

¹⁵¹ Р а ш и д - а д - д и н, Джами-Ат-Таврих, т. III. Составитель научно-критического текста на персидском языке Абдул-Керим Али Оглы Али-Заде, Баку, 1957, гв. 280.

ნახევარში ილხანების სახელით მოჭრილი ნუმისმატიკური მემკვიდრეობა დ. კაპანაძემ ქართულად გამოაცხადა¹⁵². ჩვენ უფრო მეტსაც ვიტყვით: სწორედ ეს ფულადი ნიშნები უნდა ივარაუდებოდეს ბექა-ალბუღას სამართალში და, თუ ტერმინი „გიორგაული“ ჯერ კიდევ XIV ს-ში ჩაისახა, მის ქვეშ სწორედ საქართველოს ზარაფხანებში ილხანების სახელით მოჭრილი მონეტები იგულისხმება. მაგრამ ავტორმა უნდა გაითვალისწინოს ისიც, რომ ასეთი მტკიცება თავისთავად გამორიცხავს გიორგი ბრწყინვალის მიერ საკუთარი, ეროვნული ხასიათის ხუთ დანგინი მონეტის მოჭრის შესაძლებლობას. ხოლო განსხვავებული ერთეულის „გიორგაულთან“ გაიდენტურების უფლება ჩვენ არა გვაქვს იმდენად, რამდენადაც ქართული ისტორიოგრაფიის ამოსავალი ამ საკითხში ბექა-ალბუღას კანონთა კოდექსია, სადაც პირდაპირ არის მითითებული მონეტის ნომინალი და წონა. დღესდღეობით კი ბექა-ალბუღას სამართალში ნავარაუდევ ერთეულს ილხანების სახელით მოჭრილ ორდირჰემიანებს გარდა სხვა არც ერთი მონეტა არ უდგება.

ამრიგად, თუ გავითვალისწინებთ ეკონომიურ მომენტს, მაშინ გაერთიანებული საქართველოს ეროვნული მონეტის უქონლობის ფაქტი აღარ მოგვეჩვენება პარადოქსალურად და იგი გიორგი ბრწყინვალის ხანაში საქართველოში მონღოლთა ბატონობის დამამტკიცებელ საბუთადაც არ გამოდგება.

ამის შემდეგ ჩვენ ვუბრუნდებით ძირითად თემას.

გიორგი VII შემდეგ საქართველოს სამეფო ტახტი დაიკავა მისმა ძმამ კონსტანტინე I (1407—1411 წწ.). საქართველოს სახელმწ. მუზეუმის ნუმისმატიკის განყოფილების ქართული მონეტების ძირითად ფონდში დაცულია ერთადერთი მონეტა¹⁵³, რომელსაც დ. კაპანაძე კონსტანტინე I აკუთვნებს¹⁵⁴. მისი აღწერილობა ასეთია:

№ 8. AR. $p = 0,40$.

AV. კვადრატში ჩასმული მთავრული ასოები **ჲ** **ღ** **ხ** კონსტანტინე.

RV. ორსტრიქონიანი დამახინჯებული არაბული წარწერა.

¹⁵² Д. Г. Капанадзе, Продолжительность и характер монгольского владычества в Грузии по нумизматическим данным, მოხსენება წაკითხული 1962 წ. საკავშირო აკადემიის არქეოლოგიის ინსტიტუტის საანგარიშო სესიაზე.

¹⁵³ ქ. დ. № 3202.

¹⁵⁴ Д. Г. Капанадзе, Грузинская Нумизматика, გვ. 104—105, ნახ. 7.

იდეენტური მონეტა ვ. ლანგლუამ მიაკუთვნა კონსტანტინე I (1479—1505)¹⁵⁵, მაგრამ, როგორც მის მიერ არც თუ ისე ზუსტად დასახელებულ თარიღიდან ჩანს (1407—1414) იგი კონსტანტინე I გულისხმობდა.

ეს მონეტა უცილობლად კონსტანტინე I ეკუთვნის. ამის დასამტკიცებლად სამი საბუთის მოყვანა შეიძლება: 1) აღწერილი მონეტა ტიპოლოგიურად ახლოს დგას გიორგი VII-ის მონეტასთან (ჩვენთან № 4). 2) მიუხედავად იმისა, რომ გორისა და მნას განძებში, რომლებიც XV ს-ის შუა ხანებისა და XVI ს-ის დასაწყისის მონეტებს შეიცავენ. კონსტანტინეს სახელით აღბეჭდილი მონეტები მრავალი ვარიანტებით არის წარმოდგენილი, ანალოგიური მონეტა იქ არ გვხვდება¹⁵⁶. დაბოლოს 3) ეს მონეტა შედიოდა 1832 წელს ლორეში აღმოჩენილ ფულად განძში, რომლის უკიდურესი ქრონოლოგიური ზღვარი 1426 წელია¹⁵⁷.

ალექსანდრე I (1412—1443) მონეტა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ფონდებში არ უნდა იყოს. მართალია, გორის განძში ერია ერთადერთი ცალი (გ. ფ. № 7183. p=0,38), რომელსაც დ. კაპანაძე ალექსანდრე I აკუთვნებს, მაგრამ ეს მონეტა იმდენად გადასულია, რომ გადაჭრით რაიმეს მტკიცება შეუძლებელია. მონეტის შუბლზე თითქოს უნდა იკითხებოდეს შებრუნებული მთავრული ასო „**ⴓ**“. თუ ეს ასეა, მაშინ იგი ნამდვილად ალექსანდრე I ეკუთვნის, რადგან, როგორც ჯერ კიდევ ვ. ლანგლუამ მიუთითა, ეს ასო ქორონიკონს აღნიშნავს და ალექსანდრე I გამეფების წელს ემთხვევა (100=1412)¹⁵⁸.

ვ. ლანგლუა, მართალია, სწორ გზაზე იდგა, როდესაც მთავრულ ასო „**ⴓ**“-ში ქორონიკონის აღმნიშვნელი ფონემა დაინახა, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მან ეს მონეტა შეცდომით კონსტანტინე I მიაკუთვნა¹⁵⁹.

№ 9. **AR.**

AV. . მონეტის ცენტრში ხაზოვან რკალში ჩასმული მთავრული ასო **ⴓ** (ხშირ შემთხვევაში შებრუნებული). წრიული წარწერა, რომელიც

¹⁵⁵ V. Langlois, Essai, de classification des suites monétaires de la Géorgie, გვ. 96.

¹⁵⁶ Д. Г. Капанадзе, Митит. ნაშრ., გვ. 105.

¹⁵⁷ V. Langlois, მითით. ნაშრ., გვ. 95.

¹⁵⁸ იქვე.

¹⁵⁹ იქვე, გვ. 95.

მელიც ე. პახომოვის ცნობით, კარგად შენახულ ცალებზე იკითხება ასე: „მეფეთ მეფე ალექსანდრე“.

Rv. ორსტრიქონიანი ქართული წარწერა „სახელითა ღვთისათა“¹⁶⁰.

ლენინგრადში ყოფნის დროს ჩვენ შევისწავლეთ ერმიტაჟში დაცული ალექსანდრე I მონეტები და დავრწმუნდით ე. პახომოვის წაკითხვის სისწორეში, განსაკუთრებით კარგად იკითხება მონეტის ზურგის წარწერა: **სԷԹ/ისԹ** (სახელითა ღვთისათა). მონეტის შუბლის ზედწერილის ამოკითხვისას კი მოგვიხდა რამდენიმე მონეტის ლეგენდის ფრაგმენტების შეერთება, რადგან სრული ზედწერილი არც ერთ მათგანზე შერჩენილი არ არის. სულ ერმიტაჟში ალექსანდრე I მონეტები 73 ცალის რაოდენობითაა დაცული. აქედან 67 ცალი ინახება ყოფილ აზიურ მუზეუმის ფონდში¹⁶¹, 6 ცალი კი—ძირითადადში¹⁶².

ალექსანდრე I სხვა ტიპის მონეტები დღემდე ცნობილი არ არის. დ. კაპანაძემ გორის განძის გამოქვეყნებისას მას თევზის გამოსახულებიანი ყვარყვარე ათაბაგის მონეტაც მიაკუთვნა¹⁶³, მაგრამ ეს შეცდომა შემდეგში თავადვე გამოასწორა¹⁶⁴.

ალექსანდრე I მისმა ვაჟმა ვახტანგ IV (1443—1446) შესცვალა. დ. კაპანაძეს გამოქვეყნებული აქვს ვახტანგ IV მონეტების ერთი ტიპი, რომელიც გორის განძში აღმოჩნდა¹⁶⁵, მაგრამ ისინი ისე ცუდად არიან შენახულნი, რომ მნას განძის იდენტური ცალები რომ არა მათი მიკუთვნება ვახტანგისადმი გაძნელებოდა.

№ 10. Bl. $p=0,65, 0,85$.

AV. სამსტრიქონიანი ქართული წარწერა: **იԸ[ლჰჟ]XԸს** — „ღმერთო გაუმარჯოს“.

Rv. ასევე სამსტრიქონიანი წარწერა, რომელიც შუბლის წარწერას აგრძელებს: **ჰჟუ /სჯუნ/ჟს** „მეფესა ვახტანგს“¹⁶⁶.

სპეციალურ ლიტერატურაში ვახტანგის სხვა ტიპის მონეტები ცნობილი არ არის. მართალია საქ. სახელმწ. მუზეუმის ნუმიზ. გან-

¹⁶⁰ Д. Г. Капанадзе, Груз. Нумизм., გვ. 105, ნახ. 8.

¹⁶¹ ყოფილი აზიურ მუზეუმის ფონდი, თარო № 147.

¹⁶² №№ 14437—14442.

¹⁶³ დ. კაპანაძე, XV საუკუნის ქართული ფულის გორის განძი, გვ. 290, № 1.

¹⁶⁴ Д. Г. Капанадзе, Груз. Нумизм., გვ. 108, ნახ. 14.

¹⁶⁵ გ. ფ. № 7184.

¹⁶⁶ Д. Г. Капанадзе, მითით. ნაშრ., გვ. 106, ნახ. 9.

ყოფილების განძების ფონდის დავთარში გორის განძის რამდენიმე განსხვავებული მონეტა¹⁵⁷ გატარებულია როგორც ვახტანგ IV მონეტები, მაგრამ მათი მიკუთვნება ვახტანგისადმი უმართებულოა, ისინი კონსტანტინე II-ს მიეკუთვნებიან (ამაზე ქვემოთ).

სოფ. მნას მეტად საინტერესო, მაგრამ დღემდე გამოუქვეყნებელ, განძის გადათვალიერებისას ჩვენ წავაწყდით ვახტანგ IV მეორე ტიპის მონეტას¹⁵⁸.

№ 11. Bl. $p=0,88$.

AV. ორსტრიქონიანი ქართული წარწერა **ⴌⴓⴐⴑⴓⴔ** „მეფე ვახტანგი“ (გადმოცემულია სხვადასხვა კომბინაციებით).

Rv. მხეცის გამოსახულება, ძლიერ წააგავს სახელარს.

ცხადია, ეს გამოუქვეყნებელი მონეტა ვახტანგ IV ეკუთვნის, მიუხედავად იმისა, რომ იგი XVI ს-ის პირველ მეოთხედში ჩამარხულ განძის შემადგენლობაში შედიოდა. სხვა ვახტანგი ამ ზანაში არ მოიძებნება. ამაზე ნათლად მეტყველებს თვით მნას განძის შემადგენლობის ანალიზიც. ეს განძი შედგება ვახტანგ IV-ის პირველი ტიპის, გიორგი VIII, კონსტანტინე II და დავით X მონეტებისაგან. სავსებით ნათელია, რომ ქართველ მეფეთა ასეთი თანმიმდევრობა შემთხვევითი არ არის და ჩვენი მონეტაც ვახტანგ IV უნდა მიეკუთვნოს.

გორის განძში გიორგი VIII (1446—1466, 1466—1478) ორი ერთმანეთისაგან განსხვავებული სამონეტო ტიპი აღმოჩნდა.

№ 12. Bl. $p=0,47—0,70$.

AV. ოთხსტრიქონიანი ასომთავრული ქართული წარწერა: **ⴌⴓⴐⴑⴓⴔⴕⴖⴗⴘⴙⴚⴛⴜⴝⴞⴟⴠⴡⴢⴣⴤⴥ⴦ⴧ⴨⴩⴪⴫⴬ⴭ⴮⴯ⴰⴱⴡⴢⴣⴤⴥ⴦ⴧ⴨⴩⴪⴫⴬ⴭ⴮⴯ⴰⴱⴡ** „მეფე მეფეთა, მონა ღვთისა, გიორგი“.

Rv. თანაბარტოტებიანი ჯვარი¹⁵⁹.

№ 13. Bl.

AV. ორსტრიქონიანი ქართული წარწერა **[ⴌⴓⴐⴑⴓⴔ]/ⴓⴓⴓⴔ** „მეფე გიორგი“.

Rv. რომელიღაც ცხოველის კონტურები, ხშირ შემთხვევაში კი გამოსახულების გარეშე¹⁷⁰.

¹⁵⁷ გ. ფ. №№ 7185—7187.

¹⁵⁸ გ. ფ. №№ 3142—3150, 3154—3157.

¹⁵⁹ Д. Г. Капанадзе, Груз. Нумизм., გვ. 106, ნახ. 10.

¹⁷⁰ ი ქვე, გვ. 106, ნახ. 11.

დ. კაპანაძის აზრით, მონეტა, რომლის ზედწერილში გიორგი მოხსენებულია უბრალოდ „მეფედ“ (№ 13) და არა „მეფეთ მეფედ“, უნდა ეკუთვნოდეს მისი კახეთში მეფობის პერიოდს (1466—1476), როდესაც ბაგრატ VI მიერ შევიწროებულს არ შეეძლო რაიმე პრეტენზია ჰქონოდა „მეფეთ მეფის“ ტიტულზე¹⁷¹. შესაძლოა ეს ასეც იყოს, მაგრამ არგუმენტი ფორმალურია. ქართულ დიპლომატიკიდან უამრავი მაგალითის მოყვანა შეიძლება, როდესაც ტიტულატურა სრულებით არ შეესატყვისება ამა თუ იმ მეფის რეალურ მდგომარეობას.

გიორგი VIII მეტოქეს ბაგრატ VI (1466—1478) უნდა ეკუთვნოდეს შემდეგი მონეტა:

№ 14. Bl. p=0,64.

Av. ორსტრიქონიანი ქართული წარწერა **გეო/გი** „მეფე ბაგრატ“.

Rv. ფრთოსანი მხეცის გამოსახულება¹⁷².

გორის განძში ასეთი მონეტა ერთადერთი ცალი აღმოჩნდა.

ამ ორი ისტორიული პირის მონეტების სინქრონულია ათაბაგ ყვარყვარეს მონეტაც.

№ 15. R. p=0,66.

Av. ხაზოვან ოთხკუთხედში ორსტრიქონიანი ზედწერილი მხედრული ასოებით: ყრ/ყრე (ზედწერილი შესრულებულია შებრუნებულიად) „ყვარყვარე“.

Rv. . თევზის სქემატური გამოსახულება. გამოსახულების ზემოთ და ქვემოთ რვაქიმიანი ვარსკვლავები¹⁷³.

ფეოდალურ მონეტებს თავდაპირველად მ. ბარათაევი შეესო, მაგრამ მსგავსი მონეტა შეცდომით რუსუდანს (1222—1245) მიიკუთვნა. ათაბაგ ყვარყვარეს აღმნიშვნელ ფონემებში მან 450 (=1230 წ.) ქართული ქორონიკონი დაინახა, რომელიც რუსუდანის ღირებებებზე გვხვდება¹⁷⁴.

შემდეგში იდენტური მონეტა, რომელიც გორის განძში აღმოჩნდა, ოღონდ ასომთავრული ზედწერილით, დ. კაპანაძემ მიიკუთვნა ბაგრატ VI-ისა და კონსტანტინე II-ის თანამოსაყდრეობის (1466—1478) პერიოდს. უკვე მაშინვე დ. კაპანაძე თავის განსაზღვრას

¹⁷¹ Д. Г. Капанадзе, Груз. Нумизм. გვ. 106.

¹⁷² Д. Г. Капанадзе, მითით. ნაშრ., გვ. 107, ნახ. 12.

¹⁷³ Д. Г. Капанадзе, მითით. ნაშრ., გვ. 107—8, ნახ. 13, 14, 15; მისივე, ზოგიერთი გაურკვეველი ქართული ფულის დათარიღებისათვის, გვ. 250.

¹⁷⁴ М. Баратаев, Нумизматические факты грузинского царства, разр. III, გვ. 129, № 14, ტ. VI, № 14.

ეჭვის ქვეშ აყენებდა. ამიტომ იყო, რომ ზედწერილის საკუთარ წა-
კითხვას **ჰნ / ლტ...**? კითხვის ნიშანი დაუსვა¹⁷⁵. ზემოთ აღწერი-
ლი ცალის აღმოჩენამ კი მას საშუალება მისცა სწორად ამოეხსნა
ამ თევზის გამოსახულებიანი მონეტების მომჭრელის ვინაობა¹⁷⁶. ეს
არის სამცხის ათაბაგი ყვარყვარე (1451—1498), ცნობილი თავისი
პარტიკულიარიზმით. მისი მონეტების სხვადასხვა ვარიანტები¹⁷⁷
მოწმობენ, რომ სამცხის ზარაფხანა, რომელიც, ალბათ, როგორც სა-
მართლიანად ვარაუდობენ, ახალციხეში იყო¹⁷⁸, საკმაო პროდუქციას
უშვებდა.

გორისა და მნას განძებში ყველაზე მრავლად წარმოდგენილია
კონსტანტინე II-ის (1478—1505) მონეტები. კონსტანტინე II-ის
მონეტების ტიპები და უამრავი ვარიანტები შესწავლილი და ვა-
მოქვეყნებული აქვს დ. კაპანაძეს. ჩვენ ამ მონეტებს მივუმატეთ
კიდევ ერთი ტიპი.

კონსტანტინე II მონეტები ორ დიდ ჯგუფად განიყოფებიან,
როგორც ტექნიკური შესრულების, ასევე მონეტაზე კონსტანტინეს
სახელის გადმოცემის თვალსაზრისითაც.

პირველ ჯგუფს ეკუთვნის ორმხრივად სიქანაკრავი მონეტები,
რომლებზედაც კონსტანტინეს სახელს თან ახლავს ტიტული „მე-
ფე“. მეორე ჯგუფს ცალმხრივად სიქანაკრავი მონეტები შეადგენენ.
მათზე, ზოგიერთ შემთხვევაში კონსტანტინეს სახელს თან ახლავს
ტიტული „მეფე“, ზოგიერთ შემთხვევაში კი არა.

პირველი ჯგუფის მონეტების აღწერილობა ასეთია:

№ 16. Bl. p=0,42—0,62.

Av. ორსტრიქონიანი ასომთავრული ზედწერილი **ჰფუ/ჰსუ**
„მეფე კონსტანტინე“, გაყოფილი ორი გადაჯვარედინებული საზით
(ზოგჯერ **ჰფ/ჰს**).

Rv. მარცხნივ მიმავალი უცნობი მხეცი, გრძელი, აშვებული
და ზურგისაკენ გადახრილი კუდიით [ზოგჯერ ამ გამოსახულების
ქვეშ ან ზემოთ ჯვარი, რომელიც ამომავალ მხეს (ე. წ. ოანკს)
ცვლის¹⁷⁹].

¹⁷⁵ დ. კაპანაძე, XV საუკუნის ქართული ფულის გორის განძი, გვ. 292.

¹⁷⁶ დ. კაპანაძე, ზოგიერთი გაურკვეველი ქართული ფულის დათარიღე-
ბისათვის, გვ. 150.

¹⁷⁷ მისივე, Груз. Нумизм., გვ. 108, ნახ. 13, 14, 15.

¹⁷⁸ მისივე. ზარაფხანათა და მონეტების გამოცემები ცენტრების ლოკა-
ლიზაციისათვის ძველ საქართველოში, საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე,
ტ. XXIII, № 4, გვ. 508.

¹⁷⁹ Д. Г. Капанадзе, Груз. Нумизм., გვ. 109, ნახ. 18—19

ამავე ჯგუფის მონეტა, რომლის აღწერილობასაც აქვე მოვითავსებთ, ნუმიზმატიკის განყოფილების განძების დავთარში შეცდომით გატარებულია, როგორც ვახტანგ IV-ის საფასე. დ. კაპანაძეს მისი მხოლოდ სურათი აქვს მოცემული¹⁸⁰. გორის განძის შენადგენლობაში ასეთი მონეტების სულ ოთხი ცალი აღმოჩნდა¹⁸¹.

№ 17. Bl. $p=0,57$

Av. მზის გამოსახულება.

Rv. ორსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა **ჰფ/ჲე** „მეფე კონსტანტინე“, გაყოფილი ორი გადაჯვარედინებული ხაზით.

მონეტები გაცვეთილია და ზურგის წარწერა ყველა მათგანზე არ განირჩევა. ერთზე ჩანს ასო **ჲ**, მეორეზე **ჲე**, და მესამეზე **ჰ**. მონეტის რევერსი იმდენ მსგავსებას ამჟღავნებს კონსტანტინე II-ის დანარჩენ მონეტებთან (წარწერა, გადაჯვარედინებული ხაზები), რომ, სიმცირის მიუხედავად, კონსტანტინე I-სადმი მათი მიკუთვნება ვერ ვცანით შესაძლებლად.

ცალმხრივად სიქანაკრავ მონეტებზე კონსტანტინეს სახელის სხვადასხვა შემოკლებები გვხვდება: **ჰფ/ჲეჲ**, **ჰ/ჲ**, **ჰ/ჲს** („მეფე კონსტანტინე“) ან ტიტულის გარეშე **ჲს** **ჲე** კონსტანტინე. დ. კაპანაძეს ეს მონეტები ქრონოლოგიურად უფრო გვიანდელად მიაჩნია. წარწერები ამ მონეტებზე, როგორც ორმხრივად სიქანაკრავ მონეტებზე, გაყოფილია ორი გადაჯვარედინებული ხაზით (№ 18. Bl. $p=0,47-0,64$).

გარდა ქართული მონეტებისა გორის განძმა საშუალება მოგვცა მიგვეკვლია აგრეთვე XV საუკუნის II ნახევარში საქართველოში მიმოქცევაში არსებულ უცხოურ საფასეებისათვის. ესენი უნდა ყოფილიყვნენ შირვანული მონეტები და, თურქული აყჩები¹⁸². მათ მიხედვით საქართველოში მოუჭრიათ ცალმხრივად სიქანაკრავი მონაბაძები¹⁸³ (№ 19).

ფართო გავრცელება ჰქონიათ XV ს-ში ანეპიგრაფიულ მონეტებსაც, განსაკუთრებით მათ, რომლებზედაც ექვსქიმიანი ვარსკვ-

¹⁸⁰ დ. კაპანაძე, XV საუკუნის ქართული ფულის გორის განძი, გვ. 304, № 18.

¹⁸¹ გ. ფ. №№ 7185—7187.

¹⁸² Д. Г. Капанадзе, Груз. Нум., გვ. 111.

¹⁸³ იქვე, გვ. 111, ნახ. ა და ბ.

ლავია გამოსახული (ე. წ. „სოლომონის ბეჭედი“¹⁸⁴ (№ 20). ასეთი მონეტები დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი გორისა და მნას განძებში. უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს სამონეტო ტიპიც თურქეთიდან მომდინარეობს¹⁸⁵.

1956/57 წლების თბილისის (ხელმძღვ. ი. გრძელიშვილი და ო. ტყეშელაშვილი) და 1959 წ. უფლისციხის არქეოლოგიურ ექსპედიციების მუშაობამ XV ს-ის ქართული ფული ახალი სახეობებით შეავსო.

ქ. თბილისში ირაკლის მოედანზე ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა¹⁸⁶ XV ს-ის დასასრულის ორი მონეტა მოგვცა. ორივე მათგანი დღემდე სავსებით უცნობი ტიპია და მათი ზუსტი განსაზღვრა დიდ ინტერესს წარმოადგენს. სამწუხაროდ ჯერჯერობით ეს ვერ მოხერხდა. მაგრამ რომ ისინი ნამდვილად XV ს. განეკუთვნებიან ეს უდაოა. მათი შემცირებული წონა, ზომა, ფაქტურა, მოჭრის ტექნიკა და აღმოჩენის ადგილი სტრატეგრაფიულ კრილში ამ ფაქტს ეჭვმიუტანელად ხდის.

№ 21. Bl.

Av. წარწერის კვალი.

Rv. ჯვრის გამოსახულება.

დ. კაპანაძე ვარაუდობს, რომ წარწერა ქართული ასომთავრული შრიფტით უნდა ყოფილიყო შესრულებული¹⁸⁷. ასეთი მტკიცების საფუძველს მონეტაზე შერჩენილი წარწერის კვალი ნაკლებად იძლევა. ჩვენი აზრით, ზედწერილი არაბულია. ეს კიდევ უფრო აძლიერებს ინტერესს ამ ორიგინალურ მონეტისადმი, რადგან აქ შერწყმულია ქრისტიანული რელიგიის სიმბოლო—ჯვარი და არაბული წარწერა. ამ მონეტის ზუსტი განსაზღვრა მომავალ აღმოჩენებზეა დამოკიდებული.

მეორე მონეტის აღწერილობა ასეთია:

№ 22. Bl.

Av. ექვსქიმიანი ვარსკვლავის გამოსახულება.

¹⁸⁴ Д. Г. Капанадзе, Митით. ნაშრ., გვ. 111, ნახ. 24.

¹⁸⁵ თურქულ მონეტებთან მათი შედარება მოტანილი აქვს დ. კაპანაძეს, იხ. მისი XV საუკუნის ქართული ფულის გორის განძი, გვ. 304.

¹⁸⁶ ჟურნ. „დროშა“ № 6, 1957.

¹⁸⁷ Д. Г. Капанадзе, Нумизматические находки тбилисской археологической экспедиции за 1956/57 годы, მოხსენების თეზისები წაკითხული თბილისის 1500 წლისთავისადმი მიძღვნილი მუზეუმის სამეცნიერო სესიაზე.

Rv. გაურკვეველი ნიშნები. ქართულ ასომთავრულ ნიშნებს მოგვაგონებენ.

საინტერესო მონეტა აღმოჩნდა უფლისციხეშიაც.

№ 23. Bl.

Av. მხეცის გამოსახულება, რომელსაც მარჯვენა თათი აწეული აქვს. მარცხენა თათის წინ პატარა წრეხაზი.

Rv. ქართული ასომთავრული წარწერა.

მართალია, ეს წარწერა ძალიან ცუდად იკითხება, მაგრამ ჩვენ გვგონია, რომ აქ „მეფე კონსტანტინე“ უნდა იყოს დაქარაღმებულის. ამის საფუძველზე ამ მონეტას, ვარაუდით, კონსტანტინე II-ს ვაკუთვნებთ.

ასეთია XV ს-ის ქართული მონეტების აღწერილობანი. მათი უმეტესობა მეცნიერებისათვის გორის განძის წყალობით გახდა ცნობილი. ბუნებრივია, დაისვას კითხვა: რამდენად მართებულია ამ უაღრესად დიდმნიშვნელოვანი განძის XV ს-ით დათარიღება. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ეს საკითხი სავსებით მართებულად აქვს გადაჭრილი დ. კაპანაძეს¹⁸⁸. როგორც ზემოთ მივუთითეთ, ამ განძში გარდა ქართული მონეტებისა, ერია აგრეთვე უცხოური ფულადი ნიშნულების მიხედვით მოჭრილი ცალები და, შესაძლებელია, დედნებიც კი. ერთ-ერთი მათგანის ზედწერილი გარკვეული იქნა ა. ბიკოვის, გ. წერეთლის, ს. ჯიქიასა და ვლ. ფუთურიძის დახმარებით. ეს ლეგენდა ასე იკითხება:

عز نصر لا ضرب
اداره
سنه ٧٦

ისახელოს ძლევა მისი, მოჭრილია
ადრიანოპოლში
წელსა 86¹⁸⁹.

მონეტა ცალმხრივია და სავსებით იმეორებს ადრიანოპოლში მოჭრილ აყჩეს ტიპს. ასეულების აღმნიშვნელი ციფრი გამოტოვებულია. დ. კაპანაძე, ჩვენი აზრით, მართალია, როდესაც წერს, რომ ამ მონეტაზე ჰიჯ. 886 წ. უნდა ყოფილიყო აღბეჭდილი. საქმე ისაა, რომ ადრიანოპოლში პირვანდელ მოჭრილ ფულად ტიპად ცნობილია ჰიჯ. 813 წ. (1410—11 წწ.) დათარიღებული აყჩე¹⁹⁰. ეს ადრეული აყჩები ეკუთვნიან ბაიაზედ I (1389—1402 წწ.) შვილებს—სულეიმან და მუსა ჩელების. ადრიანოპოლშივე უნდა იყოს

¹⁸⁸ დ. კაპანაძე, XV საუკუნის ქართული ფულის გორის განძი.

¹⁸⁹ იქვე, გვ. 296.

¹⁹⁰ А. А. Быков, Первый османский монетный двор, Труды Отдела Нумизматики ГЭ, т. I, 1945, гв. 120.

მოჭრილი სულეიმან ჩელების (1403—1410 წწ.) უფრო ადრეული მონეტებიც, რომელთა ზედწერილი არ შეიცავს ზარაფხანის სახელს. ყველაზე ადრეული მათ შორის მოჭრილია პიჯ. 806 წ. = 1403/4 წწ¹⁹¹. მაშასადამე, გორის განძში აღმოჩენილი ტიპის თარიღიც ამ საუკუნეში უნდა ვეძებოთ¹⁹², პიჯ. 886 = 1481 წ. ეს წელიწადი კი შედის კონსტანტინე II-ის მეფობის ხანაში.

მაგრამ ესეც რომ არ ყოფილიყო, განძის XV ს-ის მეორე ნახევრით დათარიღება მაინც იქნებოდა შესაძლებელი. თავი რომ დავანებოთ მონეტის წონას, ზომას, ფაქტურასა და მოჭრის ტექნიკას, რომელთაც ამ შემთხვევაში განძის ასაკის ზოგადი თარიღისათვის შეიძლება თამამად ვენდოთ, არსებობს სხვა საბუთებიც. გორის განძის ძირითადი ნაწილი, მოჭრილი კონსტანტინეს სახელით, არ შეიძლება სხვა ვინმეს მიეკუთვნოს, თუ არა კონსტანტინე II-ს. შეუძლებელია კონსტანტინე I-ს თავის მეფობის ოთხიოდ წელიწადში ფულის ამდენი ნიშანი გამოეშვა და თანაც ასეთი ნაირნაირი ვარიანტებით¹⁹³. XVI ს-ის პირველ მეოთხედის მნას ფულად განძში კონსტანტინეს სახელით მოჭრილი ანალოგიური მონეტების დიდი რაოდენობით აღმოჩენა ადასტურებს იმ ფაქტს, რომ ისინი კონსტანტინე I-ს არ მიეკუთვნებიან, რადგან ამ უკანასკნელის მონეტებს საექვოა მიეღწია XVI საუკუნის პირველ მეოთხედისათვის. ვახტანგი, გიორგი, ბაგრატო, ყვარყვარე, კონსტანტინე, აი ის სახელები, რომლებიც გორის განძის მონეტებზე გვხვდებიან. ამის საფუძველზე, ჩვენი აზრით, დიდ სიძნელეს არ უნდა წარმოადგენდეს გორის განძის ქრონოლოგიური ჩარჩოების მოძებნა.

XV ს-ის ქართულ მონეტებს თურქული ნუმისმატიკის დიდი გავლენა ემჩნევათ. ჩვენ ამაში დავრწმუნდით არა მარტო ლიტერატურის, არამედ მოსკოვის ისტორიულ მუზეუმისა და სახელმწიფო ერმიტაჟის თურქული მონეტების ფონდების გადათვალიერების დროს. განსაკუთრებით თვალში საცემია ის გარემოება, რომ თურქული ტრადიციის გავლენა ქართულ მონეტებზე ოსმალების მიერ კონსტანტინეპოლის აღებამდეც შეიმჩნევა. როგორც ცნობილია, თურქული მონეტების თარიღი შეესატყვისება არა მონეტის მოჭრის წელს, არამედ ამა თუ იმ სულთნის ტახტზე ასვლის დროს¹⁹⁴. ამავე

¹⁹¹ Быхов, Первый осман... გვ. 120.

¹⁹² დ. კაკანაძე, XV საუკუნის ქართული ფულის გორის განძი, გვ. 287.

¹⁹³ იქვე, გვ. 287.

¹⁹⁴ А. А. Быхов, Монеты Турции, XIV—XVII веков, Ленинград, 1939, გვ. 9.

წესის მიხედვით უნდა იყოს მოჭრილი ალექსანდრე დიდის მონეტებიც. დღემდე ცნობილი ყველა მონეტა ალექსანდრე დიდისა მოჭრილია „**ფ**“ ქორონიკონს, რაც მისი გამეფების წელს ემთხვევა („**ა**“ 100 = 1412 წ.) XV ს-ის მეორე ნახევრის ქართული მონეტების ტიპები კი პირდაპირ აღებულია სინქრონული ხანების თურქულ საფასურებიდან¹⁹⁵. ეს საკითხი იმდენად მნიშვნელოვანია, რომ იგი სპეციალური შესწავლის ღირსია და მომავალში მას გვერდს ვერ აუვლის ვერც ერთი მკვლევარი, რომელიც აღებული ხანის ქართული ნუმიზმატიკის საკითხებით დაინტერესდება.

აქვე მოგვყავს საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილ XV ს-ში ჩამარხულ განძებისა და ცალკეულად ნაპოვნი მონეტების სია, რაც საშუალებას მოგვცემს სათანადო დასკვნების გამოტანისას ჩვენს ქვეყანაში ფულის ტრიალის შესახებ XV ს-ის განმავლობაში, უნდა შევნიშნოთ, რომ ამ მხრივ მეტისმეტად მცირე მასალა მოიპოვება საქართველოს სახელმწ. მუზეუმის ნუმიზმატიკის განყოფილების განძების ფონდში. ამ ხარვეზს ვერც ლიტერატურაში არსებული ცნობები ავსებს.

1. ცხადია, პირველ რიგში დასახელებული უნდა იქნას ალისა¹⁹⁶ და გორის განძები¹⁹⁷.

2. 1939 წელს სოფ. ქვემო ხეობაში (გორის რ-ნა) ნაპოვნი იყო ვერცხლის ერთი გაურკვეველი აღმოსავლური მონეტა¹⁹⁸. სამწუხაროდ, მისი ზუსტი განსაზღვრა ჯერჯერობით ვერ მოხერხდა. ტიპით, შირვანულ მონეტებს ემსგავსება. იკითხება თარიღი $\Lambda 91 = 891 = 1486^*$

3. 1947 წელს ლეხურის ხეობაში (ახალგორსა და მეჯვრისხევს შუა) აღმოჩენილ XVI ს-ის თურქულ ალთუნებსა და ვენეციურ დუკატებს შორის ერთი XV ს-ის ორი დუკატიც (ფრანჩესკო ფოსკარი 1423—1457 და პასკუალე მალიბიერო 1457—1462)¹⁹⁹.

¹⁹⁵ Modern, Copper Coins of the Muhammadan states. By W. H. Valentine, London, 1911. გვ. 13. № 10, გვ. 17, №№ 45, 46, 48. Исмаил Галиб, Османская Нумизматика (на турец. языке), Стамбул. 1307 (1890—1891), т. I, № 30. 230. 102. Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, vol VIII, London, 1883. p. III, № 115, 116, 118.

¹⁹⁶ გ. ფ. №№ 743—1213. ალის განძის შემადგენლობა მოტანილი გვაქვს ზემოთ, იხ. გვ. 26.

¹⁹⁷ გ. ფ. №№ 1683—1863; 7183—7482. გორის განძის შემადგენლობა. იხ. დ. კ ა ბ ა ნ ა ძ ე, XV საუკუნის ქართული ფულის გორის განძი.

¹⁹⁸ გ. ფ. № 3561.

¹⁹⁹ გ. ფ. №№ 5114—5126

* მონეტა ეკუთვნის ფარუხ იესარს და მოჭრილია ქ. შემახიაში.

4. ჯვრის მონასტრის (მცხეთის რ-ნი) ეზოში ნაპოვნია ბაგრატ VI-ის მონეტა²⁰⁰.

5. ბაშკიჩეთის რ-ნ სოფ. ყაბარდოში 1947 წელს ჯუჩილდურ (?) მონეტასთან ერთად აღმოჩნდა ჯაგატაიდ მაჰმუდისა და თემურის სახელით მოჭრილი ფული²⁰¹.

6. სოფ. პატარა დმანისში (ბაშკიჩეთის რ-ნი) ნაპოვნია აჰმედ ჯელაირის (1382—1411) ვერცხლის მონეტა²⁰².

7. კოპიტნარის კირმანეულების განძში ერია თითო ცალი მანუელ III-ისა (1390—1417) და ალექსი IV-ის (1417—1448) ასპრები²⁰³.

ახლა მოვიყვანთ ლიტერატურაში არსებულ ცნობებს.

1. 1861 წელს თბილისის მიდამოებში აღმოჩენილა ვერცხლის მონეტების განძი, რომელიც შედგებოდა ჰულაგუიდურ, ჯელაერიდურ, ჯუჩილდურ და ქართულ მონეტებისაგან. მასში იყო აგრეთვე თემურისა და სიურღათშიშის სახელით მოჭრილი მონეტაც (788 = 1336—87)²⁰⁴. ჩვენი აზრით, განძი ჩამარხული უნდა ყოფილიყო XV საუკ. დასაწყისში, რადგან მის შემადგენლობაში შედიოდა აგრეთვე აჰმედ ჯელაირისა და გიორგი VII-ის სახელით მოჭრილი მონეტებიც (1400—1401 წწ.)

2. 1830—31 წწ. ლორეს ციხის ნანგრევების ახლოს (ბორჩალოს რ-ნი) ნაპოვნია იყო 2430 ცალისაგან შემდგარი ვერცხლის მონეტების განძი. მათ შორის 600 ც. ბიზანტიური ყოფილა. ე. პახომოვი ვარაუდობს, რომ ისინი ტრაპიზონის ასპრების მინაბადები იქნებოდა. ეს ვარაუდი არ არის საფუძველ მოკლებული. 503 აღმოსავლურ მონეტიდან 13 ჯუჩილდური აღმოჩნდა, 22 ჰულაგუიდური, 9 ჯელაერიდური, 16 თემურისა და სხვადასხვა პირების მიერ მოჭრილი, 47 თემურიდების, 50 შირვანშაჰების, 8 ოსმანიდების, 3 მამელუქების, 9 ყარა-ყოინლუ, 9 აკ-ყოინლუ და 67 ქართული. მუსლიმანური მონეტების უკიდურესი თარიღებია 1343—1426 წწ. სრულებით აშკარაა, რომ 1426 წელზე ადრე ამ განძის ჩამარხვა არ მოხდებოდა. ქართულ მონეტებს შორის უმრავლესობა ეკუთვნოდა

²⁰⁰ გ. ფ. № 5102.

²⁰¹ გ. ფ. № 5097.

²⁰² გ. ფ. № 2261.

²⁰³ გ. ფ. №№ 6164—6165. თ. აბრამიშვილი, XIII—XIV სს. დასავლურ-ქართული ფული (კირმანეული), გვ. 47; მონეტების ტიპი იხ. O. Retowski. Die Münzen der Komnen von Trapezunt, 1910, ტ. XIII—XIV, №№ 1—22; ტ. XIV, №№ 1—33.

²⁰⁴ Е. Пахомов. Монетные клады... вып. I, № 163.

ალექსანდრე I (ქორონიკონი $\text{Ш} = 100 = 1412$ წ.), რამდენიმე გორგისა და კონსტანტინეს²⁰⁵.

3. 1905 წ. ღუშეთის რ-ნში ნაპოვნ განძიდან გადარჩენილი ოთხი მონეტა აღმოჩნდა ე. წ. „გიორგაული“, კირმანეული და 2 ც. ჯუჩიდური (ერთზე იკითხება $792 = 1389 - 90$)²⁰⁶.

4. 1906 წ. თბილისის მიდამოებში აღმოჩენილ დაბალხარისხოვან ქართული მონეტების განძიდან (XV—XVI სს.), ე. პახომოვმა, 150—200 ც. გადაათვალიერა. ისინი მოჭრილნი იყვნენ გიორგის, ბაგრატის და კონსტანტინეს სახელებით²⁰⁷. ცხადია, ისინი ეკუთვნოდნენ გიორგი VIII, ბაგრატ VI და კონსტანტინე II.

5. ფრიად საყურადღებოა შემდეგი ცნობა: 1895 წ. ქუთაისში ნაპოვნი იყო განძი 500 ვერცხლის მონეტისაგან შემდგარი. ამ განძში თავმოყრილი ყოფილა XVI—XVII სს. თურქული, სპარსული და ტრაპიზონული მონეტები. ე. პახომოვი შენიშნავს, რომ ისინი, ალბათ ტრაპიზონული ასპრების მინაბადები იქნებოდათ²⁰⁸.

6. სამურზაყანოში სხვა ნივთებთან ერთად 1903 წ. აღმოჩნდა შემდეგი მონეტები: XV ს-ის ჯუჩიდური (ვერცხლისა და სპილენძის), XVI ს-ის თურქული და XVII საუკუნის მოვერცხლილი ესპანურა საფასეები ე. პახომოვი სპილენძის ჯუჩიდურ და ესპანურ მონეტების აღმოჩენას ეჭვის ქვეშ აყენებს²⁰⁹.

7. XV ს-ის ჟინვანიდან მომდინარე განძი ე. პახომოვის განსაზღვრით, რომელმაც პირადათ გადაათვალიერა იგი, შემდეგ მონეტებს შეიცავდა: XV ს-ის 68 თანგასა და 20 წვრილ მონეტას. ოც ქართულ მონეტიდან 19 თევზის გამოსახულებიანი ყოფილა, როგორც ჩანს, სამცხის ზარაფხანის პროდუქცია. მეოცე ქართული მონეტა, ე. პახომოვის აღწერის თანახმად, ასე გამოიყურება: AV. კუდაპრებილი მარცხნივ მიმავალი მზეცის გამოსახულება, ზემოთ ვარსკვლავი. RV. ქართული ასოების ნაშთები, შეიმჩნევა ასო „ფ“.

თანგები სამ ჯგუფად იყოფა: ა) განუსაზღვრელი ანონიმური, უთარილო, შემახია—7 ც. დარუბანდი—1 ც ბ) ჩვეულებრივი ტიპის შირვანულები: დარუბანდი, მოჭრილი ჰიჯ. $827 = 1423/4$ წწ.—

²⁰⁵ Па х о м о в. Монетные клады... вып. 1, № 165.

²⁰⁶ ი ქ ვ ე, № 169.

²⁰⁷ ი ქ ვ ე, № 170.

²⁰⁸ ი ქ ვ ე, № 193.

²⁰⁹ ი ქ ვ ე, № 200.

1 ც., 833 წ. = 1429/30 — 4 ც. შემახია, მოჭრილი 832 წ. = 1428/29 —
— 1 ც., 833 წ. = 1429/30 — 28 ც., 834 წ. = 1430/31 — 6 ც. გ) ყარა-
ყოინლუ, ყარა-იუსუფი (1388—1420)²¹⁰, ცხადია, განძი 430/31
წლებზე ადრე ვერ ჩაიფლებოდა, არამედ გაცილებით უფრო გვიან,
ალბათ, XV ს-ის II ნახევარში.

8. 'ვარძიის მიდამოებში აღმოჩნდა თევზის გამოსახულებიანი
მონეტა²¹¹ (შემდეგში მიეკუთვნა ყვარყვარე ათაბაგს).

9. 1938 წელს გორის რ-ნ სოფ. ატენთან აღმოჩნდა რამდენიმე
სპილენძის მონეტა, რომლებიც გორის მუზეუმში, დ. კაპანაძემ გა-
დაათვალიერა. ეს მონეტები გორის და მნას განძების ანალოგიური
მუსლიმანური მონეტების მინაბაძებია²¹².

10. 1948—50 წწ. გორის რ-ნ სოფ. ბოშურას მიდამოებში
იპოვნეს XIV ს-ის მხეცის გამოსახულებიანი და გიორგი VII და აჰ-
მედის სახელით მოჭრილი (ერთი ცალი ქართული ზედწერილით)
მონეტების განძი²¹³.

საქართველოს ტერიტორიის გარეთ ქართული მონეტების აღ-
მოჩენის შემთხვევები:

1. 1936 წელს ჩრდილო ოსეთის სალოცავის რექომის გათხრე-
ბისას არქეოლოგ ევგენია პჩელინამ მოიპოვა შემდეგი ქართული
მონეტები (განსაზღვრა ე. პახომოვმა).

ბაგრატ VI—12 ც. გიორგი VIII—9 ც., კონსტანტინე II—4 ც.,
უსახელო (XV ს.)—67 ც. თევზის გამოსახულებიანი—16 ც.²¹⁴

2. სომხეთის სსრ სოფ. კოშში 1954 წ. აღმოჩენილ XV ს-ის და-
საწყისის (?) აღმოსავლური მონეტების განძში ერია ერთი თევზის
გამოსახულებიანი ქართული (?) მონეტა²¹⁵.

3. ერევანთან, ასევე XV ს-ის დასაწყისის განძში აღმოჩნდა
გიორგი VII და აჰმედ ჯელაირის სახელით მოჭრილი რამდენიმე
მონეტა²¹⁶.

4. ერევნის რ-ნ სოფ. სოვეტაშენში 1938 წ. ნაპოვნი იყო 72 ც.
დაბალხარისხოვანი ვერცხლის მონეტები ტრაპიზონის უკანასკნელი
კომნენების ტიპის მიხედვით მოჭრილი. წარწერები ცხენების ქვეშ

²¹⁰ Е. А. Пахомов, Монетные клады, III, № 876.

²¹¹ იქვე, № 881.

²¹² საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმიზმ. განყ. საქართველოს ტე-
რიტორიაზე აღმოჩენილ მონეტების კარტოთეკა.

²¹³ იქვე.

²¹⁴ იქვე.

²¹⁵ Е. А. Пахомов, Монетные клады... III, 1940, № 872.

²¹⁶ Е. А. Пахомов, Монетные клады. VI № 1635.

უკუღმაა შესრულებული და დამახინჯებულია. ე. პახომოვის ვარაუდით ისინი დასავლეთ-საქართველოშია მოჭრილი XIV—XV საუკუნეებში²¹⁷.

ასეთია ის ცნობები, რომელთა ანალიზის მეშვეობით შესაძლებელია, დაახლოებით წარმოდგენილი იქნას სამონეტო მიმოქცევის სურათი XV ს-ის საქართველოში. მაგრამ უნდა გვახსოვდეს, რომ ყველა მათგანი უტყუარი არ არის. ეს განსაკუთრებით ეხება ლიტერატურაში დაცულ ცნობებს. როდესაც ამა თუ იმ განძის შემადგენლობა ე. პახომოვს პირადათ აქვს გადათვალთვლებული, მაშინ ეს ცნობები უტყუარია, მაგრამ, როდესაც თვით ე. პახომოვი სხვების ინფორმაციებს და განსაზღვრებს ეყრდნობა, მაშინ ისინი საექვონი არიან.

III

იმისათვის რომ აღვადგინოთ სამონეტო მიმოქცევის სურათი საქართველოში XIV ს-ის დასასრულისა და XV ს-ის პირველი ათწლეულის მანძილზე უნდა მივმართოთ ფაქტიური მასალის ანალიზს. წყაროების ცნობები ამ დროის შესახებ არ გაგვაჩნია. პირველ რიგში, რა თქმა უნდა, ამ საქმეში დიდ დახმარებას აღისა და პარიზიდან დაბრუნებული ჯუჩიძური მონეტების უპასპორტო განძები გვიწევენ.

აღის განძი, როგორც არა ერთხელ გვქონდა მითითებული, ჩაფლული უნდა იყოს 1400—1401 წლების შემდეგ. მისი შემადგენლობის ანალიზის შედეგად მივდივართ იმ დასკვნამდე, რომ ქართლში გავრცელების მხრით XIV ს-ის დასასრულსა და XV ს-ის დასაწყისში უპირატესი ადგილი ეკავა ადგილობრივ მოჭრილ გიორგი VII და აჰმედ ჯელაირის სახელებით აღბეჭდილ მონეტებსა და ჯუჩიძურ ფულებს. აღის განძის 471 მონეტიდან 249 ცალი გიორგისა და აჰმედის სახელითაა მოჭრილი, ხოლო 204 ცალი ოქროს ურდოს მიეკუთვნება. განძის ჯუჩიძური მონეტების ქრონოლოგიური დიაპაზონი 76 წლით განისაზღვრება: 1310—1386 წწ., რაც აშკარად მიუთითებს მათ ხანგრძლივ ტრიალზე საქართველოში. ამავე დროს, არა მარტო ა/კავკასიის ზარაფხანებში მოჭრილი ოქროს ურდოს მონეტები ტრიალებენ ჩვენში, როგორც ეს ე. პახომოვს ჰგონია¹, არამედ თვით ურდოს ცენტრალურ ზარაფხანებში მოჭრილი მონეტე-

²¹⁷ Е. А. Пахомов, Монетные клады, IV. № 1176.

¹ იქვე, 1, გვ. 29—30.

ბიც შემოდის აქ, რასაც საკითხისათვის არსებითი მნიშვნელობა აქვს. ამ გარემოებას ყურადღება ჯერ კიდევ თ. ლომოურმა მიაქცია თავის ნაშრომში: „საქართველოსა და ოქროს ურდოს შორის ურთიერთობის საკითხისათვის XIV ს. (ალის განძის ჯუჩიდური ფულები)“². ალას განძის ჯუჩიდური მონეტები შემდეგ ზარაფხანებშია მოჭრილი: სარაის³, ახალ სარაის⁴, გულისტანს⁵, აზაკს⁶, იანგი-შეჰრს⁷, ურდოს⁸, მაჯირს⁹, ჰაჯი თარხანსა¹⁰ და ყირიმში¹¹. ალას განძის შემადგენლობას კარგად ეთანხმება პარიზიდან დაბრუნებული ჯუჩიდური მონეტების უპასპორტო განძის შემადგენლობაც¹². სამწუხაროდ ამ განძს პასპორტი დაკარგული აქვს, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, იგი მაინც ძვირფასი დამხმარე მასალაა. მოგვყავს მისი შემადგენლობა:

ჯ გ უ ფ ე ბ ი	მოჭრის თარიღი	რაოდენობა
I. ოქროს ურდოს მონეტები		
1. თოგთოგუ ხანი 1291—1313 წწ.	687—1288 წ.	1 ც.
2. უზბეკ ხანი 1313—1341	712—741—1312/13—1340/41	11
3. ჯანიბეკ I 1341—1357	743—758—1342/43—1356/57	55
4. ბერდიბეკ ხანი 1357—1359	759—1357/58	18
5. კულნა ხანი 1359	760—761—1358/59—1359/60	7
6. ნავრუზ ხანი 1360—1361	761—1359/60	5
7. ორდუ-მელიქ ხანი	762—1360/61	2
8. თოხთამიში 1377—1395	778—788—1376/77—1386	8
9. შადი-ბეკ ხანი 1399—1407	808—1405/1406	1
II. ჯაგატაიდები და თემური		
1. ჯაგატაიდი სიურათამიში და თემური 1370—1388	785—1383/84	2 ც. ერთზე თარიღი არ იკითხება
2. ჯაგატაიდი მაჰმუდი და თემური 1388—1403	—	1

² მოხსენება, წაკითხული ნუმისმატიკის კაბინეტში, 1946 წ.

³ გ. ფ. №№ 743—747, 748—752, 766—769

⁴ გ. ფ. №№ 770—773, 779, 795—796, 803—809, 813—817, 820—842.

⁵ გ. ფ. №№ 785, 791, 784, 787—790, 843, 845, 847. 849.

⁶ გ. ფ. №№ 851—853, 865, 931, 936.

⁷ გ. ფ. № 861.

⁸ გ. ფ. №№ 860—862, 865, 867—874

⁹ გ. ფ. №№ 880—885.

¹⁰ გ. ფ. № 934.

¹¹ გ. ფ. № 929.

¹² გ. ფ. №№ 7584—7700.

განძის დაფლობის terminus ante quem non ჰიჯრის 687 წ. = 1288, ხოლო terminus post quem non ჰიჯ. 808 = 1405/6. განძის ქრონოლოგიური დიაპაზონი 117 წლით განისაზღვრება. ამავე დროს განძის ყველაზე ადრეული მონეტა ძირითად ბირთვს მოწყვეტილია ნახევარ საუკუნეზე მეტი ხნით, თანაც თოვთოვუ ხანი ტახტზე 1291 წლიდან ჩანს, ჩვენი მონეტა კი 1288 წ. მოჭრილი. ხომ არ არის აქ რაიმე შეცდომა? არა, შეცდომას ადგილი არა აქვს. მონეტაზე აშკარად იკითხება თარიღი ٦٨٧¹³ = 687 = 1288 წ. სამეცნიერო ლიტერატურაში თოვთოვუ ხანის სახელით მოჭრილი ამაზე ადრეული მონეტაცაა ცნობილი, კერძოდ ჰიჯ. 681 = 1281—2 წწ.¹⁴. იგი ტახტზე, როგორც ჩანს, 1281/2 წლებში ასულა, მაგრამ საბოლოოდ 1291 წელს გამაგრებულია მხოლოდ¹⁵.

ამ უპასპორტო განძში შემავალი ჯუჩიდური მონეტები მოჭრილია შემდეგ ზარაფხანებში: ხვარაზმს¹⁶, სარაის¹⁷, ახალ სარაის¹⁸, გულისთანს¹⁹, აზაკსა²⁰ და ურდოში²¹.

ამრიგად, პარიზიდან დაბრუნებული ჯუჩიდური მონეტების განძი ავსებს ალის განძის ანალიზის საშუალებით აღდგენილ სამონეტო მიმოქცევის სურათს და გვაგვარაუდებინებს, რომ XV ს-ის პირველ ათწლეულში უცხოურ საფასეებიდან აღმოსავლეთ საქართველოს ეკონომიურ ცხოვრებაში ჯუჩიდურ მონეტებს ეკავა წამყვანი ადგილი.

ე. პახომოვმა საქართველოში (და საერთოდ ამიერკავკასიაში) აღმოჩენილ ნუმისმატიკურ განძებზე დაკვირვებათა შედეგად მიიღო დასკვნა, რომ „Серебряные джучидские монеты, битые золотоордынскими ханами вне Закавказья, в последнем совершенно не встречаются“²². ალისა და პარიზიდან დაბრუნებული ჯუჩიდური მონეტების უპასპორტო განძები მთლიანად

¹³ გ. ფ. № 7584.

¹⁴ П. Савельев, Монеты Джучидов, Джагатаидов и других, обращавшиеся в Золотой Орде в эпоху Тохтамыша, Санкт-Петербург, 1815, гв. 190, № 373,

¹⁵ იქვე, გვ. 191.

¹⁶ გ. ფ. №№ 7584, 7586—7589, 7593—95, 7598—7610, 7623—24, 7643, 7646, 7661—7667, 7673—4, 7682, 7686—7688.

¹⁷ გ. ფ. №№ 7590—92, 7683.

¹⁸ გ. ფ. №№ 7611—7622, 7627, 7640, 7647, 7651, 7680.

¹⁹ გ. ფ. №№ 7625—26, 7628—7640, 7652—7660, 7668—7672, 7675—7679.

²⁰ გ. ფ. №№ 7668, 7684.

²¹ გ. ფ. № 7689.

²² Е. П. Пахомов, Монетные клады, 1, гв. 29—30.

არღვევენ ე. პახომოვის ამ დასკვნას. უფრო მეტიც: ალის განძში (საილუსტრაციოდ ჩვენ მას იმიტომ ვასახელებთ, რომ იგი აბსოლუტურად სანდოა) სრულიად არ არის წარმოდგენილი ის ზარაფხანები, რომლებიც ჯუჩიდებს ა/კავკასიაში ჰქონდათ. ეს ფაქტი კი მიუთითებს იმ გარემოებაზე, რომ ალის განძის ჯუჩიდური მონეტების შემოსვლა საქართველოში სხვა ამბებთანაა დაკავშირებული.

საქართველოსა და ოქროს ურდოს ურთიერთობა ჯერ კიდევ ურდოს პირველი ხანის—ბათოს დროიდან მომდინარეობს (რუსუდანის მიერ მწიგნობართუხუცეს არსენის მივლინება ოქროს ურდოში, მონღოლ-ქართველთა შორის საზავო შეთანხმების საკითხების საბოლოო გამორკვევისათვის²³, ორი დავითის გამგზავრება ურდოში, სადაც ისინი ბათოს „კეთილად შეუწყნარია“²⁴. შემდეგ დავით ულუს წასვლა „წინაშე ბთოვისა... ნიჭითა უზომოთა“²⁵). ეს გასაგებიცაა, რადგან თავდაპირველად საქართველო ჩრდილოეთ ულუსს ექვემდებარებოდა. XIII ს-ში, თუ კი მონღოლთა დროის ქართველ ჟამთააღმწერლის ცნობას გავითვალისწინებთ, რომ დავით ულუ ურდოდან ჯერ ჰერეთში მისულა და შემდეგ კი თბილისში²⁶, როგორც ჩანს, ჩრდილოეთ ულუსსა და საქართველოს შორის ურთიერთობა დარუბანდის გზით წარმოებდა. მდგომარეობა მკვეთრად შეიცვალა 1256 წლიდან, როდესაც საქართველო ჰულაგუ-ყაანისა და მისი მემკვიდრეების სამფლობელოში შევიდა. ამიერიდან ჩრდილოეთის ულუსთან მეგობრულ კავშირსა და ურთიერთობას საფუძველი ეცლება. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ეს კავშირი არ წყდება. პირიქით, ქართველი პოლიტიკოსები შესანიშნავად იყენებდნენ ჩრდილოეთისა და სამხრეთის შორის ამტყდარ ქიშპს და ჩრდილოეთ ულუსისათვის დარიალანის კარის გახსნის მუქარით ხშირად აღწევდნენ კომპრომისებს ჰულაგუიდების მხრივ²⁷ (ჰულაგუ ყაანსა და დავით ულუს შორის ამტყდარი კონფლიქტი, ურჩი დავითის 1293—1311 წწ. მთელი მოღვაწეობა). სავსებით სამართლიანია თ. ლომოუტრის შენიშვნა, რომ ამ დროს ურთიერთობა საქართველოსა და ჩრდილოეთ ულუსს შორის მხოლოდ და მხოლოდ

²³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. III, 1941, გვ. 23.

²⁴ მონღოლთა დროის ქართ. ჟამთააღმწერელი, გამოცემა ექ. თაყაიშვილისა, გვ. 621, 642.

²⁵ იქვე, გვ. 656.

²⁶ იქვე, გვ. 658.

²⁷ მონღოლთა დროის ქართ. ჟამთააღმწერელი გვ. 680, 681, 755 756.

დარიალანის გზით უნდა წარმართულიყო, ვინაიდან დარუბანდის გზით ილხანების სამტროდ წარგზავნილი მისიები ძნელი წარმოსადგენია დანიშნულ ადგილზე რომ მისულიყვნენ²⁸.

XIV ს. ოქროს ურდოსა და საქართველოს ურთიერთობის ირგვლივ წყაროების ცნობები არ მოგვეპოვება. გიორგი ბრწყინვალის ეპოქაში (1314—1346) დასუსტებული ილხანების წინააღმდეგ გაერთიანებულ საქართველოს არ ჰქონდა მოკავშირე ეძებნა ჩრდილოეთ ულუსის სახით. გიორგი ბრწყინვალის პოლიტიკა ამ დროს სამხრეთისაკენ იყო მიმართული. მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ამ ურთიერთობას ბოლო მოეღო. გიორგი ბრწყინვალის მეფობის სინქრონული ჯუჩიდური ნუმისმატიკური ფაქტები, რომლებიც საკმაო რაოდენობით არის წარმოდგენილი ალის განძში (უზბეკის 1313—1341, ჯანი ბეკ I 1341—1357) მოწმობენ, რომ ეს კავშირი სხვა მიმართებით წარმართულა. დარიალანის გზით ეს ფულები მშვიდობიანი ურთიერთობის—ვაჭრობის, მიმოსვლის შედეგად უნდა შემოსულიყო ჩვენში²⁹. ასეთივე ურთიერთობა, ეტყობა, გრძელდება დავით IX (1346—1360) და ბაგრატ V (1360—1393) დროსაც.

ჯუჩიდების ინტერესი სამხრეთის მიმართ კვლავ გაცხოველებულა XIV ს.-ის ორმოცდაათიან წლებისათვის. 1356 წ. ჯანიბეკ I ლაშქარა აღარბადაგანში და თავრიზი აიღო. ამ ლაშქრობასთან დაკავშირებით მან იქ საკუთარი ვერცხლის ფული მოაჭრევინა. გარდა თავრიზისა მას დაუპყრია ა/კავკასიის აღმოსავლეთი მხარეებიც, რასაც ადასტურებს ჰიჯ. 758 წ. (=1356) აღბეჭდილი ჯანიბეკისა და ბერდიბეკის მონეტები მოჭრილი ბაზარსა, ბარდავსა, ყარა-აღაქსა, განჯასა და ნახჭევანში³⁰. 1385 წ. კი უკვე თოხთამიში გადმოვიდა აღარბადაგანში დარიალანისა და დარუბანდის გზებით და თავრიზი აიღო³¹. ცხადია, დარიალანის გზა მას საქართველოს ხელისუფლებამ გაუხსნა³².

ალის განძში 1380, 1382 და 1384 წწ. მოჭრილი თოხთამიშის მონეტებიც გვაქვს, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ საქართველოსა და ოქროს ურდოს შორის ურთიერთობა და მიმოსვლა თოხთამიშის დროს ამ ლაშქრობამდეც უნდა არსებულიყო³³.

²⁸ თ. ლომოური, საქართველოსა და ოქროს ურდოს შორის ურთიერთობის საკითხისათვის XIV ს. (ალის განძის ჯუჩიდური ფულები), გვ. 31.

²⁹ იქვე, გვ. 32.

³⁰ E. A. Пахомов, Монетные клады, II, № 472, 473.

³¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. III, 1949, გვ. 287.

³² იქვე, გვ. 286.

³³ თ. ლომოური, საქართველოსა და ოქროს ურდოს შორის ურთიერთობის საკითხისათვის XIV ს., გვ. 35.

აღის განძის შემადგენლობაში შემავალ თოხთამიშის მონეტებიდან ყველაზე გვიანდელია 1384 წ. მოჭრილი ფული. ხომ არ არის ეს იმისი საბუთი, რომ ამის შემდეგ თემურ ლენგის ლაშქრობასთან დაკავშირებით ეს ურთიერთობა წყდება. ასეთ ეჭვს დუშეთის დაღუპული განძი აბათილებს. ამ განძის ჩვენამდე მოღწეულ თოხთამიშის ორ მონეტიდან ერთზე იკითხება თარიღი 792-1389—90 წწ³⁴.

ასეთი ღრმა ისტორიული ფესვები აქვს საქართველოსა და ოქროს ურდოს ურთიერთობას. ეს ინტენსიური პოლიტიკურ-ეკონომიური კავშირი დასტურდება როგორც წყაროების მონაცემებით, ასევე ფაქტიური მასალითაც. უნდა ვიფიქროთ, რომ აღმოსავლეთ საქართველოსა და ოქროს ურდოს შორის კავშირი, თუ ყოველთვის არა, უმეტეს შემთხვევაში დარიალანის კარით ხორციელდებოდა. სრულიად აშკარაა, რომ აღის განძის მონეტები ჩვენთან ამ გზითაა შემოსული. ამას ორი საბუთი ამტკიცებს: 1) ჯანიბეკ I-ის ფულებში, რომლებიც განძის ჯუჩიდური მონეტების საკმაოდ დიდი ნაწილია, არ მოიპოვება არც ერთი ცალი მოჭრილი თავრიზში ან მოჭრილი 755 წ. (=1354) შემდეგ, ე. ი. წარმოდგენილი არ არის ხანა, როდესაც ჯანიბეკ I ხელთ ეპყრა თავრიზი და ამიერკავკასიის ქალაქები; 2) ამის მსგავსად, განძის თოხთამიშის ფულებშიაც არ ურევია თავრიზში ან ამიერკავკასიის ქალაქებში მოჭრილი მონეტები, ან მოჭრილი 786 წ. (=1384/5) შემდეგ, ე. ი. აქაც წარმოდგენილი არ არის ის ხანა, როდესაც თოხთამიშს ხელთ ჰქონდა თავრიზი და, რაც მთავარია, ამიერ-კავკასიის ქალაქები³⁵.

აღის განძის შემადგენლობაში ჯელარიდების სულ ოთხი მონეტა აღმოჩნდა (შეიხ ოვეისის 1356—1374—2 ც. და ჰუსეინის 1374—1382 წწ.—2 ც). აშკარაა, რომ XV ს-ის დასაწყისში მათ არ ჰქონიათ ფართო გავრცელება საქართველოში. ჯელარიდების მონეტებიდან ჩვენში დროის ძალიან მცირე მონაკვეთში შედარებით გავრცელებული მოჩანს გიორგი VII მოკავშირის აჰმედ ჯელაირის (1382—1411 წწ.) მონეტები. მისი სახელით მოჭრილი მონეტები ნაპოვნია საქართველოს ტერიტორიაზე, როგორც ცალკეული აღმოჩენების სახით³⁶, ასევე განძებში³⁷. გიორგისა და აჰმედის პოლიტიკურ კავშირზე თემურ-ლენგის წინააღმდეგ ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი. ცხადია, აჰმედის მონეტების გავრცელების საკითხი ამ ისტორიულ ფაქტთან მჭიდრო კავშირშია.

³⁴ Е. А. Пахомов, Монетные клады, I, № 169.

³⁵ თ. ლომოური, მითით. ნაშრ., გვ. 37—38.

³⁶ გ. ფ. № 2261.

³⁷ Е. А. Пахомов, Монетные клады, I, №№ 163, 165.

განვიხილოთ ახლა საქართველოში თემურ-ლენგის მონეტების გავრცელების საკითხი და შერეფ ედ-დინ ალი იეზდის ცნობა.

XV ს-ის დასაწყისში აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ფულად სისტემაში ახალი გარდატეხა მოხდა. საბოლოოდ დაკნინებულ ჯელაირიდულ დირჰემს ცვლის თემურის მაღალხარისხოვანი ვერცხლის თანგა, რომლის წონა 6,2 გრ-ს უდრიდა³⁸. თანგა, როგორც ფულის ძირითადი ერთეული, მიღებულ იქნა მთელ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში. საქართველოს ფულად სისტემას, როგორც ფაქტიური მასალის ანალიზი ცხადყოფს, ეს რეფორმა არ შეხებია. XIV ს. დასასრულს და XV ს-ის დასაწყისში ჩვენში საბოლოოდ დაკნინებული წონის მონეტები იჭრება³⁹, და მათ ტიპოლოგიურადაც არაფერი აქვთ საერთო თემურ-ლენგის თანგებთან. ეს რა თქმა უნდა, შეიძლება აიხსნას იმითაც, რომ ეკონომიურად უკიდურესად დასუსტებულ ქვეყანას საშუალება არ ჰქონოდა ასეთი სრულფასოვანი მონეტის მოჭრისა, მაგრამ ამ გარემოებას ხელი არ უნდა შეეშალა თემურ-ლენგის თანგების გავრცელებისათვის საქართველოს ტერიტორიაზე. სინამდვილეში კი სულ სხვა სურათი გვაქვს. ჩვენში თემურის მონეტების (მაგრამ არა რეფორმის შემდეგდროინდელი სრულფასოვანი თანგებისა, არამედ XIV ს-ის წვრილი ფულის) აღმოჩენის სულ რამდენიმე შემთხვევაა აღრიცხული: 1. ბაშკირეთის რ-ნ სოფ. ყაბარდოში ნაპოვნია მაჰმუდისა და თემურის სახელით მოჭრილი ფული, რომელიც ინახება საქ. სახელმწიფო მუზეუმის ნუმიზმატიკის განყოფილებაში⁴⁰. 2. პარიზიდან დაბრუნებულ ჯუჩიდური მონეტების უპასპორტო განძში ერია თემურის სამი მონეტაც⁴¹ (ორი მოჭრილია თემურისა და სიურლათმიშის სახელით, ერთზე იკითხება თარხლი ჰიჯ. 785 წ. = 1383/4, ხოლო მესამე, თემურისა და მაჰმუდის სახელით, 1388—1403 წწ. ორ მათგანზე გაირჩევა მოჭრის ადგილიც: თავრიზი და სამარყანდი). 3. 1861 წ. თბილისის მიდამოებში აღმოჩნდა ვერცხლის მონეტების განძი, რომლის შემადგენლობაში ყოფილა ერთი ცალი თემურისა და სიურლათმიშის სახელით აღბეჭდილი მონეტაც (მოჭრილი თავრიზში ჰიჯ. 788 წ. = 1386/87)⁴². 4. 1830—32 წწ. ლორეს ციხის ნანგრევების ახლოს იპოვნეს 2430 ცალისაგან შემდგარი ვერცხლის მონეტების გან-

³⁸ Е. А. Пахомов, Монетные клады... I. გვ. 30.

³⁹ Д. Г. Капанадзе, Грузинская Нумизм., გვ. 98—114.

⁴⁰ გ. ფ. № 5097.

⁴¹ გ. ფ. №№ 7694, 7700.

⁴² Е. А. Пахомов, მითით. ნაშრ., I, № 163.

ძი. განძში შემავალ 503 აღმოსავლურ მონეტიდან 16 თემურისა და სხვადასხვა პირების მიერ მოჭრილი მონეტა ყოფილა⁴³. ამ სიიდან უტყუარი მხოლოდ პირველი შემთხვევაა, მაგრამ კიდევაც რომ დავუშვათ ე. პახომოვის ცნობების სისწორე, საქართველოს ტერიტორიაზე თემურ-ლენგის მონეტების აღმოჩენების სიმცირე მაინც თვალში საცემია. ეს სიმცირე განსაკუთრებით იგრძნობა მაშინ, თუ ჩვენში თემურის მონეტების აღმოჩენათა რაოდენობას შევუფარდებთ ჯუჩილდურ მონეტებს, რომლებიც ასეულობით ჩნდებიან საქართველოს ტერიტორიაზე. მეტად სიმპტომატურია რომ ალის განძში თემურის არც ერთი მონეტა არ შედის. ამრიგად, XV ს-ის დასაწყისში თემურის მონეტები საქართველოს ტერიტორიაზე ფართოდ გავრცელებული არ მოჩანს.

თემურ-ლენგის ისტორიკოსის შერეფ ედ-დინ ალი იეზდის ცნობის თანახმად, როდესაც თემურსა და საქართველოს მეფეს გიორგი VII შორის შეთანხმება მოხერხებულა, ამ უკანასკნელს მრისხანე მეტოქისათვის სხვა საჩუქრებთან ერთად გამოუგზავნია ათასი ოქროს მონეტა შემკული თემურ-ლენგის სახელით⁴⁴. XVII ს-ის ქართველ ისტორიკოსს ფარსადანს გორგიჯანიძეს კი ნათქვამი აქვს, რომ გიორგი VII თემურს ათასი თეთრი გაუგზავნაო⁴⁵. რომელ ცნობას უნდა მივანიჭოთ უპირატესობა?

ჯერ ერთი, სავალდებულო არ არის ფ. გორგიჯანიძის მიერ ნახმარ ტერმინში „თეთრი“ აუცილებლად ვერცხლის მონეტები ვიგულისხმეთ, რადგან, როგორც ეს აკად. ივ. ჯავახიშვილს აქვს გამოჩვენებული, „თეთრი“ ფულის აღმნიშვნელ ზოგად ტერმინად იხმარებოდა და ხშირ შემთხვევაში მის ქვეშ ოქროს მონეტებიც იგულისხმებოდა⁴⁶. მაგრამ თუ კი ფ. გორგიჯანიძის მიერ ნახმარ ტერმინში ნამდვილად ვერცხლის მონეტები იგულისხმება, მაშინ მის ცნობას შეიძლება ანგარიში არ გავუწიოთ.

შერეფ ედ-დინ ალი იეზდის თხზულება „ზაფარ-ნამე“ სამეცნიერო ლიტერატურაში თემურ-ლენგის მოღვაწეობის შესახებ ყვე-

⁴³ Е. А. Пахомов, Монетные клады, I, № 165.

⁴⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული საფას-საზომთაძეგნეობა ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია, გვ. 8.

⁴⁵ ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, სარგის კაკაბაძის გამოცემა, საისტორიო მოამბე, 1925, II. გვ. 312.

⁴⁶ ივ. ჯავახიშვილი, მითით. ნაშრ., გვ. 12.

ლაზე კომპეტენტურ წყაროდაა მიჩნეული⁴⁷. მას თვით ნიზამ ედ-დინ შამის შრომაზედაც მაღლა აყენებენ, რადგან შერეფ ედ-დინ ალი იეზდი ისეთ წყაროებს იყენებს, რომლებიც არც ერთ სხვა ისტორიკოსს არ გამოუყენებია⁴⁸. გარდა ამისა, შერეფ ედ-დინ ალი იეზდი XV ს. I ნახევრის ისტორიკოსია და მისი ცნობები ამდენად უფრო სარწმუნოა, ვიდრე XVII ს-ის ქართველი ისტორიკოსის ვერსია. მართალია, ალი იეზდის ნაშრომი სრულებით არ არის დაზღვეული ნაკლისაგან, რაც, უპირველეს ყოვლისა, თემურის გადაჭარბებულ აპოლოგიაში გამოიხატება, მაგრამ ამ შემთხვევაში არავითარ გადამეტებას აღგილი არ უნდა ჰქონდეს. ბოლოს და ბოლოს რას წარმოადგენდა ათასი თეთრი თანგა (მოჭრილი თემურის მიერ), რომ იგი განსაკუთრებით აღენიშნა თემურ-ლენგის ისტორიკოსს. თემურის წინაშე თითქმის მთელი მაშინდელი აღმოსავლეთი იბრია ქედს და სპეციალურ ლიტერატურაში ჩამოთვლილ საჩუქრების ფონზე⁴⁹, რასაც დაპყრობილი ქვეყნების მესვეურები უგზავნიდნენ მას, ათასი ვერცხლის თანგა იმდენად უმნიშვნელოა, რომ საეჭვოა ვინმეს ეკადრებია მათი გაგზავნა მრისხანე დამპყრობლისათვის.

ფ. გორგიჯანიძის ისტორია ჩვენი წარსულის შესწავლის საქმეში მისი სანდოობის თვალსაზრისით არც თუ ისე მაღალ შეფასებას იმსახურებს⁵⁰. თემურ-ლენგის შემოსევების ამბავიც მას თავისებურად და ზოგჯერ შემცდარი გაშუქებით აქვს გადმოცემული⁵¹. კონკრეტულ შემთხვევაშიაც მის ცნობას ვერ მივცემთ უპირატესობას შემდეგი მიზეზების გამო: 1) ფ. გორგიჯანიძე XVII ს-ის ისტორიკოსია და ასეული წლებითაა მოცილებული თემურის ეპოქას, ალი იეზდი კი თითქმის თემურის თანამედროვეა. 2) ფ. გორგიჯანიძე თავის ისტორიისათვის, როგორც ეს უკანასკნელი ხანის გამოკვლევებითაა დამტკიცებული, იყენებდა არა პირველხარისხოვან წყაროებს (შერეფ ედ-დინ ალი იეზდის და ნიზამ ედ-დინ შამის „ზაფარნამეს“), არამედ კომპილაციურ თხზულებებს და ამდენადაც არც

⁴⁷ Проф. А. Якубовский, Тимур (Опыт краткой характеристики) ВИ, 1946, 8—9, გვ. 44.

⁴⁸ იქვე, გვ. 44.

⁴⁹ იქვე, გვ. 42—74.

⁵⁰ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1945, თბილისი, გვ. 284—298.

⁵¹ ს. კაკაბაძე, ფ. გორგიჯანიძის ისტორია, გვ. 198.

ამ მხრივ ავსებდა იმ ხარვეზს, რომელიც მის თხრობას, როგორც თემურის არა თანამედროვე პირისას, გააჩნდა⁵².

ამრიგად, ფაქტად უნდა ჩაითვალოს გიორგი VII მიერ თემურისათვის მისი სახელით აღბეჭდილი ათასი ოქროს ვაგზავნა. რა მონეტები უნდა ყოფილიყო ისინი?

აკად. ივ. ჯავახიშვილი და პროფ. ს. კაკაბაძე მათ უცილობლად გიორგი VII-ის მიერ მოჭრილ მონეტებად მიიჩნევენ⁵³.

თუ არ ჩავთვლით ანტიკურ პერიოდს, საქართველოს ზარაფხანებში ოქროს მონეტების ემისიის საკითხი ჯერჯერობით დადებითად ვერ წყდება. მართალია, მეცნიერების განვითარებაში შერეფ ედ-დინ ალი იეზდის ზემოთ მოყვანილ სიტყვების გარდა სხვა ცნობებიც არსებობს⁵⁴, რომლებიც ადასტურებენ საქართველოში ოქროს მონეტების მოჭრის ფაქტს, მაგრამ ეს უშუალო ნუმისმატიკური მასალით არ დასტურდება. ამიტომ ივ. ჯავახიშვილისა და ს. კაკაბაძის მოსაზრებას, თუ კი ის გამართლდება, ძალიან დიდი მნიშვნელობა ექნება ქართული ნუმისმატიკის ისტორიისათვის. სამწუხაროდ, მათ თავიანთი აზრი მხოლოდ შერეფ ედ-დინ ალი იეზდის ცნობაზე აქვთ დამყარებული და იგი სხვა საბუთით არ შეუმაგრებიათ. მართლაც ეს კი არ არის დამაჯერებელი, რადგან გიორგი VII შეეძლო თემურისათვის მისივე მოჭრილი ოქროს მონეტებიც გაეგზავნა.

პირველი საბუთი ივ. ჯავახიშვილისა და ს. კაკაბაძის აზრის სასარგებლოდ თვით შერეფ ედ დინ ალი იეზდის მიერ ფაქტის აღნიშვნაში უნდა ვეძიოთ. როგორც ჩანს, ისტორიკოსი ამ ფაქტს განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა, რომ მასზე ასე რიგ გაამახვილა ყურადღება. შემდეგი საბუთი მდგომარეობს იმაში, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე თემურ-ლენგის თანგების აღმოჩენის არც ერთი შემთხვევა არ არის აღრიცხული. სავარაუდოა, რომ ისინი საერთოდ არ შემოდიან საქართველოს ტერიტორიაზე. მით უმეტეს არ უნდა შემოსულიყო ოქროს მონეტები, რომლებიც აღმო-

⁵² დ. კ ა ც ი ტ ა ძ ე, ფ. გორგიჯანიძის თხზულებისა და „ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელებების XV საუკუნის სპარსული წყაროები, აღმოსავლური კრებული, 1960, I, გვ. 157.

⁵³ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული საფას-საზომთამცოდნეობა ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია, გვ. 8—10; ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, საფასის ისტორიისათვის საქართველოში, საისტორიო მოამბე, წ. I, 1925, გვ. 15.

⁵⁴ Д. Г. Капанадзе. Груз. Нумизматика, гв. 158, შენიშ. № 139.

სავლეთში განსაზღვრული რაოდენობით იჭრებოდა⁵⁵. ე. პახომოვმა წერილობით შეკითხვაზე გვიპასუხა, რომ თავისი ხანგრძლივი მოღვაწეობის მანძილზე მას ამიერკავკასიის ნუმისმატიკურ განძებში არ შეხვედრია არც ერთი ოქროს მონეტა, მოჭრილი თემურ-ლენგის სახელით. მაგრამ, როგორც ცნობილია, თემურ-ლენგს საქართველოს დედაქალაქი—თბილისი რამდენჯერმე ეპყრა ხელთ. ადვილი დასაშვებია, რომ თბილისის აღების აღსანიშნავად მან საქართველოს ზარაფხანებში მოაჭრევინა მონეტები, რომლებიც შემდეგ გიორგი VII-ს ჩაუვარდა ხელთ. ჩვენ ვუღელდებით შევისწავლეთ საქართველოს სახელმწ. მუზეუმის, მოსკოვის ისტორიული მუზეუმისა და ერმიტაჟის აღმოსავლური მონეტების ფონდები, მაგრამ თემურ-ლენგის სახელით თბილისში მოჭრილი ოქროს, ან, თუნდაც, ვერცხლის მონეტა ვერ მოვიძიეთ. ჩვენი თხოვნით პროფ. დ. ლენგმა შეამოწმა ბრიტანეთის მუზეუმის აღმოსავლური მონეტების საცავი და გვიპასუხა, რომ საინტერესო მონეტები არც იქ აღმოჩნდა. იგივე პასუხი მივიღეთ შუა აზიის რესპუბლიკებში მომუშავე ნუმისმატიკებისაგან (ე. დავიდოვიჩისა და მ. კაპლუნოვასაგან). დუშანბეს, ტაშკენტისა და სამარყანდის მუზეუმებში თემურის სახელით თბილისში მოჭრილი მონეტები დაცული არ არის და არც ოდესმე ყოფილა მათი აღმოჩენის შემთხვევა აღრიცხული შუა აზიის ტერიტორიაზე.

უკანასკნელ ხანებში ასპირანტმა მ. სეიფ ედ-დინიმ საქართველოს სახელმწ. მუზეუმის აღმოსავლური მონეტების ძირითად ფონდში დაცულ თემურის თანგაზე (№ 4565 p=5.85), რომელიც აქ ინახებოდა როგორც *numi incerti* წაიკითხა ზარაფხანის აღმნიშვნელი სიტყვა—თბილისი მაგრამ მისი წაკითხვა აშკარად მცდარია. მას მხარი არ დაუჭირა ცნობილმა არაბისტმა აკად. გ. წერეთელმა და არც აღმოსავლური მონეტების სპეციალისტებმა: ა. ბიკოვმა, ი. დობროვოლსკიმ, ს. იანინამ და ირ. ჯალალანამ. ა. ბიკოვმა ამ მონეტაზე თბილისის ნაცვლად წაიკითხა ბიდლისი. თბილისში მოჭრილი თემურის მონეტები ცნობილი არ არის ლიტერატურაიდანაც⁵⁶. დაბოლოს, მეოთხე საბუთი: თემურ-ლენგის ოქროს მონეტები საკმაოდ დიდ იშვიათობას წარმოადგენენ. შუა აზიისა და

⁵⁵ В. Бартольд, Персидская надпись на стене Анийской мечети Мануче. С.-Петербург, 1911, гл. 17—18.

⁵⁶ A manual of Musulman numismatics by O. Codrington, M. D. t. S. a. London, 1904; Additions to the Oriental collection 1876—1888, by Stanley Lane—Poole, London, 1890— pp. 141—147.

ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე მათი აღმოჩენის შემთხვევები, როგორც ე. პახომოვმა და ე. დავიდოვიჩმა მოგვწერეს, აღრიცხული არ არის. დ. ლენგის წერილის თანახმად არ ინახება იგი ბრიტანეთის მუზეუმშიაც. ასეთია ის საბუთები, რომლებიც ივ. ჯავახიშვილისა და ს. კაკაბაძის მოსაზრებას მისაღებად ხდიან.

მაგრამ შეიძლება მათი აზრის საწინააღმდეგო არგუმენტების მოყვანაც. პირველი ასეთი არგუმენტი ზოგადი ხასიათისაა. სრულიად სამართლიანია, რომ აღმოსავლეთში ოქროს მონეტები მცირე რაოდენობით, რაიმე განსაკუთრებულ შემთხვევასთან დაკავშირებით იჭრებოდა. მაგრამ ოქროს მონეტები მაინც იჭრებოდა და მათი გარკვეული ნაწილი მიმოქცევაშიაც კი ირთვებოდა⁵⁷. საქართველოში კი, ანტიკური პერიოდის გარდა, ოქროს მონეტების მოჭრის შემთხვევა ცნობილი არ არის. ყოველ შემთხვევაში ასეთი მონეტა ჯერჯერობით არ არის ნაპოვნი. საქართველოში, როგორც ჩანს, არ ყოფილა ოქროს მონეტების მოჭრის ტრადიცია და მით უფრო დაუჯერებელია, რომ ეს განხორციელებულიყო თემურ-ლენგის შემოსევების პერიოდში. როდესაც საქართველო ეკონომიურად უკიდურესად იყო დასუსტებული. მეორეც, მართალია, თემურის ოქროს მონეტები დიდ იშვიათობას წარმოადგენენ, მაგრამ ისინი მაინც ცნობილია. სამი ცალი ინახება ერმიტაჟში, რომლებიც ა. მარკოვს აქვს გამოქვეყნებული⁵⁸ და შვიდი-ცალი, დღემდე გამოუქვეყნებელი, ჩვენ ვნახეთ მოსკოვის ისტორიულ მუზეუმში⁵⁹. მეტად სიმპტომატურია, რომ ათივე მონეტა მოჭრილია თემურის საქართველოში ლაშქრობამდე და საფინანსო რეფორმის წინა ხანებში. სინქრონული პერიოდის თემურის ვერცხლის მონეტები კი, როგორც თავის ადგილზე მივუთითეთ, საქართველოს ტერიტორიაზე, მართალია მცირე რაოდენობით, მაგრამ მაინც შემოდის. დასაშვებია, რომ ეკონომიური ურთიერთობის გზით საქართველოში მოედწია თემურ-ლენგის ოქროს მონეტებსაც.

შემოთქმულის გამო ჩვენ უყოყმანოდ ვერ გავიზიარებთ აკად.

⁵⁷ Г. А. Федоров-Давыдов, К вопросу о денежном курсе золота в Иране и Средней Азии в XIV в., გვ. 54.

⁵⁸ А. Марков, Инвентарный Каталог Мусульманских монет Императорского Эрмитажа, С.-Петербург, 1897, გვ. 566, №№ 335—336, 339; № 335 მოჭრილია ჰიჯ, 781=1379/80, № 336—781=1379/80; № 339—783=1381/82).

⁵⁹ მოსკოვის ისტ. მუზეუმის აღმ. მონეტების ფონდი: №№ 91560/В—1029—1030. თემური და სიურღათში, მოჭრილია 778წ=1376/1377—2 ც.; 91560/В—1031—2. თემური და სიურღათში, მოჭრილია 781 წ=1379/80—2 ც.; 91560/В—1034—36. თემური და სიურღათში, მოჭრილია 782წ=1380/81—3 ც.

ივ. ჯავახიშვილისა და პროფ. ს. კაკაბაძის აზრს. რა თქმა უნდა, შესაძლებელია, რომ თემურის სახელით სიქა შემკული ათასი ოქროს მონეტა მოაქრევიანა გიორგი VII. როგორც დონატორი მონეტები, მაგრამ ამ მოსაზრების კატეგორიულად მტკიცების მომხრე ჩვენ არა ვართ.

კონსტანტინე I (1407—1411) და ალექსანდრე დიდის (1412—1443) სახელთან დაკავშირებული რამდენიმე ცნობა მოგვეპოვება, რომლებიც მოტანილი გვაქვს ზემოთ (გვ. 9-10). კონსტანტინე I საბუთებში „თეთრისა“ და „თანგის“ ურთიერთშენაცვლება გვაფიქრებინებს, რომ მის დროს „თეთრში“ უკვე „თანგა“ იჭრის. „თანგა“ გვხვდება აგრეთვე ალექსანდრე დიდის საბუთებშიც. მის მიერ შემოღებული „ორმეოცი თეთრი მალიც“ თანგა უნდა ყოფილიყო. ამას მხარს უჭერს ის გარემოებაც, რომ თვით ალექსანდრეს მონეტის სინჯიც და წონაც იმდენად დაბალი იყო, რომ ვეჭვობთ სახელმწიფოსათვის მას რაიმე რეალური შეღავათი მიეცა.

ამრიგად, წყაროების ცნობების მეშვეობით დასტურდება, რომ 1440-იან წლებამდე (და შემდეგაც) საქართველოში გავრცელებული მონეტა—თანგა ყოფილა. გარდა ამისა, დასტურდება ისიც, რომ ალექსანდრეს მეფობის ხანაში როგორც სახელმწიფო ხაზინა, ასევე ხალხი ფულის დიდ ნაკლებობას განიცდიდა (მალის გაჩენა ალექსანდრეს მიერ, თომა მეწოფლის ცნობა იმის შესახებ, რომ ხალხს ტყვედ წაყვანილ ნათესავების გამოსყიდვა 1000—1000 თანგად აღარ შეეძლო).

რას ამტკიცებს ფაქტიური მასალა? 1830—32 წწ. ლორეში აღმოჩენილი ფულადი განძი ნათელს კდენს სამონეტო მიმოქცევის სურათს საქართველოში 30—40-იან წლებამდე. ეს განძი თავის დროზე პეტერბურგის აზიურ მუზეუმში მოხვდა დასაცავად. ლენინგრადში ყოფნის დროს ჩვენ ამაოდ ვეცადეთ აღგვედგინა ამ განძის კომპლექსი. საქმე ისაა, რომ განძში შემავალი მონეტები მათი სადაურობის მიხედვით, სათანადო დოკუმენტაციის გარეშე გაუტარებიათ სხვადასხვა ფონდებში. მაგრამ, რომ ლორეს განძი ნამდვილად შესულა პეტერბურგის აზიურ მუზეუმში, ეს არ უნდა იყოს საეჭვო. ლორეს განძში 67 ქართული მონეტა იყო⁶⁰. ყოფილ აზიურ მუზეუმის ნუმისმატიკურ ფონდებში დღესაც ამდენივე ქართული მონეტაა დაცული.

განძის აღმოსავლური მონეტების უკიდურესი თარიღებია 1343—1426 წწ. 1426 წ. არის განძის დაფლობის terminus post

⁶⁰ Е. А. Пахомов, Монетные клады... I, № 165.

quem. მაგრამ, ჩვენ გვგონია, რომ განძი კიდევ უფრო გვიან უნდა იყოს ჩამარხული. ამას გვაფიქრებინებს ლორეს განძში 67 ქართული მონეტის აღმოჩენა. ალექსანდრემ ლორე 1431 წელს აიღო⁶¹. ძნელი დასაჯერებელია XV ს-ის გაუფასურებული და ფაქტიურად არავითარი ღირებულების მქონე ქართული მონეტა ასეთი რაოდენობით გასულიყო საქართველოს ფარგლებს გარეთ და სრულფასოვან მონეტებთან ერთად მოხვედრილიყო განძში. ჩვენი აზრით, უფრო სწორია განძის დაფლობა 1431 წლის შემდეგ ვივარაუდოთ, როდესაც ლორე საქართველოს შემოუერთდა და, ბუნებრივია, ქართულმა მონეტებმაც იწყო იქ ტრიალი.

ლორეს განძის 503 აღმოსავლურ მონეტიდან 13 ჯუჩიდიურია, 22 ჰულაგუიდიური, 9 ჯელაირიდიული, 16 თემურისა და სხვადასხვა პირის (სიურღათშიში, მაჰმუდი) მიერ მოჭრილი, 47 თემურიდების, 50 შირვანშაჰების, 8 ოსმალების, 3 მამელუქების, 90 ყარა-ყოინლუ და 9 აკ-ყოინლუ⁶². რა დასკვნის გამოტანა შეიძლება აქედან? უპირველეს ყოვლისა თვალში გვეცემა, რომ ამ განძში მოხვედრილი არ არის თემურის 6,2 გრ-ის წონის მქონე თანგა. როგორც უკვე გვქონდა აღნიშნული, ამ თანგის აღმოჩენის არც ერთი შემთხვევა არ არის ფიქსირებული საქართველოს ტერიტორიაზე, რაც გვიმტკიცებს იმ აზრს, რომ ქართულ წყაროებში მოხსენებულ „თანგაში“ არ უნდა იგულისხმებოდეს თემურის თანგები. ისინი, როგორც ჩანს, საერთოდ არ შემოდიან საქართველოში. სამაგიეროდ კვლავ მცირე რაოდენობითაა წარმოდგენილი თემურ-ლენგისა და სხვადასხვა პირების სახელით XIV ს-ის 80—90-იან წლებში მოჭრილი მონეტები. შენდევნი დასკვნა მდგომარეობს იმაში, რომ საქართველოს ამ ნაწილში კვლავ ტრიალებს (მართალია, უკვე შემცირებული მასშტაბით) ჯუჩიდიური, აგრეთვე ჰულაგუიდიური და ჯელაირიდიული მონეტები.

თემურ-ლენგის სიკვდილის შემდეგ ადარბადაგანს თურქმანები ეუფლებიან. საქართველოს მეზობლად ახალი ძალა ჩნდება. ყარა-ყოინლუს წინააღმდეგ ომს საქართველოს ორი მეფე (გიორგი VII და კონსტანტინე I) შეეწირა მსხვერპლად⁶³. ყარა-ყოინლუს მონეტების თავმოყრას ლორეს განძში ადვილად ავხსნით ამ ისტორიულ მომენტების გათვალისწინებით.

⁶¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. IV, 1948, გვ. 35.

⁶² Е. А. Пахомов, Монетные клады... I, № 165.

⁶³ ნ. ბერძენიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, ნაწ. I, გვ. 285—286.

ლორეს განძის შემადგენლობა გვაფიქრებინებს, რომ თემურ-იდებისა და შირვან-შაჰების მონეტებს საკმაოდ ფართო გავრცელება უნდა ჰქონოდათ საქართველოში. ძნელი სათქმელია რამდენად იყო გავრცელებული ჩვენში ამ დროს ოსმალებისა და მამელუქების მონეტები, მაგრამ განძის შემადგენლობაში მათი მოხვედრა უკვე თავისთავად იმსახურებს დიდ ყურადღებას.

ცხადია, ლორეს განძი დიდ დახმარებას გვიწევს, მაგრამ მას მთლიანად მაინც არ შეუძლია წარმოგვიდგინოს ფულის ტრიალის სურათი ჩვენში XV ს-ის 30—40-იან წლებში, რადგან ლორე საქართველოს ახლადშემოერთებული სამხრეთის საზღვარი იყო, რომელსაც უშუალო შეხების წერტილი ჰქონდა აღმოსავლეთის სამყაროსთან და დამატებითი ცნობების უქონლობის გამო ძნელდება იმის თქმა, ქვეყნის სიღრმეშიაც თუ იყო ანალოგიური მდგომარეობა. საბედნიეროდ ჩვენ მოგვეპოვება ასეთი დამატებითი მასალა.

1928—30 წლებში დუშეთის რ-ნ სოფ. ყინვანში აღმოჩნდა ფულადი განძი, რომელიც შედგებოდა 68 თანგისა და 20 ქართულ მონეტისაგან⁶⁴. ამ ოც მონეტიდან ცხრამეტი—თევზის გამოსახულებიანია. მათი დათარიღება ჭირს. შეიძლება აქ ყვარყვარეს მონეტები გვეგულისხმა, მაგრამ წინ ერთ დაბრკოლებას ვაწყდებით. 1934 წელს აშტარაკის რ-ნ სოფ. კოშში აღმოჩნდა განძი, რომლის დაფლობის terminus post quem არის 811 წ.=1408/9⁶⁵. სწორედ ამ განძში აღმოჩნდა თევზის გამოსახულებიანი მონეტა დამახინჯებული არაბული წარწერით. ყინვანის განძის ცალების იდენტური. ცხადია, კოშის განძის ცალი არ შეიძლება ეკუთვნოდეს ყვარყვარეს*. მეოცე ქართული მონეტის თარიღიც გაურკვეველია. რადგან მეფის სახელის აღმნიშვნელი ერთი ასოც კი არ არის შემორჩენილი.

მუსლიმანური მონეტების უმრავლესობა შირვანშაჰების ჩვეულებრივი ტიპის ანონიმური თანგებია მოჭრილი ჰიჯ. 827=1423/4, 833=1429/30. 832=1428/9, 834=1430/1 წწ. (შემახია, დარუბანდი) და ორი ცალი ყარა—ყოინლუ (ყარა იუსუფი 790—823=1388—1420 წწ)⁶⁶.

⁶⁴ ე. პახომოვის ცნობით ეს განძი კახეთშია აღმოჩენილი, იხ. Е. А. Пахомов, Монетные клады... III. გვ. 54, № 876.

⁶⁵ იქვე, III, № 872.

* უნდა აღინიშნოს, რომ კოშის განძის შემადგენლობაში შედიოდა აგრეთვე მურად III მონეტა მოჭრილი 1574/5 წწ.

⁶⁶ იქვე, III, გვ. 876.

ამრიგად, ჟინვანის განძი ავსებს ლორეს განძის მონაცემებს და შირვანშაჰების თანგებს საქართველოში XV ს-ის 30-იან წლებში ფართოდ გავრცელებულ მონეტად მიგვაჩნევენ.

ჩვენი აზრით, სინქრონულ ხანების ქართულ საბუთებში მოხსენიებულ თ ა ნ გ ა შ ი ც შირვანშაჰების მონეტებია საგულისხმებელი.

ვახტანგ IV (1443—46) დროის შესახებ ჩვენ ძალიან ცოტა რამ ვიცით. მოგვეპოვება მხოლოდ ერთადერთი სიგელი, სადაც თ ა ნ გ ა იხსენიება. მაგრამ ეს საბუთიც ალექსანდრე დიდის მიერ გაცემული სიგელის განახლებას წარმოადგენს⁶⁷.

გიორგი VIII (1446—1476) საბუთებშიაც ფულის ძირითად ტერმინად კვლავ თ ა ნ გ ა მოხანს⁶⁸. მართალია, 1459 წელს შედგენილ სამთავნელთა სარგოსა და საკანონოს სიაში მას დ რ ა მ ა ენაცვლება⁶⁹, მაგრამ, როგორც სამართლიანად აღნიშნა ივ. ჯავახიშვილმა, იგი გვიანდელი გადამწერის კორექტურა უნდა იყოს⁷⁰. ეჭვგარეშეა დედანში თანგა იქნებოდა. თანგა, როგორც ჩანს, დიდი რაოდენობით შემოდის ჩვენში, რადგან თითო კომლი უკვე ათას ათასი თ ა ნ გ ი ს გადახდასაც კი კისრულობს კ ა ხ ე თ შ ი⁷¹. გარდა თანგისა გავრცელებულად მოხანს აგრეთვე ს ო მ ი⁷² და ვ ე ნ ე ტ ი კ უ რ ი ფ ლ უ რ ი⁷³. მათი ერთდროული მოხსენიება სიგელებსა და ალაპებში უეჭველად ხდის იმ ფაქტს, რომ ისინი სინქრონული მონეტებია.

გამოსარკვევია კიდევ სადაურ ფულს გულისხმობს ბიზანტიის უკანასკნელი კეისრის—კონსტანტინეს დესპანი ფრანძესი. როდესაც გვაუწყებს, რომ გიორგი VIII ერთდროულად 56000 დუკატის მიცემას შეჰპირდა თავის ქალიშვილს ბიზანტიაში გამგზავრებას წინ⁷⁴.

⁶⁷ ს. კაკაბაძე, ისტორ. საბ. III, გვ. 25.

⁶⁸ თ. ჟორდანიას, ქცბი II, გვ. 270. მისივე, ისტორიული საბუთები შიო-მღვიმის მონასტრისა, გვ. 75.

⁶⁹ იქვე, გვ. 273.

⁷⁰ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული საფას-საზომთამცოდნეობა ანუ ნუმიზმატიკა-მეტროლოგია, გვ. 17.

⁷¹ თ. ჟორდანიას, ქცბი II, გვ. 270.

⁷² ს. კაკაბაძე, ისტ. საბ., III, გვ. 36; თ. ჟორდანიას, ქცბი II, გვ. 277—278; ნ. მარი, ჯვრის მონასტრის ალაპები, გვ. 19, 29, 52, 58.

⁷³ ს. კაკაბაძე, ისტ. საბ. III, გვ. 36, თ. ჟორდანიას, ქცბი II, გვ. 277—278, ნ. მარი, ალაპები, გვ. 5, 9—10, 11, 60.

⁷⁴ თ. ჟორდანიას, ქცბი II, გვ. 287; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, 1948, IV, გვ. 50.

წყაროების ამ ცნობების შემოწმების შესაძლებლობას ფაქტიური მასალით ჩვენ მოკლებული ვართ. ამ პერიოდის მონეტების აღმოჩენის შემთხვევები საქართველოს ტერიტორიაზე აღრიცხული არ არის. ამიტომ აქ ზოგადი მსჯელობით უნდა დავკმაყოფილდეთ.

„სომი“ მონღოლური ტერმინია. იგი ვერცხლის ნაღდობი, ნაკვეთი იყო, რომელიც გარკვეული რაოდენობის ფულად ერთეულს შეიცავდა. მაგ. პროფ. ი. კაუფმანის სიტყვით სომში (რუსულად „сумы“) 108 თათრული თანგა ითვლებოდა⁷⁵.

რაც შეეხება თ ა ნ გ ა ს, შეიძლება დანამდვილებით ითქვას, რომ იგი ამ დროს აღმოსავლეთ საქართველოში ფართოდ გავრცელებული ფულადი ერთეულია. სულ სხვა საკითხია, რომელი ქვეყნის სიჭიბით შემოდის იგი ჩვენში. ამ კითხვაზე ფაქტიური მასალის უქონლობის გამო ძნელია დამაჯერებელი პასუხის გაცემა, მაგრამ ყ ვ ე ლ ა ზ ე უ ფ რ ო მ ე ტ ა დ შ ე ს ა ძ ლ ე ბ ე ლ ი ქ ვ ე ყ ნ ის დასახელება, ვფიქრობთ, შეიძლება. გიორგი VIII-ის დროს საბუთებში მოხსენებული თ ა ნ გ ა, ჩვენის აზრით, შირვანშაჰების მონეტები უნდა იყოს. ასეთ ვარაუდს მხარს უჭერს საერთო ტრადიცია, წინა პერიოდის განძების (ლორეს, ყინვანის) შემადგენლობა, ამ ქვეყნის გეოგრაფიული სიახლოვე აღმოსავლეთ საქართველოსთან.

XV ს-ის ქართული საბუთების მიხედვით, ვ ე ნ ე ც ი უ რ ი დ უ კ ა ტ ე ბ ის გავრცელება საქართველოში უცნაურობით ფაქტია. რა გზით უნდა შემოსულიყვნენ ვენეციური დუკატები ჩვენში? აკად. ნ. ბერძენიშვილი შენიშნავს: „უცხოურ წერილობით წყაროების ჩვენებათა გვერდით ამდროინდელ საქართველოში ხმარებული საფასეს სახელები და განძების სახით შემონახული ნუმიზმატიკური ნიშნები უდავოდ მოწმობენ საქართველოს ეკონომიურ ურთიერთობას „ოქროს ურდოსთან“, ერანისა და მცირე აზიის ქვეყნებთან და განსაკუთრებით ჩრდილოეთ იტალიის ქალაქებთან. უკანასკნელებმა, როგორც ცნობილია, ფრიად ინტენსიური სავაჭრო ურთიერთობა გააჩაღეს XIII—XV საუკუნეებში, როგორც ელხანთა, ისე ჯუზიანთა (—„ოქროს ურდო“) სამფლობელოებთან... ამავე დროს მათ გარკვეული პოლიტი-

⁷⁵ Проф. И. Кауфман, Серебряный рубль в России от его возникновения до конца XIX в., СПб., 1910, гл. 19. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული საფას-საზომთანაცოდნეობა ანუ ნუმიზმატიკა-მეტროლოგია, გვ. 23; ს. კ ა ვ ა ბ ა ძ ე, საფასის ისტორიისათვის საქართველოში, გვ. 9.

კური წარმატებები აქვთ ყირიმ-აზოვის ზღვის, თუ შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროებზე.

სათანადო დაკვირვებით დასტურდება, რომ ამ დროინდელ ფეოდალურ საქართველოს საგარეო ვაჭრობაში ხსენებულ ქალაქებს უპირატესი მნიშვნელობა ჰქონიათ⁷⁶.

ვენეციის რესპუბლიკის ინტენსიურ ვაჭრობის შესახებ მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებთან ჩვენ სიტყვას არ გავაგრძელებთ, ეს იმდენად ცნობილი ფაქტია. ცხადია, წყაროების ცნობებიც რომ არ გაგვაჩნდეს, მაინც უნდა გვევარაუდნა, რომ აღმოსავლეთთან ვაჭრობის გზაზე ვენეციის რესპუბლიკა გვერდს ვერ აუვლიდა საქართველოსაც. მაგრამ ამის დამამტკიცებელი ცნობებიც შემოუნახავს უცხოელ მოგზაურებს. არქანჯელო ლამბერტი გვაუწყებს: „კოლხიდა, რამდენადაც წინაა იყო ცნობილი ძველთაგან, რომელთაც ხშირი მსვლელობა ჰქონდათ ამ ქვეყანაში, იმდენად ჩვენს დროში უცნობია იტალიისათვის, რადგან ყოველივე მიმოსვლა და ვაჭრობა ამ ქვეყანასთან მოისპო. ამის მიზეზი ის არის, რომ ჩვენსა და კოლხიდას შუა ჩადგათ ურქეთი, რომელმაც თავის ბარბაროსობით და მტარვალობით ვაჭრებსა და ცნობის მოყვარეთა გზაზე უკრა ამ ქვეყნისაკენ“⁷⁷. ცხადია, არქანჯელო ლამბერტის ამ ცნობიდან იმ დასკვნის გამოტანა შეიძლება, რომ თურქების მიერ კონსტანტინეპოლის აღებადღე ამ ორ ქვეყანას შორის სავაჭრო ურთიერთობას ჰქონია ადგილი. განსაკუთრებული ინტენსიურობით ეს ურთიერთობა სავაჭრო ფაქტორების კაფასა და ტანას მეშვეობით ხორციელდებოდა. ამაზე პირდაპირ მიუთითებენ XV ს-ის იტალიელი მოგზაურები იოსაფა ბარბარო და ამბროჯიო კონტარინი⁷⁸. მათი სიტყვის თანახმად, ადგილობრივ მკვიდრთ (მეგრელებს) ტრაპიზონიდან შემოჰქონდათ ღვინო და დამარილებული თევზი, კაფადან—მარილი და გაჰქონდათ აბრეშუმი, მომხო ტილო, თაფლი და სხვ⁷⁹. თავისთავად ცხადია, რომ, როგორც დასავლეთ—

⁷⁶ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორია XIII—XIV სს., თბილისის სახელმწ. უნივერსიტეტის შრომები, 1937, VI, გვ. 296. მისივე, Очерк из истории развития феодальных отношений в Грузии (XIII—XVI вв.) Тбилиси, 1938, გვ. 13.

⁷⁷ არქანჯელო ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, თბილისი, 1938, გვ. 3.

⁷⁸ იხ. „მოამბე“, 1894, წ. XI.

⁷⁹ იქვე, გვ. 46, 49, 50.

საქართველოს გზით, ასევე ჯუჩიდების სახელმწიფოს გაკლით, დ ა რ ი ა ლ ა ნ ი ს კ ა რ ი თ იტალიელ ვაჭრებს შეეძლოთ ასეთივე სავაჭრო ურთიერთობა დაემყარებიათ აღმოსავლეთ საქართველოს-თან. მით უმეტეს, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს გააჩნდა ძვირ-ფასი საექსპორტო საქონელი—აბრეშუმი.

ამრიგად, ქართულ და უცხოურ წერილობით წყაროებზე დაყ-რდნობით ვენეციური დუკატების გავრცელების საკითხი XV ს-ის საქართველოში დადებითად უნდა გადაწყდეს. ამ დასკვნას მხარს უჭერს ნუმიზმატიკური ფაქტებიც. 1947 წელს ლეხურის ხეობაში (ახალგორსა და მეჯვრისხევს შუა) აღმოჩენილ XVI ს-ის თურქულ ალთუნებსა და ვენეციურ დუკატებს შორის⁸⁰ ერია XV ს-ის ორი დუკატიც. მოჭრილი ვენეციის დოჟების ფრანჩესკო ფოსკარისა (1423—1457) და პასკუალე მალიპიეროს (1457—1462) სახელით. აპრიორულად იგივე დასკვნა მიიღო ე. პახომოვმა ჯერ კიდევ 1926 წელს. მისი აზრით, ვენეციური ოქროსა და ვერცხლის მონეტები ფართოდ იყო გავრცელებული დასავლეთ საქართველოსა და ახალ-ციხის მხარეში⁸¹. ე. პახომოვის ეს აზრი სწორი უნდა იყოს, მაგრამ ავტორს არ მოჰყავს ამის დამამტკიცებელი აღმოჩენები.

ვენეციური დუკატები, ჩანს, დიდი რაოდენობით შემოდის ჩვენში. ამას ადასტურებს ფრანძესის ცნობა, რომლის თანახმად გიორგი VIII თავის ქალიშვილს 56000 დუკატს ჰპირდება საჩუქ-რად. რომ ფრანძესის დუკატებში ნამდვილად ვენეციური ფული იგულისხმება ეს არ უნდა იყოს სადაო, რადგან 1) ვენეციური დუ-კატები ამ დროს საერთაშორისო ფულადი ერთეულის ფუნქციას ასრულებენ. 2) ამ პერიოდის მუსლიმანური ოქროს მონეტები სა-ერთოდ არ არის ცნობილი⁸² და ამიერკავკასიაში ოქრო მხოლოდ და მხოლოდ ვენეციური დუკატების სახითაა წარმოდგენილი⁸³. 3) თვით თურქეთში ამ დროს ალთუნებს ჯერ კიდევ არ სჭრიან და ქვეყანაში უცხოური ვალიუტაა დაშვებული ვენეციური დუკატების სახით⁸⁴. 4) დასუსტებული ბიზანტიის ფული გაუფასურებელია და საქარ-თველოს ტერიტორიაზე 1328—1341 წწ. შემდეგ აღარ შემოდის. თვით ანდრონიკე III-ის მონეტაც კი მხოლოდ ერთადერთი ცალია

⁸⁰ გ. ფ. №№ 5104—5126. ცნობა მოგვაწოდა რ. ქებულაძემ, რისთვისაც მას დიდ მადლობას ვუხდით.

⁸¹ Е. А. Пахомов, Монетные клады, I, გვ. 30.

⁸² იქვე, გვ. 30.

⁸³ იქვე, გვ. 30.

⁸⁴ А. А. Быков, Монеты Турции XIV—XVII вв., გვ. 6—7.

ჩვენში აღმოჩენილი⁸⁵. 5) გიორგი VIII დროინდელ საბუთებში პირდაპირ იხსენიება „ვენეტიკური ფლური“⁸⁶.

16000 ვენეციურ დუკატს უნდა უხდიდნენ აგრეთვე ბაგრატ VI და ათაბაგი ყვარყვარე უზუნ-ჰასანს, რომელიც საქართველოს 1477 წელს შემოსევია⁸⁷. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ბაგრატ VI დროს კიდევ შემორჩენილი ყოფილა მონღოლური „ბალიში“⁸⁸, რომელიც რეალურ ფულს არ წარმოადგენდა, არამედ საკმაოდ დიდი წონის მქონე ოქროსა და ვერცხლის მასას. რაშიდ ედ-დინის ცნობით 100 ბალიშის გადასატანად ერთი ურეში ყოფილა საჭირო. დროთა ვითარებაში ეს სიტყვა გადაიქცა ფულის ჯამის საანგარიშო ერთეულად⁸⁹. უზუნ-ჰასანისათვის ქართველებს 6000 დუკატის საკომპენსაციოდ 4 „ბალიში“ შეუთავაზებიათ. რაც უზუნ-ჰასანს არ მიუღია⁹⁰.

ბაგრატ VI დროინდელი (1466—1478) უცხოური საფასეები საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი არ არის. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, შეიძლება ითქვას, რომ ამ ხანებშიაც საქართველოში შირვანშაჰების მონეტები უნდა ყოფილიყო გავრცელებული. ეურულის სასისხლო სიგელის (რომელიც ბაგრატ VI მიერაა ხელმეორედ დამტკიცებული) ბოლოს გვხვდება ასეთი განმარტება: „...ვინცა კირმანეულისა თეარისა ვითარება არ იცოდეს, კირმანური თანგისა ზომა არის-ო“⁹¹. ეურულის სასისხლო სიგელი თვით ივ. ჯავახიშვილს მიაჩნდა ყველაზე უკეთესად სხვა სიგელებს შორის⁹². შექველია ეურულის სიგელსაც მოეპოვება სხვა ხასიათის ხარვეზები⁹³, მაგრამ ისიც უდაოა, რომ იგი XV ს-ის ვითარებას ასახავს. ამას მართლ თანგის მოხსენიებაც ამტკიცებს.

XV ს-ში ჩაფლული კირმანეულების განძის ცალეების წონა ასეთ სურათს იძლევა: 2,70 (გ. ფ. № 6163), 2,26 (გ. ფ. № 6168).

⁸⁵ გ. ფ. № 5087.

⁸⁶ ს. კაკაბაძე, ისტ. საბ. III, გვ. 36; თ. ჟორდანიას, ქვბი, II, გვ. 277—278.

⁸⁷ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, IV, გვ. 125.

⁸⁸ იქვე, გვ. 122.

⁸⁹ ს. კაკაბაძე, ფულის გაძვირების და გაიაფების საკითხისათვის საქართველოში XIII—XVII საუკ. საისტორიო მონაშე, წ. I, 1925.

⁹⁰ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, IV, გვ. 122.

⁹¹ ეჭვთ. თაყაიშვილი, სკლს სიძვ. I, გვ. 3—7; თ. ჟორდანიას, ქვბი, II, გვ. 278—280; ს. კაკაბაძე, სასისხლო სიგელების შესახებ, გვ. 63.

⁹² ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სიგელთ-მცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა, გვ. 185—186.

⁹³ იქვე, გვ. 186.

2,09 (გ. ფ. № 6170), 1,65 (გ. ფ. № 6171), 1,92 (გ. ფ. № 5575), 1,75 გრ (გ. ფ. № 5576) და ა. შ.⁹⁴. წონით კირმანეულების ექვივალენტური სწორედ ბაგრატიის მეფობის სინქრონული შირვანშაჰების თანგებია. ფარრუხ-იესარის ეპოქაში (1462—1500) შირვანული თანგა ჯერ იწონის 3,0 გრ-ს, შემდეგ, დაახლოებით, 2,05, დაბოლოს 1,90—1,75 გრ-ს⁹⁵.

1453 წ. თურქების მიერ კონსტანტინეპოლის აღებამ საქართველოსათვის დამღუპველი შედეგი გამოიღო. „ბრწყინვალე პორტამ“ საქართველო და მთელი წინა აზია ევროპას მოწყვიტა. გენეციელებისა და გენუელების სავაჭრო ურთიერთობა, შავი ზღვის სანაპირო ქვეყნებთან, კერძოდ საქართველოსთან, თანდათან მისუსტდა და შემდეგ მთლად მოიშალა. 1475 წ. ოსმალებმა დაიპყრეს კათა (თეოდოსია) და დაუახლოვდნენ საქართველოს ჩრდილოეთითაც. ამით მათ ჩაქეტეს ის სავაჭრო გზაც, რომელიც მიდიოდა სარაისა და თურქესტანის მიმართულებით ჩინეთისა და ინდოეთისაკენ და რომელსაც რამდენადმე მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოსთვისაც⁹⁶. მთლად გამოუსადეგარი გახდა დიდი სავაჭრო გზა მიმავალი ევროპიდან ინდოეთში ამიერკავკასიის ქვეყნების გავლით⁹⁷. ინდოეთისაკენ აფრიკის შემოვლით ახალი გზის აღმოჩენამ და ევროპის დაკავშირებამ აღმოსავლეთთან ჩრდილოეთის გზით (თეთრი ზღვა—არხანგელსკი—მოსკოვი—ასტრახანი)⁹⁸ საბოლოოდ გასწყვიტა ჩვენი ქვეყნისათვის მნიშვნელოვანი ეკონომიური ძარღვი. საქართველო პირისპირ აღმოჩნდა მრისხანე ოტომანის იმპერიის წინაშე. შემთხვევითი არ არის რომ XV ს-ის მეორე ნახევრის ქართულ მონეტებს ოსმალური ნუმიზმატიკური ძეგლების გავლენა ემჩნევა.

გიორგი VIII და ბაგრატ VI მეფობის უკანასკნელ წლებში სამცხე-საათაბაგოში, თუ მის ფარგლებს გარეთაც არა, ჩანს, მიმოიქცეოდა ოთმანური ფული, როგორც ფლური, ასევე თეთრიც⁹⁹. ოთმანური, ცხადია, ოსმალურს ნიშნავს.

⁹⁴ დაწვრილებით კირმანეულების წონის შესახებ იხ. თ. აბრამიშვილი XIII—XIV სს. დასავლურ-ქართული ფული, გვ. 122—138.

⁹⁵ E. A. Пахомов, Монетные клады Азербайджана и Закавказья. I, გვ. 30.

⁹⁶ ს. კაკაბაძე, საქართველოს მოკლე ისტორია (ახალი საუკუნეების ეპოქა), ტფილისი, 1920, გვ. 3.

⁹⁷ Н. Бердзенишвили, Очерк из истории развития феодальных отношений в Грузии (XIII—XVI вв.), 1938, გვ. 21.

⁹⁸ იქვე, გვ. 21.

⁹⁹ თ. ყორღანიძე, ქცბი, II, გვ. 299, 314.

1475 წელს გარდაცვლილა ყვარყვარე ათაბაგის ძე ბაჰადური¹⁰⁰, რომლის სულის მოსახსენიებლად მის მშობლებს საზღვარგარეთ მდებარე ქართულ მონასტრებისათვის ოცო ათასი ოთმანური საფასე შეუწირავს, რომელიმე ფლურად და რომელიმე თეთრად.

საქართველოს ფარგლებში XV ს-ის თურქული ვერცხლის მონეტების აღმოჩენის მხოლოდ ერთადერთი შემთხვევაა აღრიცხული: 1952 წელს ბორჯომის რ-ნში (ახალდაბის მახლობლად) ნაპოვნია XV ს-ის თურქული აყჩების განძის რამდენიმე ცალი გადაეცა თბილისის სახელმწ. უნივერსიტეტის არქეოლოგიის კაბინეტს¹⁰¹. ჩვენი აზრით, ეს ერთადერთი შემთხვევაა საქმარისა სამცხე-საათაბაგოში თურქული ვერცხლის მონეტების გავრცელების დასამტკიცებლად. უფრო რთულად დგას ოთმანური ფლურის გავრცელების საკითხი.

ისევე, როგორც თემურ-ლენგის ოქროს მონეტები, XV ს-ის თურქული ოქროს მონეტებიც დიდ იშვიათობას წარმოადგენენ. სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ოსმალეთმა ოქროს მონეტების ემისია მხოლოდ XV ს-ის მიწურულში დაიწყო¹⁰². საქართველოში ჯერ არ ყოფილა შემთხვევა მათი აღმოჩენისა. ბაჰადურის მოსახსენიებული ალაბი კი, რომელიც ქრონოლოგიურად 1475—78 წწ. თავსდება. ოთმანური ფლურის საკმაოდ სოლიდურ თანხას ასახელებს.

მიუხედავად ზემოთ მოყვანილი დაბრკოლებისა, ჩვენ გგონია, რომ ათაბაგის სახლობას შეეძლო ამ ხანებში თურქული ოქროს მონეტების გაღება. ამას მხარს უჭერს ნუმისმატიკური ფაქტები.

ლიტერატურიდან XV ს-ის თურქული ოქროს მონეტების 4 ცალია ცნობილი. ორი ცალი ინახება კონსტანტინეპოლის მუზეუმში, (მუჰამედ II. მოჭრილია კონსტანტინეპოლში 883 წ. = 1478/9)¹⁰³ და თითო-თითო ცალი კი ბრიტანეთის მუზეუმსა (ბაიაზედ II, მოჭრილია კონსტანტინეპოლში 886 წ. = 1481/2)¹⁰⁴ და ერმიტაჟში (ბაი-

¹⁰⁰ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, IV, გვ. 111.

¹⁰¹ საქ. სახ. მუზეუმის ნუმის. განყ. საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილ მონეტათა კარტოთეკა.

¹⁰² А. А. Быков, Монеты Турции XIV—XVII вв. გვ. 7.

¹⁰³ Исмаил Галиб, Османская Нумизматика, 1890—91, გვ. 40.

¹⁰⁴ Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, vol VIII, London, 1883, pp. 62.

აზედ II, მოჭრილია სერეზში 886 წ. = 1481/2)¹⁰⁵. გარდა ამ ოთხი მონეტისა, ჩვენ დამატებით კიდევ XV ს-ის 6 თურქული ოქროს მონეტა მოვიძიეთ. პროფ. დ. ლენგმა, ჩვენი თხოვნით, შეამოწმა ბრიტანეთის მუზეუმის აღმოსავლური მონეტების საცავი და გვაცნობა, რომ ფონდი შევსებულა კიდევ ერთი ახალი მონეტით (ბაიაზედ II, მოჭრილი სერეზში. 886. წ. = 1481/2). ხუთი მონეტა კი ჩვენ ვნახეთ მოსკოვის ისტორიულ მუზეუმში. აქედან სამი ეკუთვნის მუჰამედ II (№ 91556/B—373. კონსტანტინეპოლი. p=3,50. მოჭრილია 882 წ. = 1477/8; №91556/B—374. კონსტანტინეპოლი. p=3,44. მოჭრილია 883 წ. = 1478/9; 91556/B—375. კონსტანტინეპოლი. p=3,54, მოჭრილია 885 წ. = 1480/1) და ორი ბაიაზედ II (91556/B—376. კონსტანტინეპოლი. p=3,46. მოჭრილია 886 წ. = 1481/2; № 91556/B—377. სერეზი. p=3,46, მოჭრილია 886 წ. = 1481/2).

ამრიგად, ვინაიდან 1477/78 წლებში ოსმალეთში უკვე ხორციელდებოდა ოქროს მონეტათა ემისია, არაფერია იმაში საკვირველი, რომ ეს მონეტები დიდი რაოდენობით შემოსულიყო სამცხე-საათაბაგოს ტერიტორიაზე.

კონსტანტინე II (1479—1505) დროის საბუთებში საფასის აღმნიშვნელად თეოტრი იხსენიება¹⁰⁶. გასაგებია, რომ თავისი ზოგადი ხასიათის გამო, ეს ტერმინი დაკონკრეტების საშუალებას არ იძლევა. საბედნიეროდ, ფაქტიური მასალის მხრივ აქ ბევრად უკეთესი მდგომარეობაა. მართალია XV ს-ის II ნახევრის გორის განძმა ძირითადად ქართული და ანეპრიგრაფიული მონეტები შემოგვინახა. მაგრამ მათი საშუალებით მაინც ხერხდება საქართველოში ბრუნვაში არსებული უცხოური საფასეების მიგნება. როგორც ეს არა ერთხელ გვქონდა აღნიშნული, გორის განძში აღმოჩნდა თურქული აუჩებისა და შირვანული მონეტების მინაბადები. რაც თავისთავად უნდა გულისხმობდეს ორიგინალების ბრუნვას ჩვენში. გარდა ამისა, გორის განძის ქართული მონეტების ძირითადი ტიპები თითქმის უცვლელად აღებულია მუჰამედ II მონეტებიდან. ყველაფერი ეს, ჩვენი აზრით, უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ამ ხანებში საქართველოში უცხოურ საფასეებიდან ყველაზე გავრცელებული თურქული აუჩები და შირვანული (ფარუს იესარის) მონეტებია.

¹⁰⁵ А. Марков. Инвентарный Каталог Мусульманских монет Императорского Эрмитажа, гв. 944, № 51^а.

¹⁰⁶ თ. ჟორდანიძე, ქცბი, II, გვ. 306, 311.

სურათის სისრულისათვის უნდა შევეხოთ სასისხლო სიგელ-
ბის ცნობებსაც.

„სასისხლო სიგელების განგებულების მეორე საკითხი.—წერს
ივ. ჯავახიშვილი,—ქონებრივი საზღაურის, „სისხლის“ ფულადი ერ-
თეული და ოდენობაა. ამ მხრივ სასისხლო სიგელები 5 ჯგუფად შე-
იძლება დაიყოს: ერთ ჯგუფში ფულად „კირმანეული“ იხსენიება,
მეორეში—„ბოტინატური“, მესამეში—„ცხუმური“, მეოთხეში—
„ძუელი თეთრი“ სადაურობის აღუნიშვნელად და მეხუთეში—
„გოგაური“¹⁰⁷. ჩვენის მხრივ დავუმატებთ, რომ არის კიდევ დასავ-
ლეთ საქართველოდან მომდინარე ერთი სიგელი, სადაც სასისხლოდ
ყ ა ზ ა ნ ა უ რ ი ა დასახელებული¹⁰⁸. ივ. ჯავახიშვილი განაგრძობს:
„...სასისხლო სიგელებისათვის დამახასიათებელია, რომ იქ საზღა-
ური ყოველთვის არ არსებობს ფულის ერთე-
ულის თანხის განსაზღვრული“¹⁰⁹. მაგ. „ცხუმური
თეთრი“ არც ერთ სხვა საბუთში ამ რამდენ-
ნიმე სასისხლო სიგელს გარდა არ გვხვდებ-
ა (ხაზი ავტორისაა—გ. დ.) და ამნაირი ფულის თვით არსებობის
საკითხიც—კი საეჭვოა. „ბოტინატური“ ტერმინიც უნდა „ბოტინა-
ტის“ დამახინჯებულ მიმზადებლობას წარმოადგენდეს, მაგრამ „ბო-
ტინატი“ XIII ს. შემდგომ არ იხსენიება და XV ს-
ში მას საითგან გამოსჩნდება (ხაზი ავტორი-
საა—გ. დ.), როდესაც ამ დროს მისი ხსენებაც კი არ იყო“¹¹⁰. ასევე
დგას ყ ა ზ ა ნ ა უ რ ი ს საკითხი, რომელიც დასავლეთ საქართვე-
ლოში არ იყო გავრცელებული და ძნელი წარმოსადგენია მათი სა-
შუალებით სისხლის დაურეგება წარმოებულის. შემდეგ ივ. ჯავა-
ხიშვილი წერს: „რაც შეეხება „კირმანაულ თეთრს“, რომ-
ელიც ხან „კირმანაულად“ და „კირმანაურად“—აც სწერია ამ საბუ-
თებში, როგორც თვით ეურულიანთ სასისხლო სიგელის სიტყვ-
ებითგან ჩანს, მისი ოდენობაც XV ს-ში ყველას არ
სცოდნია, რაც რასაკვირველია იმის მომასწავებელია, რომ ეს
ფული ამ დროზე უწინარეს უკვე კარგა ხანია
აღარ იხმარებოდა“¹¹¹ (ხაზი ავტორისაა—გ. დ.).

¹⁰⁷ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სიგელთამცოდნეობა ანუ დიპლო-
მატიკა, გვ. 175.

¹⁰⁸ ს. კაკაბაძე, კვლევა-ძიებანი საქართველოს ისტორიის საკითხების
შესახებ, გვ. 1—3; მისივე, სასისხლო სიგელების შესახებ, გვ. 53.

¹⁰⁹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სიგელთამცოდნეობა ანუ დიპლო-
მატიკა, გვ. 177.

¹¹⁰ იქვე, გვ. 177.

¹¹¹ იქვე, გვ. 177.

XV საუკუნეში კირმანეული მკვდარ ტერმინად მიაჩნია პროფ. ს. კაკაბაძესა¹¹². აკად. ივ. ჯავახიშვილისა და პროფ. ს. კაკაბაძის ამ მოსაზრებას ჩვენ ვერ გავიზიარებთ. ჯერ თვით სასისხლო სიგელებს მივმართოთ. სულ ორიოდ სიგელია, რომელთა ბოლო შეიცავს კირმანეულის ოდენობის განმარტებას. ესენია ვაჩნაძეებისა და ჟურნალის სასისხლო სიგელები¹¹³.

პირველში ვკითხულობთ: „...ამა თეთრისა საქმე ასე უწყოდეთ: ბერძენთა მეფეს კირმანოელ ერქვა და მოსულად კირმანოელი სიგელი პქუიან, არის წონითა ერთი თეთრი ერთისა დრამისა წონა. წმინდა და ხალასი ვერცხლი“. ჟურნალის სიგელი ასე განმარტავს კირმანეულის ოდენობას: „...ვინცა კირმანეულისა თეთრისა ვითარება არ იცოდეს, კირმანური თანგისა ზომა არის“-ო. შეგვიძლია თუ არა სასისხლო სიგელების ამ კომენტარების საფუძველზე ვამტკიცოდ, რომ კირმანეული XV საუკუნის II ნახევრის უწინარეს უკვე კარგა ხანია აღარ იხმარებოდა და რომ XV ს-ში კირმანეული მკვდარი ტერმინი იყო? ჩვენი აზრით, არა.

სასისხლო სიგელთა უმრავლესობა წარმოშობით დასავლეთ საქართველოს უკავშირდება. ფრიად საგულისხმოა, რომ დასავლეთ საქართველოდან მომდინარე არც ერთი სიგელი არ შეიცავს კირმანეულის ოდენობის განმარტებას. ვაჩნაძეებისა და ჟურნალის სიგელები კი წარმოშობით აღმოსავლეთ საქართველოს უკავშირდებიან. ეს მეტად სიმპტომატური ფაქტია. თუ კი ჩვენ ამ გარემოებას შევუფარდებთ კირმანეულების გავრცელების არეალს, დავრწმუნდებით, რომ სასისხლო სიგელების ასეთი დიფერენციაცია შემთხვევითი არ უნდა იყოს. კირმანეული ფართოდ გავრცელებული სწორედ დასავლეთ-საქართველოს ტერიტორიაზე მოჩანს¹¹⁴ და, ცხადია, იქ არავინ საჭიროებდა დამატებით განმარტებას ამ ფულადი ერთეულის შესახებ. რაც შეეხება აღმოსავლეთ საქართველოს, აქ კირმანეული იმდენად უმნიშვნელო რაოდენობით გვხვდება¹¹⁵, რომ მათი

¹¹² ს. კაკაბაძე, სასისხლო სიგელების შესახებ, საისტორიო მოამბე, 1924, II, გვ. 101.

¹¹³ იქვე, გვ. 41—42; 63; ექვთიმე თაყაიშვილი, სკლს სიმ. I, გვ. 3—7; თ. ჟორდანია, ქკბი, II, გვ. 278—280.

¹¹⁴ თ. აბრამიშვილი, XIII—XIV სს. დასავლურ-ქართული ფული (კირმანეული), თბილისი, 1959.

¹¹⁵ კირმანეულების აღმოჩენების სია, იხ. იქვე, გვ. 113—118.

მიჩნევა გავრცელებულ მონეტად აღმოსავლეთ საქართველოს ფარგლებში შეუძლებელია. ამრიგად, აღმოსავლეთ საქართველოში არც თუ ისე გავრცელებულ ფულს უძებნიდნენ ექვივალენტურ ერთეულებს აღმოსავლეთ საქართველოში: კარგად ცნობილ სამონეტო ერთეულების—დრამისა და თანგის სახით. ვაჩნაძეების სიგელი ცხადად ამტკიცებს, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში სისხლის დაუბრუნება არ ხდებოდა კირმანეულის საშუალებით. „...რა რიგადცა დიდსა ბრჭობას განაჩენსა შიგან სწერია. იმა წესითა ამა რვა ასი ათასისა კირმანაულისა ანგარიშისათებითი დაგიურვოს“-ო¹¹⁶. სრულებით ნათელია, რომ აქ კირმანეულების გარკვეული რაოდენობის ექვივალენტურ სხვა თეთრზეა ლაბარაკი. სასისხლო სიგელების გაცემის პრაქტიკამ ყველაზე უფრო მკაფიო ჩამოყალიბება დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ჰპოვა¹¹⁷. აღმოსავლეთ საქართველოში სასისხლო სიგელების ფორმა ეტყობა უცვლელად აღებულია აქედან და სწორედ ამით უნდა ავხსნათ, ჩვენი აზრით, კირმანეულების ხსენება აღმოსავლეთ საქართველოდან მომდინარე სასისხლო სიგელებში.

რა თქმა უნდა, თავისთავად იგულისხმება, რომ ჩვენი მსჯელობა შეიძლება მცდარიც იყოს, მაგრამ არსებობს სხვა საბუთებიც, რაც უტყუარად ხდის იმ ფაქტს, რომ კირმანეული XV საუკუნეში კვლავ ცოცხალი ფულადი ერთეულია. ამის დასამტკიცებლად მარტო კოპიტნარის განძის შემადგენლობაც კი კმარა¹¹⁸. კოპიტნარის განძის ყველაზე გვიანდელ მონეტად ითვლება ტრაპიზონის კეისრის ალექსი IV-ის (1417—1446) ასპრი. ცხადია, განძის მისი მეფობის პირველსავე წლებში ვერ ჩაიფვლებოდა, არამედ უფრო გვიან. კირმანეულის რაოდენობა ამ განძში 633 ც. აღწევს¹¹⁹. ეს ერთი საბუთი იმის დასამტკიცებლად, რომ XV საუკუნის I ნახევარში კირმანეული ხმარებიდან გამოსულ ფულად ერთეულს არ წარმოადგენდა. მაგრამ ამავე განძის შემადგენლობაში იყო აგრეთვე ორი თურქული მონეტა: სელიმ მეორისა (1566—1574)¹²⁰ და მურად III (1574—1595)¹²¹. განძის გამომქვეყნებელმა, ისტო-

¹¹⁶ ს. კაკაბაძე, სასისხლო სიგელების შესახებ, გვ. 41—42.

¹¹⁷ იქვე, გვ. 106.

¹¹⁸ თ. აბრამიშვილი, მითით. ნაშრომი, გვ. 47.

¹¹⁹ იქვე, გვ. 47.

¹²⁰ А. Марков. Инвентарный каталог мусульманских монет Императорского Эрмитажа, гв. 627—628.

¹²¹ თ. აბრამიშვილი, XIII—XIV სს, დასავლურ-ქართული ფული (კირმანეული), გვ. 47.

რიის მეცნიერებათა კანდიდატმა თ. აბრამიშვილმა ეს მონეტები სა-
თვალავში არ მიიღო და ისინი განძის შემადგენლობიდან გამო-
რიცხა¹²². ჩვენ გვეჩვენება, რომ აქ მეტი სიფრთხილის დაცვაა სა-
ჭირო.

ე. პახომოვის ცნობით 1895 წელს ქუთაისში აღმოჩნდა 500
მონეტისაგან შემდგარი განძი. ეს განძი შეიცავდა XVI—XVII სს.
სპარსულ და თურქულ მონეტებსა და ტრაპიზონული ასპრების მი-
ნაბაძებს¹²³. მისივე ცნობით 1909 წ. ამბროლაურის რ-ში აღმოჩენი-
ლი ფულისა და ნივთების განძი შეიცავდა 948 ც. შაჰ-აბაზის (1537
—1628) აბაზებსა და 124 ცალ ტრაპიზონული ასპრების მინაბა-
ძებს¹²⁴.

ჩვენ იმას არ ვამტკიცებთ, რომ ეს ცნობები უტყუარია. თუმ-
ცა მეორე ცნობა ფრიად საყურადღებოა. ე. პახომოვის სიტყვით,
ამბროლაურის რ-ნის განძის შემადგენლობაში შემავალი ტრაპიზო-
ნული ასპრების მინაბაძები უკლებლივ ყველა გახვრეტილი ყოფი-
ლა¹²⁵. თუ გავიხსენებთ, რომ კოპიტნარის განძის 652 მონეტიდან
596 ცალი გახვრეტილია¹²⁶, მაშინ ეს ცნობა გარკვეულ ნდობას იმ-
სახურებს. ყოველ შემთხვევაში სამგზის აღრიცხული ტრაპიზონის
ასპრების მინაბაძების ერთობლივი აღმოჩენის ფაქტები გვიანდელ
მონეტებთან თავისთავად იმსახურებს დიდ ყურადღებას და გადაუ-
დებელ ამოცანად აყენებს ამ ცნობების სისწორის შემოწმებას.

ამრიგად, სამონეტო მიმოქცევის იმ სურათს XV ს-ის საქართ-
ველოში, რომლის წარმოდგენასაც ჩვენ შევეცადეთ ზემოთ, უნდა
დავუმატოთ ისიც, რომ ამ დროს დასავლეთ საქართველოში კვლავ
ბრუნავს კ ი რ მ ა ნ ე უ ლ ი თ ე თ რ ი.

გსარგებლობთ შემთხვევით და აქვე გვსურს სპეციალისტთა
ყურადღება გავამახვილოთ ერთ საკითხზე. ტრაპიზონული ასპრე-
ბის მეორე ტიპი, რომელზედაც იმპერატორი და წმინდა ევგენი
ცხენზე ამხედრებულნი არიან გამოსახულნი, მართალია, მცირე რა-
ოდენობით, მაგრამ მაინც შემოდის საქართველოში. კოპიტნარის
განძში აღმოჩნდა მანუელ III-ისა (1390—1417) და ალექსი IV
(1417—1441) მონეტები¹²⁷. ნუმიზმატიკის განყოფილების აღმოსა-
ვ-

¹²² თ. აბრამიშვილი, მითით. ნაშრ.

¹²³ Е. А. Пахомов, Монетные клады... I, გვ. 64, № 198.

¹²⁴ იქვე, გვ. 65, № 195; ნაკ. VIII, დამატება I, ნ. № 195, გვ. 83—84.

¹²⁵ Е. А. Пахомов, Монетные клады... вып. I, გვ. 65, № 195.

¹²⁶ თ. აბრამიშვილი, მითით. ნაშრ., გვ. 53.

¹²⁷ მონეტის ტიპი იხ. O. Retowski, Die Münzen der Komnen von Tropezunt, M. 1910, ტ. XIII—XIV, №№ 1—22; ტ. XIV, №№ 1—31.

ლური მონეტების ფონდში დაცულია XVI საუკუნის თურქული მონეტების დიდი ჯგუფი¹²⁸, რომელიც პასპორტდაკარგული განძის შთაბეჭდილებას ტოვებს. მის შემადგენლობაში შედის XV საუკუნის ერთი ტრაპიზონული ასპრიც¹²⁹. ბიზანტიური მონეტების ძირითად ფონდში გვაქვს რამდენიმე ცალი II ტიპის ტრაპიზონული ასპრებისა¹³⁰.

გარდა ამისა, ჩვენ პირდაპირი ცნობები მოგვეპოვება იმის შესახებ, რომ XV საუკუნეში ტრაპიზონ-საქართველოს შორის სავაჭრო ურთიერთობას ჰქონია ადგილი და რომ ამ დროს დასავლეთ საქართველოში კვლავ ბრუნავს ტრაპიზონის ასპრები. იტალიელი მოგზაური იოსაფა ბარბარო გვაუწყებს, რომ დასავლეთ საქართველოში მის ერთ-ერთ მეგობარს ადგილობრივ მკვიდრისთვის მიუცია რამდენიმე ასპრი რამე გასაგრძელებლის საყიდლად¹³¹. იოსაფა ბარბარო იქვე განმარტავს, რომ ასპრი „ბერძნების“ ფული არისო¹³². ცხადია, აქ „ბერძნების“ ქვეშ ტრაპიზონის ფული იგულისხმება.

ამასთან დაკავშირებით ჩვენი ყურადღება მიიპყრო ე. პახომოვის ერთმა ცნობამ: 1938 წ. ერევნის რ-ნ სოფ. სოვეტაშენში აღმოჩენილი ყოფილა განძი 72 ცალი დაბალხარისხოვანი მონეტებით, ტრაპიზონის უკანასკნელი კომენტების ასპრების ტიპის მიხედვით მოჭრილი. ავტორის ცნობით მონეტებზე წარწერები არ იკითხება და ცხენების გამოსახულების ქვეშ ასოები უკუღმაა შესრულებული. ე. პახომოვი ვარაუდობს, რომ ეს მონეტები დასავლეთ საქართველოშია მოჭრილი XIV—XV სს-ში¹³³. ეს ცნობა იმდენად მნიშვნელოვანია, რომ ამ მონეტების ადგილზე შემოწმების საჭიროება აუცილებლობას წარმოადგენს. თუმცა, დავძენთ, რომ არ გვგონია ე. პახომოვი, რომელსაც ეს მონეტები პირადად აქვს გადათვალიერებული, შემცდარი იყოს.

რა თქმა უნდა, ეს მონეტები დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე რომ აღმოჩენილიყო, მაშინ მეტი გაბედულებით შეიძლებოდა იმის მტკიცება რომ ჩვენში ტრაპიზონის უკანასკნელი კომ-

¹²⁸ აღმ. მონეტების ძ. ფ. №№ 4852—5041.

¹²⁹ აღმ. მონეტების ძ. ფ. № 5037.

¹³⁰ ბიზანტიური მონეტების ძ. ფ. №№ 361—365; 367; 425, 426; 462, 465, 469.

¹³¹ „მოამბე“, 1894 წ. XI, გვ. 46.

¹³² იქვე.

¹³³ Е. А. Пахомов, Монетные клады... вып. IV, № 1176.

ნენების ასპრების ნიმუშების მიხედვითაც მოუჭრიათ მონეტები. მაგრამ ამჯერად ჩვენ მხოლოდ საკითხის დასმის წესით გიყვარებთ. და შემდეგ, თუ კი ე. პახომოვის ეს ვარაუდი დადასტურდა. თავისთავად წამოიჭრება მეტად მნიშვნელოვანი საკითხი: ხომ არ გავრცელდა ამ ტიპის მინაბადებზედაც სახელწოდება კირმანე-ული? ამ საკითხს დიდი მნიშვნელობა აქვს კირმანეულის ქრონო-ლოგიური ჩარჩოების დასადგენად.

საქართველოს ფარგლებს გარეთ ქართული მონეტების აღმოჩენების შემთხვევები ჩამოთვლილი გვაქვს ზემოთ (გვ. 68—69). რა შეიძლება ითქვას ამ საკითხთან დაკავშირებით.

1. ძნელი სათქმელია რა მიმართებაშია სოფ. კოშში (სომხეთის სსრ) 1934 წელს XV საუკუნის პირველ ათწლეულის (?) ფულად განძში აღმოჩენილი თევზის გამოსახულებიანი მონეტა სამცხის ზა-რაფხანასთან. ე. პახომოვს, როგორც ჩანს ეჭვი ეპარება ამ მონეტის ქართულობაში და კითხვის ნიშნის ქვეშ აქვს მოცემული იგი¹³⁴.

2. აჰმედ ჯელაირისა და გიორგი VII-ის სახელით მოჭრილი მონეტების ერევანთან აღმოჩენის ფაქტის¹³⁵ ახსნა დიდ სიძნელეს არ უნდა წარმოადგენდეს, თუ მას დავუკავშირებთ ამ ორი ისტო-რიული პირის გაერთიანებულ მოღვაწეობას თემურ-ლენგის წინა-აღმდეგ.

3. უფრო ვრცლად უნდა შევჩერდეთ ქართული მონეტების აღმოჩენის შესახებ ჩრდილო-ოსეთის ტერიტორიაზე. 1936 წ. არქეოლოგ ვ. პიელინამ სალოცავ რექომის გათხრების დროს მოიპოვა შემდეგი ქართული მონეტები¹³⁶ (მონეტების განსაზღვრა ეკუთვნის ე. პახომოვს).

¹³⁴ Е. А. Пахомов, Монетные клады... III, გვ. 52, № 872.

¹³⁵ იქვე, VI, № 1635, გვ. 59.

¹³⁶ ცნობა მოგვაწოდა საქ. სახ. მუზეუმის ფეოდალური პერიოდის სა-ქართვე. მატ. კულტ. ისტორიის განყოფილების მეცნიერ თანამშრომელმა ვ. გამ-რეკელმა, რომელმაც ქ. ორჯონიკიძის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში პირადად ნახა ეს მონეტები და ანაბეჭდებიც ჩამოიტანა. მანვე თავაზიანად საშუალება მოგვცა გავცნობოდით მისი შრომის ხელნაწერს, სადაც ავტორი სპეცია-ლურად იზილავს ჩრდილო-ოსეთის (დვალეთისა) და მაღრანდვალეთის ტერი-ტორიაზე აღმოჩენილ ქართულ მატერიალურ კულტურის ძეგლებს და ფართო-ლიტერატურის გამოყენებითა და წყაროების მოშველიების გზით იძლევა ამ ფაქტების მეცნიერულად გააზრების მეტად საინტერესო ცდას. სასიამოვნო მო-ვალეობად ვთვლით ვ. გამრეკელს დახმარებისათვის დიდი მადლობა გადავუ-ხადოთ. ამ საკითხის ირგვლივ უკანასკნელ ხანს ავტორმა ვრცელი ნაშრომიც გამოაქვეყნა. იხ. В. Н. Гамрекли. Двалы и Двалетия в I—XV вв. — Тбилиси, 1961.

გიორგი VII-ის (მონეტა განსაზღვრულია ჩვენ მიერ ვ. გამრეკელის ჩამოტანილი ანაბეჭდის მიხედვით) მონეტის ტიპი იხ. ჩვენთან № 4. რაოდენობა არ არის ცნობილი

ვახტანგ IV-ის (მონეტა განსაზღვრულია ჩვენ მიერ ვ. გამრეკელის ჩანახატის მიხედვით) ეს მონეტა იმეორებს მნას განძის ცალს. ჩვენთან № 11.

გიორგი VIII-ის—9 ც.

ბაგრატ VI-ის—12 ც.

კონსტანტინე II-ის—4 ც.

ბაგრატიონები, ანონიმური—67 ც. (XV ს.).

თევზის გამოსახულებიანი—16 ც. (XV ს.).

კირმანეული—2 ც.

ერეკლე II-ის (მონეტა განსაზღვრულია ჩვენს მიერ ანაბეჭდის მიხედვით)¹³⁷. რაოდენობა არ არის ცნობილი.

გიორგი XIII-ის—1 ც.

თბილისში მოჭრილი, მუსლიმანური ზედწერილებით—4 ც.

გარდა ამისა, აქვე იყო ნაპოვნი შემდეგი მონეტებიც:

ტრაპიზონის XV ს.—4 ც.

ჯუჩიდური—2 ც.

ირანი—სეფიანები, XVII ს.—8 ც.

თურქული—9 ც.

შირვანშაჰები. დარუბანდი—1 ც. და სხვ.¹³⁸

ვ. გამრეკელის ცნობით რეკომის გათხრების შედეგად აღმოჩენილ 151 მონეტიდან 115 ქართულია. გამოთხრელის აზრით, ეს ფული არის მკვიდრთა მიერ სალოცავისათვის მოტანილი შესაწირავი. ამით სავსებით ბუნებრივად აიხსნება მონეტების ნაირობა და მათი გამოშვების სხვადასხვა დრო¹³⁹.

დვალეთი ფეოდალური საქართველოს ფარგლებში შემოდიოდა. მას უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოს ჩრდილოეთ საზღვრების დაცვის თვალსაზრისით. ამის შესახებ ჩვენ ცნობებს გვაწვდის ვახუშტი ბატონიშვილი¹⁴⁰, მაგრამ ვახუშტი ბატონიშვი-

¹³⁷ მონეტის ტიპი იხ. Д. Г. Капанадзе, Груз. Нумизм. т. XIII, № 175.

¹³⁸ ქ. ორჯონიკიძის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ფონდი № 3610 папка № 2.

¹³⁹ ვ. გამრეკელი, დვალეთი და მალრან-დვალეთი ფეოდალური ხანის მატერიალური კულტურის ძეგლთა მიხედვით, 1958 (ხელნაწერი), გვ. 29.

¹⁴⁰ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბილისი, 1941, გვ. 114.

ლის ცნობებიც რომ არ გაგვაჩნდეს დვალეთის ტერიტორიაზე გამოვლენილი ქართული მატერიალური კულტურის ძეგლებიც კი დაადასტურებენ იმ ფაქტს, რომ დვალეთი ფეოდალური საქართველოს ნაწილი იყო.

დვალეთში ხუთი ქრისტიანული ეკლესიის კვალია მიკვლეული, რომელთა ქართული წარმომავლობა ეჭვს გარეშე უნდა იქნეს დაყენებული¹⁴¹.

ქართულ საეკლესიო ხუროთმოძღვრებასთან დაკავშირებულ საკულტო ნაგებობათაგან აღსანიშნავია პირველ რიგში ზრუგის ხეობაში არსებული ეკლესიის ნანგრევები, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა „ხოზიტა—მაირამს“ უწოდებს და რომელიც წარმოადგენს მარიამ ღვთისმშობლის სახელზე ძველად აგებულ ქრისტიანულ ეკლესიის ნაშთს.

ეს ძეგლი ქართულ წყაროებში მივიწყებული იყო. როგორც ქართული ეკლესია იგი იხსენიებოდა მხოლოდ რუსულ ლიტერატურაში¹⁴².

1951 წელს „ხოზიტა—მაირამის“ ეკლესია შესწავლილ იქნა საქართველოს ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის ექსპედიციის მიერ და დათარიღდა XI საუკუნის პირველ ათეულით¹⁴³.

მეორე ეკლესიის ნანგრევი ცნობილია სოფ. თლი-სთან, ოსეთის სამხედრო გზის აღმოსავლეთით. XIX საუკუნის ლიტერატურაში ეს ძეგლიც მოხსენიებულია¹⁴⁴. ვ. დოლიძემ თლის ეკლესია ზრუგის ეკლესიის სინქრონულად მიიჩნია¹⁴⁵.

ამავე ხეობაში, ცოტა უფრო სამხრეთით სოფ. ქალაქთან (მამისონის უღელტეხილის და შარაგზის სიახლოვეს მდებარეობს). ვ. გამრეკელმა მიაკვლია მესამე ეკლესიის ნაშთს აქვე ნახა მან ხუთი ქვა ასომთავრული წარწერით¹⁴⁶.

¹⁴¹ В. Н. Гамрекели, Двалы и Двалетия, გვ. 70—99.

¹⁴² В. Пфаф, Путешествие по ущельям Северной Осетии, Сборник сведений о Кавказе, т. I, 1871, გვ. 150-151. Маркович, Верховья Арона и Риона. Записки русского географического об-ва по общей географии. т. XXXVIII, № 3, СПб. 1906.

¹⁴³ ვ. დოლიძე, ხოზიტა-მაირამი—საქართველოსა და ჩრდილო კავკასიის ხალხთა კულტურული ურთიერთობის საბუთი, სსსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XV, № 2, 1954, გვ. 126.

¹⁴⁴ В. Пфаф, დასახ. ნაშრომი, გვ. 144.

¹⁴⁵ ი. ხ. სარ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XXI, 1958 წ., ვ. დოლიძის წვრილი,

¹⁴⁶ В. Н. Гамрекели, შიშით. ნაშრ., ტ. VI—VII.

გარდა ამისა, მხედველობაში უნდა იქნეს მიღებული ვახუშტის ცნობებიც კიდევ ორი ეკლესიის არსებობის შესახებ დვალეთის ტერიტორიაზე¹⁴⁷.

თვით ჩრდილო ოსეთის ტერიტორიაზე არსებული რექომის სალოცავის ზარს ქართული მხედრული წარწერა ჰქონია¹⁴⁸. ოსებში არსებული ტრადიციის თანახმად ეს სალოცავი საქართველოდან მოტანილი მასალით ყოფილა აგებული¹⁴⁹.

გარდა ეკლესიებისა დვალეთის ტერიტორიაზე ვ. გამრეკელის მიერ სამ ადგილას იქნა მიკვლეული ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების არსებობის ფაქტი (სოფ. ქალაქში, სოფ. ქამუხოში და სოფ. ქესათიყაუში). დამწერლობა შესრულებულია ასომთავრული და მხედრული შრიფტით¹⁵⁰. ქართული დამწერლობის ნიმუშები გამოვლინებულია არა მარტო დვალეთის, არამედ დვალეთის ჩრდილოეთითაც, საკუთრივ ოსეთის ხეობებში (წარწერა ნუზალის სამარხ-სალოცავში, ძიგვისის საეკლესიო ზარებზე და სხვ.)¹⁵¹.

ფაქტების მოყვანა კიდევ შეიძლება, მაგრამ, ვფიქრობთ, ესეც საკმარისია იმის წარმოსადგენად, რა ძლიერ უნდა ყოფილიყო ქართული ელემენტი ფესვგამდგარი არა მარტო დვალეთის, არამედ საკუთრივ ოსეთის ტერიტორიაზეც კი.

ამის შემდეგ ჩრდილო-ოსეთის ფარგლებში ქართული მონეტების აღმოჩენის ფაქტი სავსებით ბუნებრივად გამოიყურება.

საკუთრივ დვალეთში ქართული მონეტების აღმოჩენების შემთხვევები ცნობილი არ არის, მაგრამ ეს არავითარ დაბრკოლებას არ ჰქმნის. რექომი მდებარეობს საკუთრივ დვალეთის, ალაგირის ხეობის და დიგორის მიჯნებზე და წარმოადგენს ამ სამივე მხარის საერთო სალოცავს. ამიტომ რექომში ნაპოვნი ფული დამახასიათებელია არა მარტო წყეს ხეობისათვის, არამედ მნიშვნელოვან ნაწილში დვალეთისათვისაც. სავსებით მართებულია ვ. გამრეკელის მოსაზრება, რომ ამაში დვალეთის წილი ყველაზე დიდია—კი იქნებოდა, რადგანაც დვალეთი უშუალოდ ეკვროდა ქართლს და იმე-

¹⁴⁷ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 114, 115.

¹⁴⁸ В. П ф а ф, Путешествие по ущельям Северной Осетии, გვ. 140, Гр. У в а р о в а, Кавказ, Путевые заметки, Москва, 1887, გვ. 62.

¹⁴⁹ В. П ф а ф, მითით. ნაშრ., გვ. 139.

¹⁵⁰ ვ. გ ა მ რ ე კ ე ლ ი, დვალეთი და მალრან-დვალეთი ფეოლ. ხანის მატ. კულტურის ძეგლთა მიხედვით, გვ. 18.

¹⁵¹ ი ქ ვ ე, გვ. 13 იხ. აგრეთვე ა. ვ ო ლ ს კ ა ი ა, კედლის მხატვრობის ფრაგმენტები „ხოზიტა-მაირამის“ ქართულ ტაძარში, სსსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XV, № 6, 1954.

რეთს¹⁵². სიმპტომატურია, რომ რექონში აღმოჩენილი მონეტების უმრავლესობა ქართლში ფართოდ გავრცელებულ მონეტათა რიცხვს ეკუთვნის. ყურადღებას იმსახურებს აგრეთვე რექონში აღმოჩენილი ქართული მონეტების ფართო ქრონოლოგიური დიაპაზონი.

ასეთია სამონეტო მიმოქცევის სურათი XV ს-ის საქართველოში, მაქსიმალურად შეავეცილ და ზოგად ხაზებში. რა თქმა უნდა, ჩვენ კარგად გვესმის, რომ საჭირო იყო შრომის ზოგიერთი ნაწილის უფრო მეტად გაშლა, მაგრამ, სამწუხაროდ, მკაცრად ვიყავით ლიმიტირებული წიგნის მოცულობით. გარდა ამისა, როგორც ეს არაერთგზის გვქონდა აღნიშნული, XV ს-ის საქართველოს ნუმიზმატიკურ საკითხებზე მომუშავე მკვლევარი საკმაოდ კუროზულ მდგომარეობაში იმყოფება. რა გზით უნდა მოახერხოს სპეციალისტმა სამონეტო მიმოქცევის სურათის აღდგენა XV ს-ის საქართველოში, როდესაც მას ხელთ არ აქვს ფაქტიური მასალა? სწორედ ამიტომაც არის, რომ ჩვენი მსჯელობა, ზოგიერთ შემთხვევაში, აბრიორულ ხასიათს ატარებს. ჩვენგან დამოუკიდებელი მიზეზების გამო ვერ გავითვალისწინეთ აგრეთვე ზოგიერთი ახალი ნაშრომიც¹⁵³.

მიუხედავად ამისა და კიდევ სხვა ნაკლისა, რომლისაგანაც შრომა, ალბათ, არ იქნება დაზღვეული, ჩვენ მაინც გავბეძეთ და დღის სინათლეზე გამოვიტანეთ იგი. ავტორი მაღლობით მიიღებს ყველა შენიშვნას და ეცდება მომავალში გამოსწოროს ის ხარვეზები რაც მკითხველისა და მის მიერ იქნება შემჩნეული.

* * *

წიგნი უკვე ჩაშვებული იყო წარმოებაში, როდესაც ჩვენ საშუალება მოგვეცა გავცნობოდით 1928 წ. სოფ. დიდხორხში აღმოჩენილ სამონეტო განძს. იგი საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი XV ს. ერთად-ერთი განძია, სადაც ასეთი რაოდენობით წარმოდგენილია უცხოური საფასეები. რიგ შემთხვევებში ამ განძის შემადგენლობა მხარს უჭერს ჩვენს *a priori*-ულ მსჯელობას, რომ XV ს. უცხოურ მონეტებიდან საქართველოში ყველაზე მეტად გავრცელებული შირვანული თანგები იყო. გარდა ამისა, ის არც გამოქვეყნებულია, თუ არ ჩავთვლით ე. პახომოვის ზოგად განსაზღვრებს¹⁵⁴. შემდგომისათვის ამ განძის შემადგენლობა ამოსავალი უნდა გახდეს

¹⁵² ვ. გამრეკელი, მითით. ნაშრომი, გვ. 30.

¹⁵³ მაგ. ე. მეტრეველი, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, თბილისი, 1962.

¹⁵⁴ Е. Пахомов, монетные клады, III, გვ. 54, № 876.

ჩვენს ქვეყანაში სამონეტო მიმოქცევისა და სავაჭრო-ეკონომიური ურთიერთობის შესახებ მსჯელობისას XV ს.-ში. ამიტომ ამ განძის მეცნიერული აღწერა-ატრიბუცია აუცილებელია. ჩვენს მიერ ეს სამუშაო უკვე შესრულებულია¹⁵⁵. მომავლისათვის ვგარაუდობთ სპეციალური წერილის გამოქვეყნებას ამ განძის შესახებ. აქ კი ვიძლევიტ განძის ზოგად დახასიათებას.

განძი შეიცავს XV ს. I ნახევრის 66 შირვანულ თანგას (მოჭრილს შემახიას, დარუბანდსა და ბაქოში) და 20 ქართულ მონეტას. უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს რიცხვი ზუსტია და თავდაპირველ სურათს ასახავს. ე. პახომოვს საკმაოდ ბუნდოვანი ფორმულირება აქვს მოცემული განძში შემავალი თანგების რაოდენობის შესახებ: „... около 68 тенгг начало XV в.¹⁵⁶“. ქართული მონეტებიდან 19 ცალი თევზის გამოსახულებიანია, ხოლო 1—მხეცის.

როდის უნდა მომხდარიყო განძის ჩამარხვა? ამ კითხვაზე გადაჭრით პასუხის გაცემა ძნელია. განძის დასათარიღებლად არც მხეცის გამოსახულებიანი ქართული მონეტა გამოდგება და ვერც შირვანულ თანგებს დავეყრდნობით. პირველი იმდენად გაცვეთილია, რომ მისი ატრიბუცია შეუძლებელია. გარდა ამისა, თავისი ზომითა და მოყვანილობით იგი უფრო XIV საუკუნეს უნდა უკავშირდებოდეს. ვიდრე XV ს.

შირვანული თანგები მიეკუთვნებიან პალილულაჰ I-ის (1417—1462) ეპოქას¹⁵⁷. მათ შორის ყველაზე გვიანდელი ცალები მოჭრილია ჰიჯ. (834=1430/1 წწ. (№№ 54—56). მიუხედავად ასეთი ნათელი სურათისა, მათ კრიტერიუმად ვერ გამოვიყენებთ. როგორც განძის შემადგენლობაში შემავალი თევზის გამოსახულებიანი მონეტების შესწავლა გვიმტკიცებს, განძის ჩამარხვის თარიღი უფრო მოგვიანო ხანაში უნდა ვივარაუდოთ.

ამრიგად, განძის დათარიღების ერთად-ერთი გზა თევზის გამოსახულებიანი ქართული მონეტების სწორ ატრიბუციასთანაა დაკავშირებული. ეს სამონეტო ჯგუფი კი ანონიმურია და მისთვის ქრონოლოგიური ჩარჩოების მოძებნა შესაძლებელია მხოლოდ განძების

¹⁵⁵ განძის შემადგენლობაში შემავალი მონეტების აღწერაში დახმარება გავუწიეა ნუმიზმატიკის განყოფილების თანამშრომელმა მ. ანთაძემ, რისთვისაც მას დიდ მადლობას ვუხდით.

¹⁵⁶ Е. А. Пахомов, III. № 876.

¹⁵⁷ მცირე რაოდენობით პალილულაჰ I თანგები დაცულია ერშიტაჟში აღმოსავლური მონეტების ძირითად ფონდში: № 7824—მოჭრილი შემახიაში ჰ. 830 წ. № 7825—შემახია, 832 წ. № 7826—შემახია, 833 წ. № 7827—შემახია, 833*, № 7828 — შემახია, 861 წ..

კომპლექსების ანალიზისა და ამ უკანასკნელების კარგად დათარიღებულ მსგავს მონეტებთან შედარების გზით.

ერთადერთი კარგად დათარიღებული ჯგუფი ქართული მონეტებისა, რომელთანაც უდიდეს მსგავსებას ამჟღავნებს ჩვენთვის საინტერესო საფასეები არის XV ს-ის მეორე ნახევრის მოღვაწის ათაბაგ ყვარყვარეს თევზის გამოსახულებიანი მონეტები. სტილისტურად, ფაქტურით, ზომით, წონით და მოჭრის ტექნიკით, დიდხორხის განძის თევზის გამოსახულებიანი ცალები იდენტურია ყვარყვარეს მონეტებისა¹⁵⁸. განსხვავება მხოლოდ ზედწერილშია ყვარყვარეს მონეტებზე ათაბაგის სახელის აღმნიშვნელი ასოებია მოთავსებული. ხოლო ჩვენთვის საინტერესო ცალებზე — დამახინჯებული არაბული ლეგენდა. მეტად სიმპტომატური ფაქტია, რომ ათაბაგ ყვარყვარესა და თევზის გამოსახულებიანი ანონიმური მონეტები ერთად ჩნდებიან სამონეტო განძებში. მივმართოდ თვით განძების კომპლექსებს.

1. გორის განძში თევზის გამოსახულებიანი 5 მონეტა აღმოჩნდა. აქედან ორი მათგანი სრულიად აშკარად ათაბაგ ყვარყვარეს მიეკუთვნება, რადგან მათზე ამ უკანასკნელის სახელია დაქარაზებული ასოთმთავრული შრიფტით¹⁵⁹. ერთი მთლიანად გაცვეთილია და მასზე რაიმე წარწერის გარჩევა შეუძლებელია¹⁶⁰. მეოთხე მონეტის როგორც შუბლზე, ასევე ზურგზე თევზია გამოსახული (მონეტის ზურგზე გამოსახულ თევზს თავი აკლია, მხოლოდ სხეულია მოცემული)¹⁶¹. ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა მეხუთე ცალი. ამ მონეტის ავერსზე ამოტვიფრულია თევზის სქემატური გამოსახულება (ისეთივე როგორც ყვარყვარეს მონეტებზე) და რევერსზე მოთავსებულია დამახინჯებული არაბული ლეგენდა¹⁶². ეს მონეტა თითქმის აბსოლუტურად იდენტურია დიდხორხის განძის თევზის გამოსახულებიან ქართულ მონეტებისა და აშკარა მსგავსებას ამჟღავნებს ყვარყვარეს საფასეებთან. გორის განძში ათაბაგის მონეტებისა და ჩვენთვის საინტერესო ცალის აღმოჩენა ადასტურებს მათ სინქრონულობას. გორის განძი დამარხულია 1485—1505 წწ. შორის¹⁶³. აქედან დასკვნა: დიდხორხის განძის ცალების მოჭრისა და ტრიალის დრო ამ ხანებში უნდა ვეძიოთ.

158 შესადარებლად იხ. დ. კაპანაძის მიერ გამოქვეყნებული ამ მონეტების ნახატები *Груз. Нумиз.* გვ. 107, ნახ. 13; გვ. 108, ნახ. 14—16

159 გ. ფ. № 7187, 7201

160 გ. ფ. № 7198.

161 გ. ფ. № 7200.

162 გ. ფ. № 7199.

163 დ. კაპანაძე, XV საუკუნის ქართული ფულის გორის განძი, გვ. 282.

2. თევზის გამოსახულებიანი მონეტები 4 ც. რაოდენობით აღმოჩნდა მნას განძშია. ორი მათგანი, წარწერის მიხედვით, ათაბაგ ყვარყვარეს მიერაა მოჭრილი¹⁶⁴. მესამე მონეტაზე გარკვევით ჩანს თევზის გამოსახულება, მაგრამ, სამწუხაროდ, ზედწერილი მთლად წაშლილია¹⁶⁵. მეოთხე მონეტაზე, მიუხედავად მისი ცუდი დაცულობისა, შეიმჩნევა არაბული ლეგენდის ზრავმენტები¹⁶⁶. მნას განძი ჩაფლულია XVI ს-ში, რადგან მის შემადგენლობაში შედის დავით X (1505—25) მონეტები.

ზემოთ დასახელებული განძების კომპლექსები ყველაზე მეტად სანდოა და იგი ამოსავალი უნდა იყოს, თევზის გამოსახულებიანი ანონიმური ქართული მონეტების დათარიღებისას.

გარდა ამ ორი შემთხვევისა, ე. პახომოვს კიდევ სამგზის აქვს აღრიცხული ამ მონეტების აღმოჩენის ფაქტები განძებში (ერთერთი მათგანი დიდბორხის განძის ცალებს ეხება)¹⁶⁷.

1. 1913 წ. ბათუმის მიდამოებში, სამების მთის მწვერვალზე, ძველი ეკლესიის ნანგრევების ახლოს, აღმოჩნდა თიხის ქოთანის, რომელშიც მოთავსებული ყოფილა XVII ს. თურქული და სპარსული ვერცხლის მონეტების განძი და ერთი ცალი თევზის გამოსახულებიანი ქართული მონეტა¹⁶⁸. განძი ჩამარხულია XVII ს-ში.

2. სომხეთის სსრ აშტარაკის რ-ნ სოფ. კოშში 1934 წ. აღმოჩნდა 61 ც. მონეტისაგან შემდგარი განძი, რომელიც დაცულია სომხეთის სახელმწიფო ისტორიულ მუზეუმში. განძის შემადგენლობაში შედის XV ს-ის I ნახევრის აღმოსავლური მონეტები. მანუილ III (1340—1417) ასპრები. თევზის გამოსახულებიანი ქართული? (რატომღაც ამ შემთხვევაში ე. პახომოვი კითხვის ნიშანს ხმარობს გ. დ.) მონეტა დამახინჯებული არაბული წარწერით და მურად III-ის პ. 922 (1574/5) მოჭრილი საფასე. ე. პახომოვი ამ უკანასკნელის მიკუთვნებას განძისადმი, ეჭვის ქვეშ აყენებს. არგუმენტად მას მოჰყავს ის გარემოება, რომ განძის ძირითად ბირთვს ეს მონეტა 100 წელზე მეტადროითაა მოცილებული¹⁶⁹. ე. პახომოვის ეს მოსაზრება უსაფუძვ-

¹⁶⁴ გ. ფ. №№ 3440—3441.

¹⁶⁵ გ. ფ. № 3439.

¹⁶⁶ გ. ფ. № 3438.

¹⁶⁷ Е. Пахомов, Мон. Клады, № 876, III.

¹⁶⁸ Е. Пахомов, Мон. Клады, I, გვ. 65—66, № 198

¹⁶⁹ Е. Пахомов, Мон. Клады, III, № 872

ლოდ მიგვაჩნია. ჩვენ მრავალი განძის დასახელება შეგვიძლია, სადაც ანალოგიური მდგომარეობა გვაქვს. ე. პახომოვის აზრით რომ გავიზიაროთ, მაშინ თევზის გამოსახულებიანი ქართული მონეტა XV ს. I ნახევრით უნდა დაგათარიღოთ. ამ ხანებისათვის კი მას არც ერთი პარალელი არ მოეძებნება საქართველოს ან მეზობელი ქვეყნების ნუმიზმატიკაში და ჰაერში გამოკიდებული რჩება, მისი შედარება კი ყვარყვარეს მონეტებთან, სრულიად აშკარად ხდის იმ ფაქტს, რომ ორივე უცილობლად ერთი და იგივე ზარაფხანის პროდუქციას წარმოადგენენ. გარდა ამისა, ზემოთ მოტანილი სამივე განძის კომპლექსები ადასტურებენ, რომ ამ მონეტის მოჭრისა და მიმოქცევის დრო უფრო მოგვიანო ხანებშია საძიებელი და არა XV ს.-ის I ნახევარში.

საინტერესო მონეტებს გვყვრით ესება დ. კაპანაძე და მათ მესხეთის ზარაფხანას აკუთვნებს¹⁷⁰. ცხადია, ეს მართებული მოსაზრებაა, რადგან ერთად-ერთი პარალელი მათ მხოლოდ ყვარყვარეს მონეტების სახით მოეპოვება.

ყვარყვარეს სეპარატისტული მოღვაწეობა კარგადაა ცნობილი. 1465 წ. მეფე გიორგი VIII-სა და ყვარყვარეს შორის სამცხეში ბრძოლა მოხდა. მეფე იძლია და ის ტყვედაც კი ჩაუვარდა ხელში თავის მოწინააღმდეგეს. ამ ხნიდან მოკიდებული სამცხე-საათაბაგო დამოუკიდებელ სამთავროდ ჩამოყალიბდა¹⁷¹. ჩვენის აზრით, ამის შემდეგ უნდა დაეწყო ყვარყვარე ათაბაგს იმ მონეტების ემისია, რომელთაც მისი სახელის აღმნიშვნელი ზედწერილი ამშვენებთ.

მაგრამ 1465 წლამდისაც ყვარყვარეს მორჩილება სრულიად საქართველოს მეფისადმი, ალბათ, მხოლოდ ნომინალურ ხასიათს ატარებდა. ამის აშკარა მანიშნებელია ათაბაგის ცდა, ეკლესიურადაც გაემიჯნა თავის სამთავრო საქართველოსაგან¹⁷² და ის ფაქტიც, რომ მან საკუთარი ელჩი გაგზავნა ევროპაში, როდესაც ოსმალეთია საწინააღმდეგო კოალიციის მოწყობის იდეა ჩაისახა¹⁷³. 1462 წ. ყვარყვარე იმასაც კი არ დაერიდა, რომ უცხო ძალა (უზუნ-პასანი) გამოეყენებია სრულიად საქართველოს მეფის წინააღმდეგ¹⁷⁴. შესაძლებელია სწორედ ამ ხანებში მოჭრა სამცხის ათაბაგმა თევზის

¹⁷⁰ Д. Капанадзе, Груз. Нумизматика, გვ. 108.

¹⁷¹ Б. ბერძენიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, ნაწ. I, 1946, გვ. 294—295.

¹⁷² იქვე, გვ. 289.

¹⁷³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, IV. გვ. 66.

¹⁷⁴ Б. ბერძენიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, მითით. ნაშრ., გვ. 294.

გამოსახულებიანი ანონიმური მონეტები. ფორმალურად ამ დროს სამცხე ჯერ კიდევ არ იყო ჩამოყალიბებული ცალკე სამთავროდ და გასაგებია მის მბრძანებელს არ შეეძლო თავისი სახელით განეხორციელებია სამეფო ხელისუფლების ისეთი მნიშვნელოვანი რეგალია, როგორც სამონეტო ემისია.

ამრიგად, განძის ჩამარხვისა და თევზის გამოსახულებიანი ანონიმური ქართული მონეტების მიმოქცევის ხანად XV ს-ის მეორე ნახევარი უნდა ვიგულისხმოთ. უფრო ვიწრო ქრონოლოგიური ჩარჩოების მოძებნა, სამწუხაროდ, ჯერჯერობით შეუძლებელია.

სოფ. დიდხორხი თავისი მდებარეობით ერთგვარ ჩიხს წარმოადგენს. იგი მდინარეებითა და მთებით არის შემოაფარგლული. ერთადერთი შესაძლებელი პუნქტი, საიდანაც განძში შემავალი მონეტები ამ სოფელში უნდა მოხვედრილიყო—ჟინვანია.

ვახუშტის მიხედვით „...ჟინვანი არს შავისა და თეთრის არაგვის შესაკრებელს შორის ციხე შენი და მაგარი, და იყო ქალაქი და აწ უქმ არს“¹⁷⁵.

ქ. ჟინვანი ძველად მეტად მნიშვნელოვანი გამაგრებული ციხე-ქალაქი ყოფილა. ვახუშტის ზემოთ მოყვანილი სიტყვების გარდა ამას სხვა ცნობებიც ადასტურებენ. თამარის დროინდელი წყარო გვაუწყებს, რომ „...ჭიაბერსა მანდატურთ-უხუცესსა მოუმატეს და უბოძეს ჟინვანი, ქალაქი და ციხე, მრავლითა მთიულეთითა“¹⁷⁶. როდესაც დავით VIII-სა და ყაზან-ყაენს შორის უთანხმოება ჩამოვარდა დავითმა სწორედ ჟინვანს შეაფარა თავი: „...და მოვიდა მთიულეთს, უკუდგა ჟინვანს შეკრა სიბა, და მცველნი დაუდგინა“¹⁷⁷ გვაუწყებს ჟამთააღმწერელი. თ. ლომოური ჟინვანში ზარაფხანის არსებობასაც ვარაუდობს, სადაც, მისი აზრით, მთებში გახიზნულ დავით VIII თავისი სპილენძის მონეტები უნდა მოეჭრა¹⁷⁸.

როგორც ჩანს, პოლიტიკურად ჟინვანი კახეთს უკავშირდება. ჟინვანში კახთა მეფის სასახლე ყოფილა¹⁷⁹. კახეთის უკიდურეს ჩრდილოეთ წერტილად სტეფანწმინდაა მიჩნეული¹⁸⁰. ფუძნარის

¹⁷⁵ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1941, გვ. 93.

¹⁷⁶ ქართლის ცხოვრება, II, 1959, გვ. 55.

¹⁷⁷ იქვე, გვ. 302.

¹⁷⁸ თ. ლომოური, დავით VII-ის და ვახტანგ III-ის ფულები, საქ. სახ. მეზღუდის მოამბე, ტ. XV—B, 1948, გვ. 74.

¹⁷⁹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. II, 1948, გვ. 41.

¹⁸⁰ იქვე, გვ. 41.

ელკესიას, რომელიც ჟინვანის ახლოს მდებარეობს, აკად. გ. ჩუბინაშვილი კახეთის არქიტექტურულ ძეგლებში ათავსებს¹⁸¹.

ჟინვანზე გადიოდა მთავარი სავაჭრო-სატრანზიტო მაგისტრალები, რომლებიც ჩრდილოეთისაკენ მიემართებოდნენ. ერთ-ერთი მათგანი, გადაჭრიდა რა მთელ კახეთის სამეფოს (გიში-კახი-ბელაქანი-ლაგოდეხი-ყვარელი-გრემი-ბახტრიონი-ჟინვანი - სტეფანწმინდა-არაგვისკარი) მას ერთის მხრით ჩრდილოეთთან აკავშირებდა, ხოლო მეორეს მხრით შაქსა და შირვანთან. ჩვენის აზრით, სწორედ ამ გზით უნდა მოხვედრილიყო ჟინვანში (ხოლო შემდეგ სოფ. დიდხორხში) შირვანული მონეტები.

XV ს-ის უკანასკნელ მეოთხედიდან კახეთის სამეფო საქართველოს სხვა კუთხეებზე მეტად დაწინაურდა პოლიტიკურად და ეკონომიურად. ქალაქები ზაგეში, გრემი, თელავი მნიშვნელოვან სავაჭრო-ეკონომიურ ცენტრებს წარმოადგენდნენ¹⁸². ჩვენის აზრით, დიდხორხის განძი ერთგვარად კახეთის სამეფოში სამონეტო მიმოქცევის სურათის ანარეკლი უნდა იყოს. სრულიად აშკარაა, რომ XV ს-ში კახეთის სამეფო მჭიდროდ იქნებოდა დაკავშირებული ეკონომიურად აყვავებულ შირვანთან, რომელიც აბრეშუმის წარმოებისა და ვაჭრობის მსხვილი ცენტრი იყო¹⁸³.

К ВОПРОСУ МОНЕТНОГО ОБРАЩЕНИЯ В ГРУЗИИ XV ВЕКА

Резюме

Вопросы грузинской нумизматики XV века до сих пор не являлись предметом специальных исследований. Это обстоятельство обуславливалось двумя причинами—малочисленностью фактического материала и скудностью источников. Грузинская—же историография со всей резкостью ставит

¹⁸¹ Г. Н. Чубинашвили, Архитектура Кахетии, 1959, гл. 423.

¹⁸² იქვე, გვ. 30.

¹⁸³ И. П. Петрушевский, Государства Азербайджана в XVв. сб. статей по истории Азербайджана, вып. 1, 1949, гл. 182—183.

вопрос о необходимости монографического изучения грузинских монет, денежного обращения, экономических связей и торгово-транзитных путей XV века. Все выше перечисленные вопросы и постарались мы осветить в представленной работе.

В отличие от предидущих исследований работа не носит описательного характера. В работе широко использованы грузинские и иноземные письменные источники для выборки сведений нумизматического характера.

Изучены и описаны монеты обращавшиеся в Грузии в XV веке, как местные так и иноземные, сверены сведения письменных источников с фактическим материалом.

В иноземных источниках и грузинских документах XV века для обозначения монет имеются следующие термины: «тетри», «танга», «венетикури плури», «венетикури плори», «плури», «соми», «балиши», «аспри», «отманури» (плури, тетри), «ркина», «читахури». По «определяющим цену крови» грамотам—«дзвели тетри», «гогаури тетри», «дзвели тетри казнаури», «кирманеули тетри», «дзвели цхумури тетри», «гиоргаули тетри».

В работе описаны следующие грузинские монеты XV века: Гиоргия VII (пяти типов), Константина I (одного типа), Александра I (одного типа), Вахтанга IV (двух типов), Гиоргия VIII (двух типов), Баграта VI (один тип), Кваркваре (двух типов), Константина II (трех типов).

Грузинские монеты, известные в специальной литературе как «Гиоргаули», мы отнесли Гиоргию VII. На основании анализа источников и фактического материала, мы пришли к заключению, что монету национального характера Гиоргий Блистательный не чеканил.

«Гиоргаули» является сравнительно поздним термином. В ведении судейника Бека—Агбуга подразумеваются не монеты чеканенные Георгием Блистательным, а денежные знаки обращавшиеся в его время т. е. монеты чеканенные от имени последних ильханов.

Установленная Агбугой плата за кровь двойной монетой весом в «пять данги чистого серебра» можно считать идентичной с двойным дирхемом ильханов.

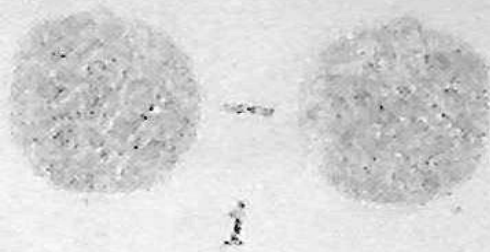
Этот вывод подтверждается анализом фактического материала: на монетных дворах Грузии, до 756 года хиджры (1355) монеты чеканились лишь от имени ильханов.

В первом десятилетии XV века, в Грузии самой распространенной была джучидская монета. В малом количестве к нам поступают монеты джелаиридские и чеканенные от имени Тимура и других лиц (Сюргатмиш, Махмуд).

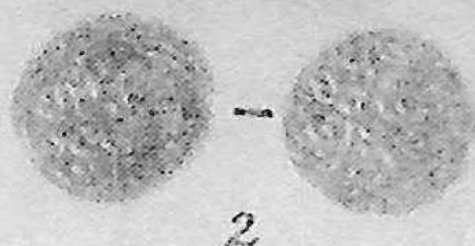
Основная единица денежной системы начала XV века — высокопробная Тимуровская танга весом 6,2 гр на территории Грузии не найдена. Видимо она вообще не попадает к нам. Под упоминающейся в грузинских документах танге, видимо подразумевается Ширванская танга.

В первой половине XV века, в Восточной Грузии в основном обращаются монеты Ширваншахов и Тимуридов.

Во второй половине XV века в экономической жизни страны ведущее место занимали монеты Ширвана и Турции. Одновременно обращались и венецианские дукаты. В западной-же Грузии — в течении всего века — «кирманеули».

1

2

3

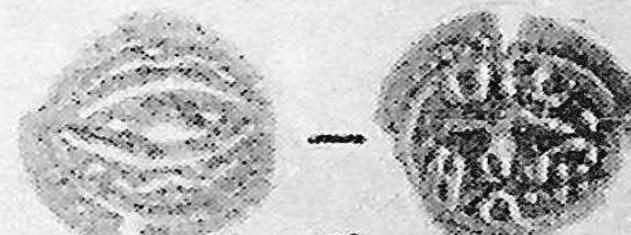
4

5

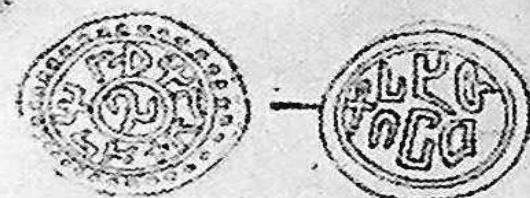
6

7

8

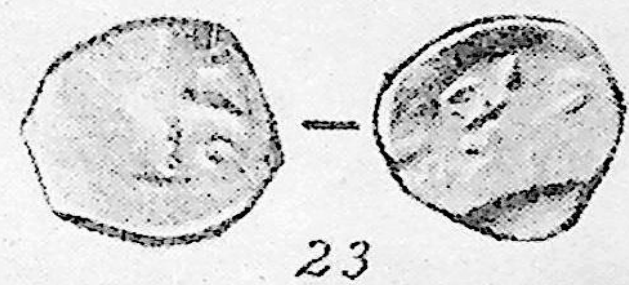
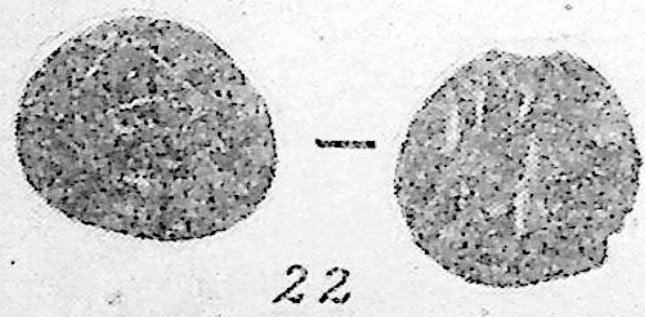
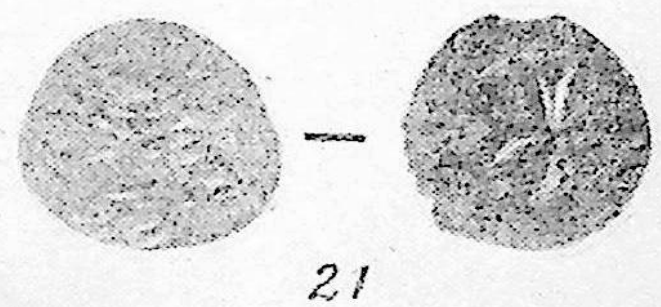
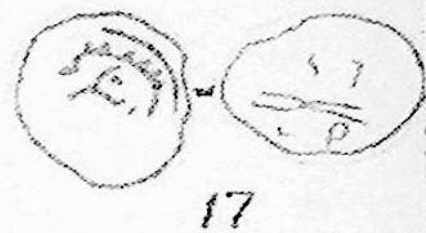
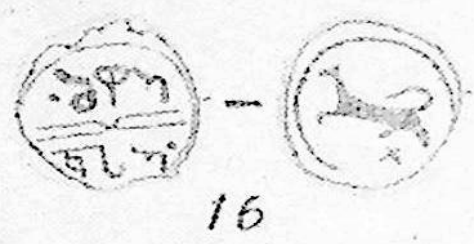
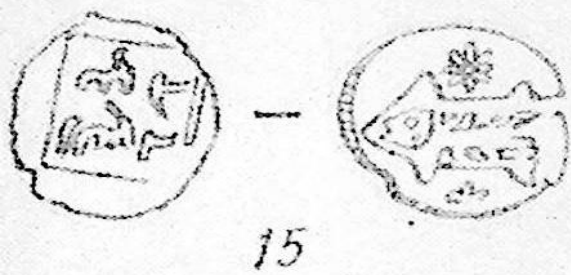
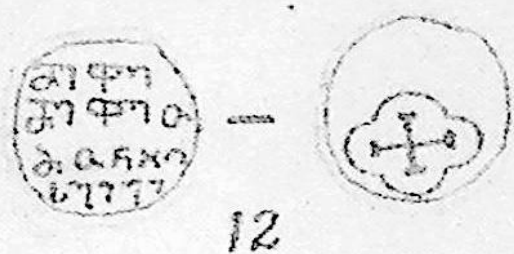
9

10

11

Георгий Феодорович Дундуа

К ВОПРОСУ МОНЕТНОГО ОБРАЩЕНИЯ В ГРУЗИИ
XV ВЕКА

(на грузинском языке)

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედ.-საგამომც. საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი ირ. ჯალალანია
გამომცემლობის რედაქტორი ლ. კობიძე
ტექრედაქტორი ნ. ჯაფარიძე
კორექტორი ლ. გორდელაძე

გადაეცა წარმოებას 2.8.1963; ანაწყობის ზომა 6×10 ; ხელმოწერილია
დასაბეჭდად 6.4.1964; ქაღალდის ზომა $60 \times 92^{1/16}$;
ქაღალდის ფურცელი 3,50; საბეჭდი ფურცელი 7,00; საავტორო
ფურცელი 6,28; სააღრიცხვო-საგამომცემლო ფურცელი 6,38;
შეკვეთა 1035; უე 02659; ტირაჟი 1000
ფასი 46 კაპ.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობის სტამბა,
თბილისი, გ. ტაბიძის ქ. № 3/5

შეცდომების გასწორება

გვ.	სტრიქონი		ა რ ი ს	უნდა იყოს
	ზემ.	ქვემ.		
14	5		ერთი. თა	ერთითა.
14	5		ჩენა	ჩუნა
25		3	خان	خا
32	6		1335	1355
38		4	იუესმა	თუესა
68	3		430/31	1430/31
86		7	ფაქტორები	ფაქტორიები

გ. დუნდუა